

НИГОРА МУРОДОВА

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

МУРОДОВА НИГОРА

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

5111200-Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши талабалари учун
дарслик

ТОШКЕНТ-2019

Олий таълим муассасаларининг ўзбек тили ва адабиёти бакалавриат йўналиши таълим дастурида талабаларга миллий қадриятларимиздан бўлган ўзбек шевалари тўғрисида илмий-амалий билимларни бериш кўзда тутилган. Ушбу дарсликда ўзбек диалектологиясининг назарий асослари акс эттирилган. Шеваларнинг тахлили, уларнинг худудидий тарқалиши бўйича изоҳланган. Дарслик маъруза матнлари, амалий машғулот материаллари, мустақил ишлар мазмуни, диалектология фанидан малакавий (ўқув) амалиёти дастури материаллари, шунингдек, талабалар билимини назорат қилиш бўйича ностандарт тестларни ўз ичига олади.

В образовательной программе направления бакалавриата узбекского языка и литературы высших учебных заведений предусмотрено дать студентам научно-практические знания о диалектах узбекского языка, которые являются национальными ценностями народа. В данном учебнике отражены теоретические основы узбекской диалектологии. Анализированы диалекты, их региональное распространение. Учебник включает в себя тексты лекций, материалы практических занятий, содержание самостоятельной работы, материалы программы квалификационной (учебной) практики по дисциплине «Диалектология», а также нестандартные тесты для контроля знаний студентов.

In the educational program of the direction of the bachelor of the Uzbek language and literature of higher educational institutions it is provided to give students scientific and practical knowledge about the dialects of the Uzbek language, which are the national values of the people. This textbook reflects the theoretical foundations of the Uzbek dialectology. Dialects, their regional distribution are analyzed. The textbook includes the texts of lectures, practical materials, the content of independent work, the materials of the program of qualifying (educational) practice in the discipline "Dialectology", as well as non-standard tests for monitoring students' knowledge.

Шартли қисқартмалар

Манбалар

ДЛТ - Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I, II, III. - Тошкент, 1960-1963

ИСГТЯ I, II, III - Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. - М., 1955; ч. II. - М., 1956; ч. IV. - М., 1962.

МЭ - Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – 8 жилдлик. – Тошкент 2000-2004.

ПДП - С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. - М. - Л., 1951.

Рус. ИСИЛ - О. Усмонов. Р. Дониёров. Русча интернационал сўзлар изоҳли луғати. - Тошкент, 1965.

ФЗТ - Фарҳанги забони тоҷики. 1, 2. - М., 1969.

ЎзАФЛ - Р. Сапаев, Ш. Аvezметов. Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

ЎзДМ. I, II - Ўзбек диалектологиясидан материаллар (тўплам), I. - Тошкент, 1957, II, 1961.)

ЎзТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - М. I, II том. 1981.

Қад. ёз. ёд. Қадимий ёзув ёдгорликлари

Тиллар

Ад. орф. – Адабий орфографик	тат. - татар тилида
ар. - арабча	тоф. – тоф (тофалар-карагас) тилида
бошқ. - бошқирд тилида	уйғур - уйғур тилида
грек - грек тилида	форс - форсча
ёкут - ёкут тилида	фр. - француз тилида
ингл. - инглиз тилида	шор. – шор (шўр-шор) тилида
лот. - лотин тилида	хак. - хакас тилида
мўғул - мўғул тилида	чув. - чуваш тилида
нем. - немис тилида	юнон - юнон тилида
нуғ. - нўғой тилида	қозоқ -қозоқ тилида
озар. - озарбайжон тилида	қораим -қораим тилида
олт. - олтой тилида	қорач. – қорачой тилида
поляк - поляк тилида	қорақалпоқ - қорақалпоқ тилида
рус. - рус тилида	қирғиз - қирғиз тилида
турк. - туркман тилида	қўм. - қўмик тилида
тува. - тува тилида	

Шевалар

Анд. - Андижон шевасида	Хор. - Хоразм шеваларида
Бух. - Бухоро шевасида	Қозоқ-найман - қозоқ-найман шевасида
Жиз. - Жиззах шевасида	қарлуқ - қарлуқ лаҳжасида
жл. - ж-ловчи шеваларда	қурама қурама шеваларида
Нам. - Наманган шевасида	Қўқон - Қўқон шевасида
Сурх. Сурхондарё шевасида	қипчоқ қипчоқ лаҳжасида
Сам. - Самарқанд шевасида	Қашқ. –Қашқадарё шевасида
Тошк. - Тошкент шевасида	
Фарғ. - Фарғона шевасида	

СЎЗ БОШИ

Ўзбек диалектологияси фани университетлар ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида ўқитилади. Ушбу дарсликда ўзбек диалектологиясининг назарий асослари акс эттирилган.

Маълумки, шева материаллари ўзбек адабий тилининг луғавий меъёрларини белгилаш, турли соҳаларнинг илмий терминологиясини тартибга солиб, тилнинг имловий ва орфоэпик қоидаларини такомиллаштириш каби масалаларни ҳал этишда ёрдам беради. Шева материаллари нафақат ўзбек тили тарихи учун, балки этнография, тарих, ареал лингвистика, эколингвистика ва бошқа соҳалар учун ҳам муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Шу боис ҳам Олий ўқув юртини тугатган она тили ўқитувчиси ўзбек адабий тилини қанчалик мукамал эгаллаган бўлса, шеваларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам яхши билиши, ўқув машғулотларида ўзбек адабий тили билан шевалар ўртасидаги муносабатларни изоҳлай олиши зарур бўлади.

Маълумки, ўзбек тили асрлар оша шаклланиб, тараққий этиб келди. Аждодларимиз заковати туфайли тилимизнинг ноёб жавоҳирлардан иборат сўз хазинасига янги сўзлар қўшилиб, унинг нафосати ва имкониятларини беқиёс даражада оширди. Ўзбек тилининг бундай бой ва бетакрор ўзига хосликларини, мўъжизалар ярата оладиган, қудратини оширадиган лисоний манбаларини аниқлаш, уларни авайлаб асраш лозим. Шу боис ҳам шеваларни ўрганиш – халқ тили, тарихи, этник-маданий ҳаётини тадқиқ этиш учун қимматли материаллар беради. Сабаби жонли халқ шевалари адабий тилнинг ёзма ёдгорликларига нисбатан қадимий манбадир. Шунинг учун ҳам шеваларни ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Муаллиф

Кириш. Ўзбек диалектологиясининг мақсад ва вазифалари

Диалектология ўзбек тилшунослигининг бир соҳаси бўлиб, бирор тилнинг шева, диалект ва лаҳжаларини ўрганадиган фандир. Ушбу фан Ўзбекистон ҳудудидаги ва қардош республикалардаги ўзбек шеваларининг ўзига хос фонетик, грамматик, лексик хусусиятларини, уларнинг туркий тиллараро муносабатини, тарихини ўрганади. Бу тасвирий ва тарихий диалектологияни ўрганиш объекти ҳисобланади. **Тасвирий диалектология** ўзбек шеваларини фонетик грамматик, лексик хусусиятларини қайд қилиш билан шуғулланса, **тарихий диалектология** тилнинг диалектал хусусиятларини ўрганиш билан бирга уларнинг ривожланиши, турли даврларда ўзгариши, қардош ва бошқа тиллар билан муносабатларини ўрганади.

Ўзбек диалекти ўзбек миллий тилининг таркибий қисми бўлиб, ўзининг қадимий лисоний ҳодиса эканлиги, асрлар давомида ривожланиб, бойиб ҳамда такомиллашиб борганлиги билан характерланади. Халқ шева ва лаҳжалари ўзида тилнинг ўта кўҳна ҳолатини, луғавий, грамматик хусусиятларини сақлаб келаётган ноёб манбадир. Ушбу бойликни ўрганиш соҳасида ўтган асрнинг иккинчи ярмида анчагина ишлар амалга оширилди. Айниқса, ўзбек шеваларининг типлари аниқланди. Улар таснифланди, шеваларнинг луғавий бойлиги тўпланди, грамматик хусусиятлари тавсифланди, диалектал луғати тузилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек адабий тили бой манба бўлган халқ тилидан озикланади, унинг имкониятлари билан бойиб, унинг заминида тараққий этиб боради. Чунки, ҳозирги ўзбек лаҳжа тарихи ёзма ёдгорликлари тилида сақланмаган ва бизгача етиб келмаган кўпгина сўз ҳамда луғавий шаклларни ўзида сақлаган, булар тил учун нодир мерос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек шевалари ўзбек миллий тилининг бир тармоғи бўлиши билан бирга адабий тил ва барча ўзбек шеваларига хос бўлган умумий лексик қатламга ҳам эга. Шунингдек, ўзбек шеваларида яна ўзига хос гуруҳлар ҳам борки, улар шу шева вакилларининг моддий ҳаёт шароитлари, шу шева жойлашган ҳудуднинг иқтисодий ривожини билан боғлиқдир.

Бугунги кунда халқ тилидаги диалектал хусусиятлар шеваларнинг ўзаро алоқаси, адабий тил ва турли маданий-маърифий муассасаларнинг таъсири натижасида камайиб, шевалар ўртасидаги ўзига хос фарқлар текисланиб, адабий тилга сингиб бораётган жараёнда, шеваларнинг бой лисоний бойликларини - адабий тилда учрамайдиган сўзларни тўплаш, уларни сақлаб қолиш ҳамда уларнинг адабий тил мулкига айланишига кўмаклашиш заруратдир. Шеваларни ўрганиш ўзбек шевашунослиги, ўзбек тили тарихи учунгина эмас, балки туркийшунослик фани учун ҳам қимматли материаллар бериши, шубҳасиз.

Ўзбек шеваларида фарқли томонларнинг мавжудлиги шевалар тарқалган ҳудуднинг жойлашув ўрни, тарихий шароитлари, аҳоли этник таркибининг турлилигига боғлиқ. Шунингдек, бу фарқлар шева вакилларининг асрлар давомида, қардош, қардош бўлмаган халқлар билан ўзаро яқиндан алоқада бўлганлигидандир. Шу боис шеваларда ўзига хос фонетик ҳодисалар, морфологик шакллар, лексикага оид ўзгачаликлар вужудга келган. Шеваларнинг бундай ўзига хос томонларини ўрганиш ўзбек тилининг орфоэпик ва орфографик меъёрларини белгилашда аҳамияти каттадир.

Бугунги кунда ўзбек халқ шеваларини қиёсий-тарихий ва лисоний-жуғрофий усулларда ўрганиш ўзбек диалектологиясининг баъзи муаммоли томонларини ҳал қилиш, уни янги назарий маълумотлар билан тўлдиришга ёрдам беради. Ўзбек шевалари бўйича шева материаллари тўплаш ва уларни ўрганиш шевалар луғавий бирликларининг функционал белгилари, шевалараро ҳудудий фарқларни белгилашга, ички таснифини беришга хизмат қилади, ҳамда «Ўзбек халқ шевалари атласи»ни яратиш ва

тўлдиришга асос бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда ўзбек шеваларининг лисоний атласини яратиш нафақат ўзбек тилшунослигининг, балки умумтуркийшуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир. Чунки диалектологик атлас тил ҳодисаларининг туркий тиллараро ҳудудий тарқалиши ва тил тарихий тараққиётининг баъзи чигал масалаларини ҳал қилишга имкон беради.

Академик Ш. Шоабдурахмонов таъкидлаганларидек, жонли тил материаллари халқ тарихи, тил тарихи, миллий маданият тарихини ўрганиш ва тўғри ёритишда зарурий манбалардан бири бўлиши билан бирга, ҳозирги ўзбек адабий тили, айниқса унинг орфография нормаларини тўғри ҳал қилиш, муқумлаштириш учун катта ёрдам беради.

Ўзбек шеваларини ўрганиш ўзбек тили учун назарий аҳамиятга эга бўлса, ўзбек тили ва адабиёт ўқитувчисига амалий аҳамият касб этади. Ўқувчиларга ўзбек адабий тили нормаларини ўргатиш учун ҳам шеваларни мукамал билиш ўзбек тили ўқитувчисидан катта масъулият талаб қилади.

Ўзбек диалектологияси фанини ўрганишдан асосий мақсад ҳам ўзбек тилининг шевалар билан муносабати масалалари ҳақида талабаларга тўла маълумот беришдан иборат. Бундай мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим бўлади:

- талабаларга ўзбек халқ шеваларининг ўзбек адабий тили ва тарихи, ҳудудий жиҳатдан ёндош бўлган шевалар, шунингдек, қардош туркий тиллар шеваларига муносабати, ўзаро таъсири каби масалалар тўғрисида маълумот бериш;

- шеваларнинг фонетик, морфологик, лексик хусусиятларини адабий тил билан қиёсий ўргатиш ;

- ўзбек тилининг диалектал таркиби ҳақидаги тарихий маълумотларни тушунтириш ;

- бугунги кунда ўзбек шеваларини лингвоареал усулда ўрганишнинг аҳамияти, Ареал лингвистика соҳаси бўйича тушунча ҳосил қилиш.

Ўзбек диалектологиясида шева, диалект, лаҳжа тушунчалари. Бу терминлар диалектология фанининг объектини белгилайди.

Шева форсча сўзлашиш, одат, равиш деган маъноларни билдиради. Шева ўзига хос фонетик, морфологик, лексик хусусиятлари билан адабий тилдан фарқланиб турадиган, кичик ҳудудларга тегишли бўлган халқ тили ҳисобланади. Ҳар бир ҳудуд шевалари бошқа ҳудуд шевалари билан ўхшаш ва фарқли томонларига эга бўлади.

Диалект сўзи юнонча бўлиб, шева деган маънони билдиради. Тил хусусиятлари ўхшаш бўлган шеваларни ўзида бирлаштиради. Диалект термини лингвистик адабиётларда шева, лаҳжа маъноларида ҳам учрайди.

Лаҳжа арабча сўз бўлиб, сўзлашиш, одат, равиш деган маъноларни билдиради. Шева ва диалектлар ўзаро бирикиб лаҳжани юзага келтиради. Ўзбек тили ўзининг тараққиёт босқичларида учта лаҳжанинг бирлигидан таркиб топган. Улар: қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси, қипчоқ лаҳжаси, ўғуз лаҳжасидир.

Маълумки, барча туркий тиллар уч йирик тил бирлиги (қарлуқ, ўғуз, қипчоқ) асосида гуруҳланади. Ҳатто туркий тилли Республикалар ҳам қарийб шу тил бирликлари асосида чегараланган. Аммо Ўзбекистон ўзининг кўп шева ва диалектларга эгаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ўзбек тилининг диалектал таркиби. Умумхалқ тилини тадқиқ қилиш шу тилда сўзлашувчи миллатнинг тарихини ўрганишга кўп жиҳатдан боғлиқ.

Ўзбек халқининг шаклланиш тарихига назар ташласак, шу халқ тилида учрайдиган фарқлар туркий қабилаларнинг миграцияси натижасида вужудга келган. Тарихий маълумотларга қараганда VI асрнинг ўрталаридан бошлаб Тошкент, Фарғона, Хоразм ерларига туркий қабилалар кўплаб кўчиб келган. Туркий қабила ва уруғларнинг бу ерга оммавий тарзда кўчиб келишлари VIII асрнинг бошларигача давом этди. VIII-IX асрларга келиб, уларнинг ўтроқлашиши кучаяди.

XI-XIII асрдаги ёзма манбаларга қараганда, қорахоний хонлари замонида Ўзбекистонда қарлуқлар билан чигиллар кўпчиликини ташкил қилган. Туркий қабилаларнинг жумладан, ўғуз ва қипчоқларнинг янгидан кўплаб кўчиб келиши туркий тилда сўзловчи аҳоли яшайдиган худудни вужудга келтирди. Шунини алоҳида айтиш лозимки, қипчоқлар сон ва таркиб жиҳатидан ўзбек миллатини ташкил этишда катта этник таркибий қисм бўлиб қатнашди. Улар қадимги даврларда туркий халқларнинг қипчоқ гуруҳига кирувчи минг, юз, қирқ, қипчоқ (тор маънода), найман, қанғли, қиёт, қўнғирот, манғит, уйшун, кенагас, жалойир, мисит, дурман, қутчи, барқут, баҳрин каби уруғ ва қабилалар асосида ташкил топган бўлиб, Днепрдан ва Қора денгизнинг шимолий қирғоқларидан тортиб, Иртиш дарёси ва Балхаш кўлигача чўзилган, Жанубда Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқими билан чегарадош бўлган кенг дашт - XI асрдан бошлаб Дашти Қипчоқ деб номланган жойларда яшашган. Улар рус манбаларида половецлар, грек манбаларида эса куманлар деб аталган. Тарихий манбаларда қайд этилишича, ўзбек халқи ва тилини шаклланишида жуда кўплаб турк-мўғул уруғларининг қабилавий бирлашмалари ҳам асосий узв сифатида иштирок этган.

Ҳозирги ўзбек тилига тарихий нуқтаи назардан қарасак, у генетик жиҳатдан бошқа-бошқа бўлган уч туркий тил бирлигининг (қарлуқ, қипчоқ, ўғуз) қўшилишидан ҳосил бўлган деган хулосага таяниб, ўзбек тили шеваларини таснифлаштиришда, албатта, ана шунини ҳисобга олмоқ керак бўлади.

Бугунги кунда ерли аҳолининг берган маълумотларига қараганда ўзбекларнинг қўнғирот, кенагас, манғит, тома, қипчоқ (тор маънода), метон (муйтан), бурқут, хитой (қытай), хўжа, баҳрин, қора манғитлар, қалмоқ, мисит, саид, бек, эшон, қутчи, қирғиз, эсару, қарақалпоқ, эсавой, галавур, мўғул, ғубомбор, моври, қорача, ғулон, махсим, жалоир, найман, арғун, туркман, қапа, тахчи, ғулум, аймоқ, эрони, қарлуқ, қал, қозоқ, қалмоқ, олот, баёт, жиғачи, дарғали, жанафар, қороун, қоровул, саёт, содир, чандир, эски,

томижиқ, буржоқ ва бошқа шу каби кўпгина уруғ ва қабила номлари сақланган. Бу уруғ-қабила номларининг кўпчилиги ҳозирги кунда қорақалпоқ, қозоқ, татар, нўғай, қирғиз, бошқирд, туркман ва бошқа туркий халқларда ҳам учрайди. Бундай бўлиши, табиий. Чунки кўпгина туркий халқларнинг ташкил топишида ҳам бу уруғ-қабилаларнинг иштирок этганлиги маълум. Бу ҳақда тарихий манбаларда ҳам қайд этилган. И. Жабборовнинг қайд этишича, манғит, кўнғирот, қиёт, қипчоқ, хитой, қанғли, дурмон, минг, қирқ, юз, лоқай, кўшқи, найман, чимбой, шунқарли, қовчин, чиройли, ийжон, салур, байри, арғин, буркут, барлос, жалоир, қарлуқ, нукус, уйшин, ўтарчи, қатағон, кулан, арлат, қушоёқли, буйрук каби этнослар ўзбек ва Ўрта Осиёда яшовчи бошқа туркий элатларнинг халқ сифатида шаклланишида иштирок этган муҳим компонент ҳисобланади. Шунинг учун ҳам туркий тиллар орасидаги ўхшашлик тасодифий ҳодиса эмас, уларнинг тарихий илдизлари бир манбага эга эканлигидандир.

Ўзбек тили ва шеваларининг луғат таркибини ташкил этган сўзлар ҳам мана шу уруғ-қабилаларнинг тилидир.

Ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли ўтмишда туркий қабилалар, қавмлар, элатлар билан бирга туркий бўлмаган этник гуруҳлар билан ҳам яқин муносабатда бўлган. Турли иқтисодий ва маданий алоқалар бир ҳудудда кўшни ёки баъзан аралаш ҳолда яшаш жараёнининг содир бўлиши ўзбек шеваларининг турли туман бўлишига олиб келди. Ҳатто тилнинг фонетик структурасида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Шунингдек, у тиллардан сўзлар ўзлашди. Марказий ўзбек шеваларининг фонетик қурилишида туркий тилларга хос бўлмаган бир қатор белгилар юзага келдики, бундай хусусиятлар уни бошқа қардош туркий тиллардан кескин фарқланишига олиб келди. Лекин кучли фарқланиш асосан, марказий ўзбек шеваларига хос бўлиб, ўзбек тилининг қипчоқ ва ўғуз тип шевалари умумтуркий тилларга хос бўлган асосий белгиларни сақлаб қолган.

Ўзбек тилининг шаклланишида, тараққий этишида, луғат таркибининг бойишида қардош ва бошқа оилага мансуб тилларнинг (тожик, араб ва

бошқа ш. к.) ҳам аҳамияти катта бўлган. Бу тиллар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетовларнинг ўзбек шеваларини ўрганишга бағишланган илмий тадқиқот ишларида кенг ёритиб берилган.

Ҳақиқатдан ҳам ўзбек халқининг тарихига бир назар ташласак, ўзбекларнинг бир қисми билан қозоқ, қорақалпоқ, қирғизлар, шунингдек, ўзбеклар билан туркманлар орасида генетик яқинлик бўлган деган хулосага келиш мумкин.

Келтирилган фактик материаллар ўзбек халқининг ўз қадимий тарихи ва кўҳна моддий ва маънавий бойликларига эгаллигини тасдиқловчи далиллардан биридир.

Ўзбек диалектологиясининг тилшунослик ва бошқа фанлар билан алоқадорлиги. Ўзбек диалектологияси тилшунослик фанларидан бири бўлиб, ”Ҳозирги ўзбек тили” фанининг назарий асосларига таянади. Шунингдек, ҳозирда ”Қадимги туркий тил”, ”Ўзбек адабий тили тарихи”. ”Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” бўлимларидан иборат “Ўзбек тили тарихи” фани билан узвий алоқадор, бу фанлар учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир халқ тилининг ўз луғат бойлиги - сўз хазинаси бор. Тилнинг луғат таркиби эса халқнинг тарихий тараққиётига боғлиқ ҳолда ўзгариб, бойиб боради. Баъзи бир эскирган сўзлар нутқий муомаладан чиқиб кетса, янги сўзларнинг ясалиши ва кириб келиши билан тил муттасил бойийди. Мавжуд сўзларнинг маънолари ўзгаради, тобора кенгайтирилади ва тўлдирилади. Аммо тилнинг асосий луғат жамғармаси эса луғат тизимининг негизи сифатида асрлар бўйи сақланади. Бу жиҳатдан диалектология тил тарихини ўрганиш учун ҳам аҳамиятлидир.

Ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам, албатта, аجدодларимиз қолдирган бой маданий меросларга мурожаат этамиз. Қадимги ёзма ёдгорликларни ҳам уруғ-қабилалар билан боғлаб ўрганамиз. Чунки турли хил уруғ-қабилалар тилининг таъсири кейинги даврларга, яъни XI-XV

асрларга оид ёзма ёдгорликларда ҳам сақланиб қолган. Бундай манбаларга «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Ўрта Осиё тафсири», «Қиссаи Рабғузий», «Аттаҳфатуз закияту фил луғатит туркия» каби умумтуркий тил, жумладан ўзбек тилининг бойлигини ўзида сақлаб келган нодир асарлар киради. Ўзбек халқ шеваларини тарихий жиҳатдан ўрганишда бу ёзма ёдгорликлар тилининг ўрни беқиёс. Бундай асарлар тилнинг тарихини ўрганиш учун асос бўла олади. И. Каримов айтганларидек, “... улар миллий давлатчилигимиз истиқболини белгилашда, кўп асрлик беқиёс маънавий-тарихий меросимиз, маданиятимиз, дину тилимиз ва муқаддас урф-одатларимизнинг янада қад ростлашида муҳим омил вазафасини бажаради”.¹

Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида қадимги туркий сўзлар, ёзма ёдгорликларда учрайдиган кўхна лексика салмоқли миқдорни ташкил этади. Чунончи, М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ўзбек тилига, хусусан ўзбек тилининг қипчоқ, ўғуз ҳамда қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаларига оид турли лексик бирликлар кўпроқ учрайди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилалари тилини ва бу этносларнинг тилига оид сўзларни, уларнинг маъноларини мукамал изоҳлаб берган. Шеваларни ушбу асар билан, шунингдек, А. К. Боровковнинг «XII-XIII аср ўрта Осиё Тафсири лексикаси» номли асари билан чоғиштириб ўрганиш бу асарлар тилида XI-XIV асрлардаги ўзбек тили лексикасига хос хусусиятларнинг ўзбек шевалари лексикасида ҳозирда ҳам учрашини кўрсатди.

ө трькчъ ~ ўтрікчі (ДЛТ., I, 127) ~ ёлғончи (ад. орф) ; **уләғ ~ улағ** (ДЛТ., I, 143) ~ мириладиган от (ад. орф.) ; **ушак~ ушак** (ДЛТ., III, 144) ~ чақимчи (ад. орф.) ; **тәвьшғән ~ тавішған** (ДЛТ., I, 531) ~ куён (ад. орф.) ; **шәбәйз ~ шабаёз** (ДЛТ., I, 309) ~ тез ёз (ад. орф.) ; **қәмчъ ~ қамич** (ДЛТ.,

¹ Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойилик –фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. -Т. : Ўзбекистон, 1994. -3-б.

I, 341) ~ човли (ад. орф.) ; йумуртка ~ јумуртга (ДЛТ., III, 439) ~ тухум (ад. орф.) ; улгу ~ ўлгў («Тафсир», 388) ~ нусха (ад. орф.) каби.

Маълумки, ҳар бир халқ тилида мавжуд бўлган сўзлар ўша халқ ҳаётининг барча жабҳаларидан маълумот берувчи манбадир. Шу сабабли ҳам халқ тарихи ва тил тарихини ўрганиш учун шевалар бўйича тўпланган материаллар бой манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек диалектологияси география фани билан ҳам узвий алоқадор. Ўзбек халқ шеваларининг ўзига хос лисоний хусусиятларини белгилаш, тадқиқ этилаётган ҳудудларда ўзбек тили етакчи (қарлук, қипчоқ, ўғиз) лаҳжаларининг бир-бирига таъсирини изоҳлаш учун шевалар тарқалган ҳудуднинг жойлашув ўрни, иқлими, географик муҳити ҳам инобатга олинади.

Ҳозирги кунда ўзбек халқ шеваларининг ўзига хос хусусиятлари ва ҳудудий тарқалишини ўрганишда анъанавий тадқиқ усуллари билан фарқли равишда, ҳар бир диалектал ҳодиса макон ва замон тилшунослиги, **ареал лингвистиканинг** назарий асослари асосида ўрганилмоқда. Шеваларни бу усулда ўрганиш бўйича жаҳон тилшунослигида, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Маълумки, Ареал лингвистика фани ўзбек диалектологиясининг давоми сифатида юзага келди. Шу боис ҳам улар ўртасида узвий алоқа бўлиши табиий. Ареал лингвистика соҳасида шеваларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳудудий жиҳатдан ўрганилиб, уларнинг хариталари яратилади. Албатта, ҳозирги кунгача диалектология соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар, тўпланган фактик материаллар ўзбек шевалари бўйича яратилаётган хариталар учун асос бўла олади.

Ўзбек диалектологияси фолклор, этнография, санъат фанлари билан ҳам яқин алоқада бўлиб, уларнинг материалларига асосланади ва улар учун манба вазифасини бажаради.

Транскрипция

Транскрипция лотинча сўз бўлиб қайта ёзиш деган маънони билдиради. Транскрипция шевалардаги тил товушларини ёзувда аниқ ифодалаш учун қўлланиладиган ҳарфлар ҳамда белгилардир. Шеваларни ёзиб олишда транскрипция учун халқ истеъмолидаги лотин, ўзбек, рус алфавитларидан айрим ўзгартиришлар киритиш билан фойдаланилади. Шеваларда учрайдиган баъзи товушларни транскрипция билан беришда диакритик белгилардан ҳам фойдаланилади.

Транскрипциянинг **фонетик** ва **фонематик** транскрипция каби турлари мавжуд. Шевалардаги товушларни талаффузига қараб ёзиб олишда фонетик транскрипция қўлланилади. Шеваларни, халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олишда фонетик транскрипциядан фойдаланилади. Бу транскрипция умумий, хусусий, экспериментал фонетика ютуқларига асосланади. Фонематик транскрипция фақат фонемаларнинг талаффуз нормаларини ҳисобга олиш учун ишлатилади.

Транскрипция қўлланиш доирасига кўра турлича бўлади.

1. **Халқаро транскрипция.** Лотин алфавити асосида тузилган тилшуносликда кенг қўлланиладиган транскрипция.

2. **Миллий транскрипция.** Ҳар бир миллий тилнинг амалдаги ёзув тизимига асосланган транскрипция. Бу транскрипцияда ҳар бир тилнинг шевалари ёзиб олинади. Ўзбек шеваларини ёзиб олишда кўпинча, профессор В. В. Решетов томонидан ишлаб чиқилган рус алифбоси асосидаги ўзбек графикасига асосланган транскрипциядан фойдаланилади. Баъзан тадқиқотчилар шеваларни ёзиб олишда ўзлари бошқа транскрипцион белгиларни ҳам қўллайдилар.

Транскрипция транслитерациядан фарқ қилади. **Транслитерация** бирор тилдаги матн ёки ёзма ёдгорликларнинг ёзув ҳарфларини бошқа бир ёзув ҳарфлари билан алмаштириб ифодалаш, яъни янги ёзувга кўчиришдир.

Транскрипция ёзма ёдгорликларда фонеманинг талаффуз меъёрини белгилашда, тил тарихини ўрганишда ҳам қўлланилади.

Ҳар бир жорий ёзувдаги ҳарфлар транскрипция учун етарли бўлмайди. Шунинг учун бошқа ёзувдаги ҳарфлардан олинади. Баъзи диакретик белгилардан ҳам фойдаланилади. Бу ўринда ҳар бир диалектолог ўзи танлаш имкониятига кўра танлаган транскрипция асосида шеваларни ёзиб олади.

Ушбу дарсликда қўлланилган анъанавий ўзбек транскрипцияси.

Унли товушларни ифодалаш учун фойдаланилган транскрипцион белгилар:

а - умумтуркий орқа қатор, қуйи - кенг, лабланмаган, сингармонизмни сақлаган барча ўзбек шеваларига хос унли, дж-ловчи шеваларда: **бала, анҳар, арғымчақ.**

ә - олд қатор, қуйи- кенг, лабланмаган унли товуш, ўзбек шеваларининг кўпчилигида мавжуд: **әлмә, әнжъл, әнчә, бәхәр.** Бу унли туркий тилларнинг деярли барчасида қўлланилади.

э - орқа қатор, қуйи- кенг, қисман лабланган унли товуш, бу товуш о-ловчи ўзбек шеваларида кенг тарқалган: Тош., Нав. в. ш. **кътэп, гълэс, бэдэм.**

е - олд қатор, ўрта-кенг, лабланмаган унли товуш бўлиб, ўзбек шеваларининг барчасида кенг тарқалган. Бу товуш **е (й+э)** эмас, **энди** сўзидаги каби ёлашмаган. Тошк., Марғ., Нав. в. ш. **кельн, керэй, ечкь, ендь.**

э - олд қатор, лабланмаган очик **е** унлиси, қипчоқ шеваларида қўлланилади. **эшык, элэк.**

ё – олд қатор, ўрта –кенг, лабланмаган **э** унлисининг очик варианты. **э** ва **э** унлилари ўртасида талаффуз қилинади. Хор. **гэл,** Нам. **нёмс.**

и - олд қатор, тор, лабланмаган **и** унли товуш бўлиб, чўзиқроқ талаффуз қилинади. Барча ўзбек шеваларида қўлланилади: **бир, кийим, қир.**

Ы - оралиқ қатор, тор, лабланмаган, сингармонизмли шеваларда қўлланилади. **айтынг, келынг.**

Ъ - индифферент орқа қатор, олдинги қатор **и** ва орқа қатор **ы** унлилари орасидаги тор унли, лабланмаган, шаҳар ва шаҳар типидеги шеваларда мустақил унли сифатида учрайди: Тошк. Анд. Марғ. Қўқон. **тепкъ, сепкъл.**

Ь - орқа қатор, лабланмаган индифферент **ь** унлиси, қисқа талаффуз қилинади, **ы** товушига тенг эмас. Шеваларда чуқур тил орқа **қ, ғ, х** товушлари билан ёндош келганда учрайди. **қьрк, ғьрт, ҳар хьл.**

Ү – олд қатор, юқори-тор, лабланган унли бўлиб, сингармонистик шеваларда қўлланилади. **көмүр, ұзақ.**

у - олд қатор, тор, лабланган унли: Барча ўзбек шеваларида учрайди. **шу, учун, устун.**

о – орқа қатор, лабланган туркий **о** унлиси. Сингармонизмли шеваларда қўлланилади. **қолыны түт, бомыйды.**

ө - фонемаси–лабланган тил олди унли, туркий (**ө**) унлидир. М. : **хөкьз, чөл, сөз** каби. Туркий тилларда **ө** унлиси алоҳида фонема сифатида қўлланилади.

ў - ярим кенг, лабланган унли товуш. **ў** умумтуркча олд қатор **ө** билан орқа қатор **о** товушларига нисбатан оралиқ товуш бўлиб, **ө** ва **о** унлиларининг конвергенцияси (**ө X о=ў**) натижасида пайдо бўлган.

Ундош товушларни ифодалаш учун фойдаланилган транскрипцион белгилар (**нг**) - фонемаси тил орқа, бурун, сонор ундоши. Бу ундош сўзнинг ўртасида ва охирида келади: **көңъл (қўнгил), оң (олинг).**

ң ундоши қўшимча товуш (**г ёки к**) билан айтиладиган қоришиқ ундошдир. Сўз ўзак-негизининг охири [**ң**] фонемаси билан тугаганда **-га, -ган** қўшимчалари қўшилса, такрорланувчи [**ңң**] фонемаси талаффуз этилади: **сенга – сәңңә, бўлинган – больңңән.** **ң** фонемаси шарт-истак феъли кўрсаткичи ва эгалик қўшимчалари билан келганда **баъзан [й]** билан алмашади. **элсәңңьз~элсәйъз (олсангиз), әйсәңңьз (айтсангиз)** каби.

дж - африкат (қоришиқ) ундош. Ўзбек шеваларининг барчасида [дж] аффрикати мавжуд. Бу қипчоқ шеваларида кўпроқ қўлланилади: **жалғыз//йл. йәлғыз// жл. джалғыз; жуғалды //йл. юқәлдъ// жл. джуқолды** каби.. Бу [дж] ундош фонемасининг таркибидаги элементлари д+ж алоҳида эмас, у бир товуш каби талаффуз этилади.

Янги ўзбек транскрипцияси. Ушбу транскрипция Туркологияда қўлланилиб келинаётган лотин алифбосидаги транскрипция тизимига асосланган.

а - орқа қатор, қуйи-кенг, лабланмаган унли: **anhar, arqan, ʻ aqqan.**

ä - олд қатор, қуйи-кенг, лабланмаган : **ällä, äs äл.**

ā - орқа қатор, қуйи-кенг, қисман лабланган : **ā š, āläm.**

е - олд қатор, ўрта-кенг, лабланмаган: **ert äk, ekin.**

і - олд қатор, юқори-тор, лабланмаган унли: **bildi, kedi.**

і: - **і** унлисининг чўзиқ варианты. Ўзбек шеваларининг ҳаммасида учрайди. **d і: l, і: š**

ї - олд қатор юқори-тор, лабланмаган

ї: - **ї** унлисининг чўзиқ варианты. Сингармонизмли ўзбек шеваларида мавжуд.

u – орқа қатор, юқори -тор, лабланган: **šu, tun, kun.**

ù - олд қатор, юқори - тор, лабланган: **bügün, bütün.**

o – орқа қатор, ўрта-кенг, лабланган: **otin, orin** (ад. орф. ўтин, ўрин).

ö – олд қатор, ўрта кенг, лабланган: **č ö zmoq, k örmoq.**

е – олд қатор, ўрта –кенг, лабланмаган: Бу унли кўпроқ Наманган шеваларида қайд қилинади. **n eme, qeneqe.**

Ундошларни транскрипция қилишда қуйидаги ҳарфлардан фойдаланилади. **b, d, č** (амалдаги **ch** ўрнида), **g, γ** (амалдаги **g** ўрнида), **h, j** (амалдаги **y** ўрнида), **k, l, m, n, η** (амалдаги **ng** ўрнида), **p, q, r, s, š** (амалдаги **sh** ўрнида), **t, v, x, ž** (амалдаги **j** ўрнида).

Диакритик белгилар

> белгиси - ўтиш ҳодисасини кўрсатади.

> белгиси - ўзгариш ҳодисасини кўрсатади.

~ белгиси - мосликни билдиради.

[] - ўрта қавс - умумий матндан транскрипция қилинган сўзларни ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади.

... (кўп нуқта) - сўз бирикмаси ёки гап умумий матндан ажратиб олинганда қўлланилади.

// белгиси – товушларнинг алмашилиши ва икки фактнинг параллел қўлланишини кўрсатади.

: (икки нуқта) - чўзиқликни билдиради.

X белгиси –конвергенция (бирлашиш) ҳодисасини кўрсатиш учун товушлар орасига қўйилади.

Ўзбек шевалари таснифи

Ўзбек шеваларини тасниф қилиш тамойиллари. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шеваларини илмий асосда ўрганиш ўтган асрнинг 20-йилларидан бошланган. Мактабларда она тилини ўқитишга эътибор билан қаралиши натижасида адабий тилга ҳам алоҳида аҳамият берилди. Адабий тил меъёрларини белгилаш, имло қоидаларини яратиш ва такомиллаштириш билан биргаликда ўша даврда шеваларни этник, этногенетик, лисоний-худудий жиҳатдан ўрганиш ҳам бошланди. Ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилиш бўйича мана шу йилларда илмий тадқиқот ишлари юзага келди. Улар бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Ўзбек шеваларини ўрганишда бу таснифларга таянилади.

Ўзбек шеваларини тасниф қилишда қатор тамойиллардан фойдаланилади.

- ўзбек шеваларида ўзбек тилидаги унли ва ундош товушларнинг мавжудлиги;
- ўзбек шеваларининг сингармонизм ва умлаутни сақлаш даражаси;
 - ўзбек шеваларига қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг таъсири;
- тарихий қатламга оид лексик birlikлар ва ўзлашган қатламга оид сўзларнинг мавжудлиги;
- сўзнинг фонетик ва морфологик структураси;
- шеванинг фонетик, морфологик, лексик хусусиятларидаги фарқли томонлар ва уларнинг ҳудудий тарқалиши ва б.ш.

Ўзбек шевалари бўйича қимматли материаллар тўплаш ва тадқиқ қилишда ўзбек диалектологларининг ҳиссаси катта бўлди. Маълумки, ўзбек тилининг кўп шевалилиги ва уларнинг ранг-баранглиги бу тилни бошқа туркий тиллардан ажратиб туради. Буни ўзбек диалектологиясида бажарилган илмий тадқиқот ишлари, унда жамланган тарихий-лисоний таҳлиллар тўла тасдиқлайди

Ўзбек халқ шеваларининг таснифи. Ўзбек шеваларининг тарихий тараққиётини ўрганишда Маҳмуд Қошғарийнинг ” Девону луғотит турк ” асари катта аҳамият касб этади. Энг муҳими, китобда ўзбекларнинг қадимий аجدодларидан чигил, яғмо, қарлук, кипчоқ, тухси ва бошқа қабилаларнинг ижтимоий ва оилавий турмуши, турли урф-одат ва маросимлари, диний эътиқодлари ва тасаввурлари каби айрим этнографик хусусиятларни аниқлашга ёрдам берадиган маълумотлар келтирилган. Маҳмуд Қошғарий Жайхундан то қуйи Чин (Хитой) гача жуда кўп қабилалар борлигини, уларнинг тиллари ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни кўрсатиб берган. У халқ тилини ҳудудий ўргангани учун ҳам харитасини тузган. Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур Девони XI асрда яратилсада, ҳозиргача ўзининг қимматини юқотгани йўқ. Шу боис ҳам ўзбек шеваларини ўрганишда, тасниф қилишда Маҳмуд Қошғарий Девонига асосланади ва таҳлил қилинади.

Ўзбек шеваларини ўрганишнинг илк даврларидан бошлаб уларнинг таснифлари турколог ва диалектолог олимлар томонидан турлича тасниф қилинди. Ўзбек шеваларини тасниф қилишда профессорлар И. И. Зарубин, К. К. Юдахин, Е. Д. Поливанов, Ғози Олим Юнусов, А. К. Боровков, В. В. Решетовларнинг хизматлари катта аҳамиятга эга бўлди.

Профессор И. И. Зарубин ўзбек шеваларини тўрт гуруҳга бўлиб тасниф қилди: Хива, Фарғона, Тошкент, Самарқанд-Бухоро шевалари. И. И. Зарубиннинг ушбу таснифида қипчоқ шевалари ва шимолий ўзбек шевалари ҳисобга олинмаган.

Профессор К. К. Юдахин ўзбек шеваларини икки вариантда тасниф қилади. Биринчи вариантда ўзбек шеваларининг сингармонизмни сақлаш даражаси ҳамда тожик тили билан муносабатини ҳисобга олиб ўзбек шеваларини тўрт гуруҳга ажратади. Ўзбек шеваларини мукамалроқ ўрганган олим аввалги таснифига ўзгартиришлар киритади. Ўзбек шеваларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб ўзбек шеваларини беш гуруҳга бўлди: Тошкент, Фарғона, Қипчоқ, Хива (Хива-ўғуз) ва шимолий ўзбек шевалари.

Ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилишда **профессор Е. Д. Поливановнинг** хизматлари катта. Е. Д. Поливанов ўзбек шеваларини тасниф қилишда тилдаги **метисация** (қардош тилларнинг чатишуви), **гибридизация** (қардош бўлмаган тилларнинг чатишуви) каби икки тамойилни инобатга олади ва шу асосда ўзбек шеваларини ҳудудий жиҳатдан гуруҳларга ажратиб, ўзбек тили таркибида уч лаҳжа мавжуд эканлигини белгилаб беради:

1. Чиғатой лаҳжаси. Бу лаҳжани 7та типга ажратади. 1) Самарқанд-Бухоро шевалари; 2) Тошкент типдаги шевалар; 3) Қўқон-Марғилон типдаги шевалар; 4) Андижон-Шаҳрихон типдаги шевалар; 5) Уйғурлашган ёки умлаутли Наманган шевалари; 6) Шимолий ўзбек шаҳар шевалари типи (Туркистон, Чимкент шевалари); 7) Шимолий ўзбек қишлоқ шевалари типи (Манкент, Қорабулоқ шевалари).

2. Ўғуз лаҳжаси. Бу лаҳжага оид ҳудуд шеваларини 2 типга ажратади.

1. Жанубий-Хоразм гуруҳ шевалари (Хива, Янги Урганч, Шовот, Ғазовот, Ҳа- зорасп, Янгиариқ, Хонқа, Шўрахон шевалари).

2. Шимолий ўғуз гуруҳ шевалари (Иқон-Қорабулоқ шевалари ҳамда Фориш туманидаги Боғдод шеваси).

3) Қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжага бир неча типли шеваларни киритади.

1. Ўрта-Хоразм (Гурлан, Боғот ва Шаббоз шевалари) ва шимолий-Хоразм (Хўжайли, Қипчоқ, Қўнғирот туманлари, Манғит туманининг баъзи қишлоқ шевалари).

2. О-ловчи тип (Қозоқ-найман, Фарғона - қорақалпоқ шевалари).

3. Қурама шевалари (Оҳангарон водийсидаги қурама шевалари).

4. Шимолий ўзбек шевалари (Туркистондаги Сўзоқ, Чалақурғон қишлоқ шевалари).

5. Ўрта ўзбек (Қирқ шевалари ва жанубий ўзбек шевалари).

6. Лақай шевалари.

7. Афғонистондаги қипчоқ-ўзбек шевалари.

Профессор Ғози Олим Юнусов ўзбек шеваларини шева вақллари орасида тушунилмайдиган лексик, фонетик, морфологик хусусиятларни ҳисобга олиб тасниф қилади ва ўзбек шеваларини уч лаҳжага бўлиб, ҳар бир лаҳжани шеваларга ажратади:

1) ўзбек-қипчоқ лаҳжаси тўрт шевага (қирқ, жалойир-лақай, қипчоқ, гурлан) ; 2) турк –барлос лаҳжаси тўрт шевага (Сайрам-Чимкент, Тошкент-Хос, Андижон, Наманган) ;

3) Хива-Урганч лаҳжаси икки шевага (Хива, Қарлук) ажратилади.

Ушбу лаҳжаларга асос қилиб олинган белгилар ва шеваларнинг жойла – шиш ҳудудларини ҳам кўрсатиб беради.

I. Ўзбек –қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжага Оҳангарон, Мирзачўл, Самарқанд, Зарафшон, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм, Андижон, Наманган, Қўқон, Қорақалпоғистоннинг Қипчоқ, Чимбой, Қўнғирот

туманлари, Тожикистонда ва Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбеклар нутқидаги шева сўзларининг ўзига хос хусусиятларига қараб ушбу ҳудудлар киритилди.

Профессор Ғози Олим Юнусов ўзбек-қипчоқ лаҳжасини фонетик ва морфологик хусусиятларидаги фарқли томонларни ҳисобга олиб тўрт шевага бўлади:

1) **қирқ шеваси.** и >ий [и:] ҳодисаси учрайди. и: т; Кишилиқ олмоши жўналиш келишигида келганда **маған, саған, уған** тарзида қўлланилади

2) **жалойир-лақай шеваси.** Сўзларнинг иккинчи бўғинида е унлисининг келиши: **айтген, сўраген** каби.

3) **қипчоқ шеваси.** й > йу ҳодисаси учрайди: **уйугә** каби. Кўплик қўшимчаси: **-нар, -нәр, -лар, -ләр** қўшимчалари билан бирга-**тар, -тәр, -дар, -тәр** каби вариантлари ҳам учрайди.

4) **гурлан шеваси.** Қипчоқ лаҳжасининг ҳамма хусусиятларини сақлаган бўлсада, сўз бошида **дж** ҳодисасини айрим сўзларда йўқотган ўзбек шевалари киритилади. Бу шеваларда **бала** сўзининг кўплиги **бағалар** деб қўлланилади.

II. Турк-барлос лаҳжаси. Бу лаҳжага Тошкент, Қўқон, Наманган, Андижон, Марғилон ҳамда Чимкент, Сайрам, Ўш, Ўзган шаҳарларида яшовчи ўзбеклар киритилади.

Ғози Олим Юнусов бу лаҳжани ўзига хос хусусиятларига кўра тўртга ажратади.

1) **Сайрам -Чимкент шеваси.** Сайрам -Чимкент шевасининг ўзига хос хусусиятлари алоҳида берилмаган.

2) **Тошкент-Хос шеваси.** Ушбу шеванинг морфологик хусусиятлари қуйидагилар: Истак феъли ясовчи **-лук** : келийлук. Ҳозирги замон давом феъли қўшимчаси: **-вэт: бэрвэтгъ, айтвэтгъ.** Шарт феълининг I ш кўплиги **-вуз, -мъз**, II шахс **-йъз**, ўтган замон феълининг I ш кўплиги **-мъз, -вуза, -вуз**, II ш **-ъз** орқали ясалади.

3) Андижон шеваси. Бу шеванинг асосий хусусиятлари: тушум келишиги кўшимчаси **-ни, -тъ, -ти, -дъ, ди** тарзида учрайди.

4) Наманган шеваси. Бу шеванинг ўзига хос хусусияти: ҳозирги замон давом феълининг кўшимчаси **-ут** тарзида қўлланилади

III. Хива-Урганч лаҳжаси. Бу лаҳжага Хива, Хонқа, Ғазовот, Шаҳобод, Тошовуз, Эски Урганч, Янги Урганч, Ҳазорасп, Тўрткўл ўзбек шевалари киради. Шунингдек, Амударёнинг қирғоғида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам бу лаҳжа вақллари учрайди. Бу лаҳжанинг ўзига хос хусусиятлари: жўналиш келишиги кўшимчаси **-га, гә, -а, - ә**; Келаси замон феъли ясовчи аффикс-**джақ, -джак** тарзида қўлланилади.

Хива-Урганч шевасини профессор Ғози Олим Юнусов иккига бўлади.

1) Хива шеваси. Хива шевасида сингармонизмнинг сақланиши, чўзиқ унлиларга эга бўлиши, **қ** ўрнида **к** ундошининг қўлланилиши мазкур шеванинг ўзига хос хусусиятидир.

2) Қарлуқ шеваси. Қарлуқ шевасининг бошқа шевалардан фарқли томонлари кўрсатилмаган.

Профессор А. К. Боровков ўзбек шеваларини тасниф қилишда шеваларнинг фонетик хусусиятларидан о-ловчи ва а-ловчи фарқланишига кўра икки гуруҳга бўлади.

1) о –ловчи шевалар; 2) а – ловчи шевалар.

О-ловчи шеваларга Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Андижон, Фарғона,

Қўқон, Марғилон шеваларини киритди.

А-ловчи шеваларга сингармонизмни сақлаган ўзбек шевалари киритилиб, уларнинг фонетик хусусиятларига кўра **й-ловчи** ва **дж-ловчи** шеваларга ажратилади.

Й-ловчи шеваларга Чимкент, Манкент, Туркистон, Жанубий Хоразм ўзбек шеваларини, **дж-ловчи** шеваларга Сурхондарё, Самарқанд ва Шимолий Хоразм шевалари киритилди.

А.К.Боровков ўзбек шеваларининг тарихий тараққиётини ҳисобга олиб, уларни тўрт диалектга ажратади.

1. Ўрта ўзбек диалекти. Бу диалектни фонетик, морфологик, лексик хусусиятларига кўра икки гуруҳга ажратади: 1) Ўрта Ўзбекистон шевалари: Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона тип шевалари; 2) Шимолий ўзбек шевалари: Чимкент, Сайрам, Жамбул, Марки ва Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари.

Биринчи гуруҳга мансуб бўлган шеваларнинг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича изоҳлайди:

1) Тошкент типдаги Тошкент, Хонобод, Хос, Тақачи, Янгийўл, Чиноз шеваларида охири ёпиқ бўғин т бўлган икки бўғинли сўзларнинг ҳар икки бўғинида ҳам [ɔ] келади: **бэхэр, қэпқэқ, қэзэн** каби. **х** ва **ҳ** ундошлари ушбу шеваларда фарқланмайди. Шунингдек, қаратқич ва тушум келишикларининг ассимиляцияга учраши мавжуд: **эшшъ** (ошни//ошнинг), **тузъ** (тузни//тузнинг). Бу гуруҳ шеваларининг ўзига хос томонларидан бири ҳозирги замон давом феъли формаси-**вэт**, ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплик формаси **-дъмъз, -дувуз (ə)** тарзида келишидир.

2) Самарқанд-Бухоро типдаги шеваларда сўзнинг биринчи бўғинидаги **э** ўрнида **а** унлиси келади. Бу типдаги шеваларда қаратқич ва тушум келишигининг қўшимчалари битта-**нъ**, ўрин-пайт ва жўналиш келишигининг қўшимчаси ҳам битта **га//гə**, ҳозирги замон давом феъли формаси **-эп** тарзида қўлланади

3) Фарғона типдаги шеваларда сўзнинг биринчи бўғинидаги **а** ўрнида **э** учрайди: **энар, бэхар**. Қаратқич ва тушум келишиги битта қўшимча (**-нъ// -дъ// -тъ**) билан ифодаланади.

2. Шайбоний-ўзбек ёки ж-ловчи диалекти деб номланган иккинчи диалектга Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Оҳангарон водийси, Шимолий Хоразм ва Фарғона водийсидаги ж-ловчи шевалари киритилган. Бу диалектга кирувчи ҳудудларнинг ўзбек шеваларида сўз бошидаги **[й]**

ўрнида [дж] нинг қўлланилиши ушбу диалектнинг асосий хусусиятларидан биридир.

Сўз охиридаги **қ, ғ** товушлари **в** деб талаффуз қилинади. Сўз охирида **қ, ғ, к, г** товушлари унлилардан кейин тушиб қолади. Ҳозирги замон давом феълининг формаси –**джатыр, -йатыр, -йап** тарзида қўлланилади.

3. Жанубий Хоразм диалекти. Бу диалектга Хонқа, Ҳазорасп, Шовот, Янгиариқ, Ғозовот, Шўраҳон ўзбек шевалари киритилиб, сўз бошида жарангсиз [т, к] ундошлари ўрнида жарангли [д, г] ундошларини қўлланилиши билан фарқланиши ушбу шеваларнинг ўзига хос томонларидан бири эканлиги кўрсатилган: **дъл//тил, гозь//кўзи** каби.

4. Алоҳида группа шевалар. У иккига ажратилган: 1) Қорабулоқ, Иқон, Манкент шевалари; 2) Намангандаги умлаутли шевалар.

Профессор В. В. Решетов ўзбек шеваларини тасниф қилишда биринчидан шеваларнинг тарихий –лингвистик хусусиятларини, иккинчидан шеваларга тожик, қозоқ, қорақалпоқ, туркман тилларининг муносабатини ҳисобга олиб, ўзбек тили уч туркий компонентнинг бирикиши натижасида вужудга келганлигини, бу уч диалектнинг бирлиги эса ўзбек тили таркибида уч лаҳжани вужудга келтирганини кенг таҳлил қилган. Улар қўйидагилар:

1. Қипчоқ лаҳжаси. Бу лаҳжа турли туркий уруғ-қабила гуруҳ вақлларини ўз ичига олиб, қардош қозоқ ва қорақалпоқ тиллари билан яқин. Бу лаҳжага оид шевалар Ўзбекистоннинг барча вилоятларига тарқалган. Тошкент вилоятининг Оҳангарон водийси, Фарғона, Андижон, Сирдарё, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятлари аҳолисининг кўпчилиги қипчоқ лаҳжасининг вақллари дир. Ўзбек тили қипчоқ лаҳжасининг шевалари Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон республикасида ҳам бор. Қипчоқ лаҳжаси ўзининг фонетик, морфологик, лексик хусусиятлари билан кўп жиҳатдан ўзбек адабий тилидан фарқланади

2. Ўғуз лаҳжаси қардош туркман тили билан яқин. Бу лаҳжа вақллари Хоразмдаги Хива, Хонқа, Шовот, Ҳазорасп, Ғозовот, Янгиариқ, Шўраҳон,

Урганч, Тошовуз вилояти ва Қорақалпоғистоннинг бир қанча туманларида истиқомат қилишади. Бу лаҳжа ҳам ўзининг фонетик, морфологик, лексик хусусиятлари билан бошқа лаҳжалардан фарқланади.

3. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси ҳозирги қардош уйғур тилига яқин бўлиб, тожик тили билан яқин этнолингвистик муносабатда бўлган. Бу лаҳжага оид шеваларнинг ўзига хос томонлари ҳисобга олиниб қўйидаги гуруҳларга бўлинган.

I. Фарғона гуруҳи. Бу гуруҳ бир неча диалектларни ўз ичига олади.

1. Наманган диалекти. Бу диалектга Наманган шаҳар шеваси ва Наманган атрофидаги шевалар (Уйчи, Чортоқ ва бошқалар) киради.

2. Андижон-Шаҳрихон диалекти. Бу диалектга Андижон шаҳар шеваси, Шаҳрихон шеваси ва Андижон вилоятидаги бошқа бир қатор шевалар киради.

3. Ўш-Ўзган диалекти. Бунга Ўш, Ўзган, Жалолобод ва шу типдаги бошқа шевалар киради. Улар учун жанубий қирғиз шевалари билан бўлган метисация характерлидир.

4. Марғилон-Қўқон диалекти. Бу диалектга Марғилон, Фарғона, Водил, Қўқон ва бошқа шу типдаги шевалар киради.

II. Тошкент гуруҳи.

1. Тошкент диалекти. Бу Тошкент шаҳар шеваси, Тошкент вилоятидаги Паркент, Пискент, Қорахитой каби шеваларни ўз ичига олади.

2. Жиззах диалекти. Бу диалектга Тошкент, Самарқанд, Жиззах, Қашқадарё вилоятидаги (қипчоқ шеваларидан ташқари) шевалар киритилган.

III. Қарши гуруҳи.

1. Қарши диалекти. Бу диалектга Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ (қипчоқ шеваларидан ташқари) шевалари киради.

2. Самарқанд-Бухоро диалекти. Бу диалектга Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Фарғона водийсидаги Чуст, Қашқадарёдаги Косон шевалари киради.

IV. Шимолий ўзбек гуруҳи.

1. Иқон - Қорабулоқ диалекти. Бу диалектга Иқон, Қорабулоқ, Манкент, Қорамурт шевалари киради. Бу шевалар ўғуз ва қипчоқ элементларининг борлиги билан характерланади.

2) Туркистон-Чимкент диалекти. Бу диалектга Туркистон, Чимкент, Сайрам шевалари киради. Бу шевалар ўғуз элементларининг кам бўлиши, қипчоқ элементларининг кўпроқ бўлиши билан характерланади.

Ўзбек шеваларини дастлабки таснифлари бугунги кунда шеваларни ареал ўрганиш учун катта аҳамиятга эга. Чунки ўзбек шеваларининг ўзига хос томонлари ҳисобга олиниб, ҳудудий бўлиниши таснифларда кўрсатиб берилган. Бу таснифлар ҳозирги кунда ўзбек шевалари бўйича ареал йўналишдаги тадқиқотлар олиб боришда асос бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИ ФОНЕТИКАСИ

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИНГ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек шевалари фонетик жиҳатдан ўзининг мураккаб хусусиятларига эгадир. Ўзбек шевалари ўзаро унли ва ундошларнинг миқдори, сифати, фонетик жараёнлари билан фарқлансада, айрим жиҳатлари орқали ўхшаш ҳамдир. Маълумки, ўзбек тили диалектлари уч лаҳжа: қарлуқ-чигил-уйғур, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг фонетик жиҳатдан ҳам ҳар бирининг ўзига хос томонлари бор, албатта. Юқорида таъкидланганидек, ўзбек шеваларида фарқли томонларнинг мавжудлиги шевалар тарқалган ҳудуднинг жойлашув ўрни, тарихий шароитлари, аҳоли этник таркибининг турлилигига боғлиқ. Шу боис ҳам ўзбек шеваларидаги унли ва ундошларнинг миқдори ва сифати анча мураккаб ва мунозаралидир. Шу ўринда айтиш жоизки, ўзбек шеваларини ареал йўналишда ўрганиш орқали бундай масалалар ўз ечимини топиши мумкин.

Ўзбек шеваларининг вокализми. Ўзбек шеваларида унли товушлар таркиби тўғрисида фикр билдирилганда бу соҳадаги илмий тадқиқот натижаларига таянилади.

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида бтадан 11тагача унли мавжуд. Унлилар уйғунлиги ёки оҳангдошлик ҳодисалари учрамайдиган шеваларда: Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Наманган шевасида олтига: ь, е, э, ә, о, у; Қўқон, Марғилон, Навоий вилоят шеваларида еттига: ь, е, э, ә, у, о- ө унли фонемалари мавжуд.

Ўзбек шеваларининг сингармонизмли қипчоқ шеваларида **ўн битта: а- ә, э, е, ы, ь, и, ө- о, у- ү.**

Хоразм вилояти, Олот, Қорақўл, Форш туманларида, Қозоғистоннинг Қарноқ, Қорабулоқ, Иқон, Қорамурт, Манкент, Туркменистоннинг Тошҳовуздаги ўғуз шеваларида унлилар **ўнга: и-ы, у- ү, ә-а, ө -о, е, э.**

Ўзбек шеваларида унли товушлар миқдор жиҳатдан тенг бўлса-да, айрим унлиларнинг талаффузида фарқлар бор. М. : Тошкент шевасининг лабланмаган кенг унлиси (ә) олд қатор унли бўлса, Бухоро диалектининг а унлиси олд ва орқа қатор унлиларга нисбатан оралиқ товушдир (ә-а-а). қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида еса ә унлиси олд қатор унли, лабланмаган кенг унли товушдир: **әлмә, әнхәр, әнжъл, әнчә, бәхәр** каби.

[э] унлиси бухоро-самарқанд гуруҳ шеваларида сўзнинг охирида кела олади: **тъллэ, Шукруллэ, муллэ** каби. [э] ва [ә] унлиларининг сўз ичидаги ўрнашиш тартиби ҳозирги замон тожик тилининг талаффуз нормасига мос келади. Мас. : **әвқәт, әмән, устэ, тъллэ** // тож. ад. тилида: **авқот, амон, усто, тилло** каби.

Ўзбек халқ шеваларида унли товушларнинг алмашилиб келиш ҳодисаси учрайди: [э > ә] ҳодисаси: **бәлә, әлмә, учәв.** [о > э] ҳодисаси. **тэ: кқъз, бэ: лдъ, бэ: йьдә** каби.

[ь] -лабланмаган тор унли бўлиб, умумтуркча олд қатор **и** билан орқа қатор **ы** товушларига нисбатан оралиқ товушдир. **ь** фонемаси (**к, г**) саёз тил орқа ундошлари билан келганда олд қатор товушга ўхшаб, чуқур тил орқа

ундошлари (**к, ғ, х**) билан келганда орқа қатор товушга ўхшаб талаффуз этилади. М. : **кътэп, гълэс, тепкъ; ғъррэм, қълъч** ва бошқалар. Икки тилли мавжуд шеваларда ь товуши чўзиқ талаффуз этилади, айниқса, сўз охирида келганда бу аниқ сезилади: **хэймъ: эннъ: керакмъ:**

[у] унли товуши икки тилли шевада урғули бўғин ва сонор ундош олдидан келганда бирмунча чўзиқ талаффуз қилинади: **су: рат, бу: рун.**

[о]– лабланган, ярим кенг унли, тил орқа (адаб. орф. ў) товушни ифодалайди. М. : **сом (сўм), қол, қой (қўл, қўй).**

[ө]– лабланган тил олди, туркий (ө) дир. М. : **ҳөкъз, чөл, сөз** каби.

Ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасига оид шеваларида қўлланувчи **ы** фонемаси лабланмаган, тил орқа унли бўлиб, барча туркий тилларда учрайди.

Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда **ы** фонемасининг қўлланиши кенгроқ: **айтың, келың.**

[а]– лабланмаган кенг, соф тил орқа қатор унли. Барча ўзбек шевалари учун хос бўлган унли товуши ҳисобланади: **башқа, қишлақ** каби. [а] фонемаси [**ч, дж, й, х**] ундошлари билан ёндош келганда юмшоқ талаффуз қилинади. **ч: чэй, чэйнэк; дж: джэй, джэнэ; х: бэхэ, хэммэм, хэмсэйэ.**

Ўзбек халқ шеваларида унли фонемаларнинг алмашилиб келиш ходисаси учрайди:

[э>ә] ходисаси: [ә унли товуши] фақат имлодаги [ә] фонемаси ўрнидагина эмас, балки [э] унли товуши ўрнида ҳам келади: қипч. **чэй, сэй, хэзь** (ҳозир) каби. Иккинчи бўғинда [э] ўрнида [а, ә] унлисининг ишлатилиши Қўқон шевасида ҳам учрайди: **эдә, алақа** (адо, алоқа) Бундан ташқари жамловчи сон қўшимчаларидаги [э] ўрнида ҳам [ә] ишлатилади: **ькэв, учэв, бешэв.** [ә] фонемаси бошқа қуйи кўтарилиш [**а, э**] унлилари каби редуксияга учраганда [**ь, е**] унли фонемаларига ўтади.

[ә>ь]ходисаси : [ә] унли товушининг [**ь**] унли товушига ўтиши қипчоқ шеваларида учрайди : **тэшльйдъ, ьшэнмьйдъ** каби

[ə>ɔ] ходисаси. [ə] унли товуши [ɔ] унли товуши билан ҳам алмашилиб келади: **сэрък, хэмър, жэхэн, дэвлэт, сэлқън.**

[o>ɔ] ходисаси кўпроқ қарлуқ шеваларида қўлланилади. **тэ: ққъз, бэ: лдъ, бэ: йьдэ.**

[Ө>у] ходисаси: **ургэтып ~ оргэтып** (ад. орф. ўргатиб). Бу кўпроқ кипчоқ шеваларида ишлатилади.

Ўзбек шеваларининг консонантизми ва таснифи. Лаб ундошлари: **п, б, ф, в, м**; тил олди ундошлари: **т, д, с, з, ч, (ж), ш, дж, н, л, р**; тил ўрта ундоши **й**, тил орқа ундошлар: **к, г, ң, қ, ғ, х**; бўғиз ундоши **ҳ**.

Ўзбек халқ шеваларида ундош товушларнинг баъзи бир ўзига хос характерли хусусиятлари бор.

[б] -жарангли ундош товуш: **эбдэстэ, Абдубэқър.** [б] ундош товуши сўзнинг охирида жарангсизланиб [п] талаффуз этилади: **сэ: эп, къ: тэп, ухлэп, бэръп** каби. [б>п] ходисаси барча туркий тиллар учун ҳам хос. Бу ўзгариш озарбайжон тилининг шарқий группа диалектида ва шеваларда борлиги қайд этилган.

Ундош товушлардан [б>в] ва [б>м] ўзгариши шеваларда кўп учрайдиган ходисалардандир: **нэвуд, ювэр, нэверэ, ювэр, мунчэ, муни;**

[п] ундош товуши барча ўзбек шеваларида сўзнинг ҳамма бўғинларида учрайди. [п] ундоши баъзан [б] ундоши каби сўзнинг бошида, охирида жаранглилашади, [б] ва [п] товушлари ўртасидаги ярим жарангли портловчи товуш каби эшитилади. М. : **чэб (чап), гэб (гап), хэтчоб (хатчўп)** каби. Бу ходиса ҳозирги туркий тилларда, масалан, нўғай тилида ҳам қўлланилади: **пичок, она** сўзлари **бъшак, аба** шаклида талаффуз қилинади. Ўзбек шеваларида ҳам **пъчэқ** сўзи **бъчэқ** деб талаффуз этилади. Қадимги туркий тилларда ҳам **бъшак** тарзида ишлатилган (ДЛТ, 1, 325).

Ўзбек шеваларида [п>в] ўтиш ходисаси ҳам мавжуд. Бу кўпроқ кипчоқ лаҳжасидаги шеваларда учрайди. М. : **чэв (чоп), тэв (топ), тевэ (тепа)** каби. **Мэнь гэвъм** шу кабилар.

[ф] ундоши қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасидаги шеваларда (Самарқанд, Бухоро типидagi шевалардан бошқа барча шеваларда) [п] ундошига ўтади. *пәрқ, пәләк, пәнтен*. Талаффузда [п] товушининг спираантизацияси (сирғалишга мойил бўлиши) [п] товуши ўрнига [ф] товушининг пайдо бўлишига олиб келади.

[п>ф] ҳодисаси ҳам учрайди: *йәфть (ёпди), фәйдо (пайдо)*. [ф] ундоши жарангли [б] ундоши билан ҳам алмашинади: *әбзәл (афзал), Шәръб (Шариф)* каби.

[в] -бошқа туркий тиллардаги каби сирғалувчи, лаб-лаб ундош товушдир. У сўзларнинг барча бўғинларида келади. [в] ундош товуши [б] ундош товуши билан алмашинади: *табақ (товоқ), убәл, тарбуз* каби. Сўзнинг бир бўғини бўлиб келган [а в], [ув] товуш бирикмаларидаги [в] ундоши [у] каби айтилиб, олдинги унли товуш билан бирга қўш унли (дифтонг) ни ҳосил қилади. *даура (давра), саулат (савлат)*. Бу ҳодиса Самарқанд-Бухоро гуруҳ шеваларида учрайди.

Сўзларда [в] ундошининг тушиб қолиши ўзидан аввалги унлининг чўзиқ айтилишига сабаб бўлади: *су: (сув), су: уқ (совуқ), тә: уқ // ту: уқ (товуқ)*. Бу кўпроқ қипчоқ лаҳжасига хос шеваларда учрайди.

[т] сўзларнинг ҳамма бўғинларида қўлланувчи тил олди, портловчи жарангсиз ундош товушдир. т ундоши ўзбек шеваларининг кўпчилигида [д] товушига ўтади. *Тутун // дутун, тьйьрмән // дьйьрмән* каби. Шунингдек, [т>ч] ҳодисаси ҳам учрайди: *туш~чуш (туш кўпроқ), тиш-чиш, тушмоқ-чушмоқ (пастга тушмоқ)* каби.

[д] -жарангли, тил олди ундош товушдир. У сўзнинг ҳамма бўғинларида келади. [д] ундош товуши жарангсизланиб [т] каби талаффуз қилинади: *дәрт, әвләт, дәрәмәт* каби. [д] ундоши сўзнинг охирида келганда кўпинча тушиб қолади: *бәлән, хурсән*. Бу хусусият ўзбек шеваларининг барчаси учун бир хил.

[с] -тил олди, сирғалувчи, жарангсиз ундошдир. Сўзларнинг ҳамма бўғинларида келади. Баъзи сўзларнинг бошида [с] ундош товуши ўрнида [ч]

ундоши қўлланилади: **чэч (соч), чъчқэн** (сичқон). Бу сўзлар барча ўзбек шеваларида учрайди. [с] фонемаси [дж] ундоши билан алмашилиб қўлланилади: **сэвчъ // сэвчъ ~ жэвчъ**. Бу қипчоқ лаҳжасига кирувчи шеваларда учрайди.

[з] ундоши сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади. [з] ундошининг [й] га ўтиши қипчоқ шеваларида учрайди: **сойлэдим (сўзлэдим)**.

[ш] - жарангсиз сирғалувчи ундош товушдир. ш ундоши ўзбек шеваларида сўзларнинг барча бўғинларида келади. [ш] ундошининг баъзан [с] товуши билан алмашилиши қипчоқ шеваларида учрайди: **бэси (боши), бэсэқ (бошоқ), тэскъл (ташкил)** каби. [ш>й] ҳодисаси ҳам учрайди: **тэйлэ – ташла**.

[ж] - сирғалувчи ундош товуш бўлиб, ўзлаштирилган сўзларда ишлатилади: **журнэл, аждэрхэ**. [ж] ундош товуши, одатда, ўзбек шеваларининг барчасида [дж] аффрикати билан алмашади. [ж] ундоши козоқ тилларидек маъно фарқлаш функциясига эга. Бу қипчоқ шеваларида кўпроқ қўлланилади: **йл. йэлғыз// жл. джалғыз; йл. юқэлдь// жл. джуқолды** каби

[дж] - жарангли ундош товуш тил олдида ҳосил бўлади. Бу [дж] ундоши таркибидаги элементлари д+ж алоҳида эмас, у бир товуш каби талаффуз этилади. [дж] ундоши ж-ловчи шеваларда [й] ундоши ўрнида қўлланилади: **яхшъ// джахшъ, йэнғэқ; юр//джур**.

[дж] ундоши ўзбек шеваларининг барчасида қўлланилади. У араб, форс ва бошқа тиллардан кирган сўзларнинг таркибида бўлиб, улар ўзбек тилининг луғат таркибига сингиб кетган: **джэбэн, джэвэб, джувэн** каби. [дж] ундошининг сўз ўртасида [й] ундоши билан алмашилиши ўзбек шеваларининг кўпчилигида учрайди. **Мэйлэс~мажлис**.

[н] - тил олди, сонор, бурун товушдир. Сўзларнинг барча бўғинларида кела олади. Шеваларда [н>л], [н>м] ҳодисалари учрайди. **Мъллэт қъмэ (миннат қилма), омбеш (ўн беш) йэмбэшъгэ// джэмбишъгэ**

(ёнбошига). [н > т] ҳодисаси бирикма таркибида ҳам учрайди: Нав. в. ш. **ҳечтъмә** (ҳеч нима), Наманган: **ҳеч тъмә** > **хъштъмә** > **ьштъмә** < **ҳеч нъмә**. Марғилонда: **ҳештъмә эпкелмәдъ**.

[л] - тил олди, ён, сонор ундош товушидир. У сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади. Ўзбек шеваларида [л > н] ҳодисаси учрайди: **некън, нә: ләт (лекин, лаънат)**. Ўтган замон равишдош формаси ясалганда ўзидан кейин келган унли билан бирга [л] ундоши тушиб қолади: **кел (келиб), эп (олиб)**. [л] ундош товуши шевада сўзнинг ўзаги охирида тушиб қолади. **Ке, эмә, э** (л талаффуз этилмайди) ад. орф. : кел, олма, ол.

[р] - тил олди, титроқ сонор ундош товуш. У сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади. (аммо асл туркий сўзларда [р] сўз бошида келмайди: **қэр, бэр; рэхбэр (тож.), рухсат (араб.)**. [р] -спорадик равишда бир неча ундош товушлар билан алмашинади. [р>л] **анджъл (анжир), зэнджъл (занжир), девэл (девор)** каби. [р] ундоши ассимиляцияга учрайди. М. : **қәннъ, уннъ, буннъ, бърмәттә** (қорни, ўрни, бурни, бир марта). Бу кўпроқ қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда учрайди. Шеваларда [р] ундошининг тушиб қолиш ҳодисаси ҳам учрайди. Бу ҳодиса Навоий, Тошкент шевасида кенг қўламдадир: **дәстгхән (дастурхон), бә: мь (борми), бьнәсә (бир нарса), чәх** каби. Бухоро диалектида эса тўлиқ талаффуз этилади: **чарх, чарм**

[к] - саёз тил орқа, портловчи ундош товуш бўлиб, сўзнинг ҳамма бўғинларида келади: **көйләй, экә, кетгъ** каби. [к] ундош товуши сўзнинг ўзагида, қўшимчасида [й] ундош товушига ўтади. Навоий, Тошкент вилоят шеваларида [к>й] ҳодисаси кенг қўлланилади: **бъләй, тъләй, йәхшълъй, эләй**. Бухоро диалектида [к] ундоши тўлиқ талаффуз этилади: **юрак, курак, бўлак** каби.

Ўзбек шеваларида [к>г] ҳодисаси ҳам учрайди: **жъйәг, бөләг, суйәг, йетәйләп** (ад. орф. **жийак, бўлак, суюк, етаклаб**).

[г] - саёз тил орқа портловчи ундош товуш бўлиб, сўзнинг барча бўғинларида кела олади. Ўзбек шеваларида [г>й] алмашилиши учрайди: **сыйър, тейърмән, нимэйә, ьйнә** (ад. орф. **сигир, тегирмон, нимага, игна**).

[ң] (нг) - тил орқа, бурун, сонор ундоши. Бу ундош товуш сўзнинг ўртасида ва охирида келади: **көңъл (кўнгил), оң, маң (олинг)**.

ң ундоши кўшимча товуш (г ёки к) билан айтиладиган қоришиқ ундошдир. Сўз ўзак-негизининг охири [ң] ундош билан тугаганда **-га, -ган** кўшимчалари кўшилса, такрорланувчи [ңң] ундоши талаффуз этилади: **сенга – сәнңә, бўлингән – больңңән**. [ң] фонемаси шарт-истак феъли кўрсаткичи ва эгалик кўшимчалари билан келганда баъзан [й] билан алмашади. **элсәнңъз~элсэйъз, әйсәнңъз** каби.

[ч] – тил олди, жарангсиз, қоришиқ ундош. Сўзнинг ҳамма бўғинларида ҳам кела олади: **чәппә, чәл, ьчәк, қьльч**. Ўзбек шеваларида [ч] фонемаси [ш] фонемасига ўтади: **учта-уштә, учди-уштъ, чўмич-чөмьш**. [ч>ш] ходисаси бошқа шеваларда, чунончи Жиззах ва Шаҳрисабз шеваларида ҳам учрайди.

[қ] –портловчи, жарангсиз, чуқур тил орқа ундоши. Сўзларнинг барча бўғинларида кела олади. **Қърқ, қъз, йәқън. Қипч. тамақ, булақ** каби. Сўзнинг ўзаги [қ] фонемаси билан тугаганда, кўшимча кўшилса [қ>ғ] ходисаси юз беради: **қъшләғъм, ўртәғъм, бәшльғъм** каби. [қ] товушининг сўз охирида [ғ] га ўтиши Тошкент, Наманган, Марғилон, Навоий вилоят шеваларида учрайди: **қъшләғ//қъшлә: йәғ, бәтқәғ, пьшләғ** каби. Қипчоқ шеваларида сўзнинг охирида [қ] ундошининг тушиб қолиши ҳам учрайди: **аччы, сары, қатты**. [қ] фонемасининг [х] фонемасига ўтиши ҳам мавжуд: **тохсән, сәхләш. Бәбәм тохсәнгә кърәптльә// бுவәм тохсәнгә кърәйәптльә**.

[ғ] - чуқур тил орқа ундош, сирғалувчи товушдир. Сўзнинг ҳамма бўғинларида кела олади. **әғър, әлльп**; қипч. **алған, бәйнагы**. Баъзан қипчоқ шеваларида [ғ] товуши тушиб қолади: **о: лъ (ўғли), э: ур (оғир), о: ры (ўғри)** каби. Барча қипчоқ шеваларида [ғ>в] ходисаси учрайди, бу қипчоқ

шевэлариға хос ҳолатдир: **бэвлэ, сэв, тэв, сэвзы, ачувы, сувэрды, тувра, эвур** каби.

Ўзбек шеваларидаги ва ўзбек адабий тилидаги унлилар муносабати. Ўзбек шевалари ва адабий тили муносабати деганда улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонлари назарда тутилади. Ўзбек шеваларидаги унлилар ўзбек адабий тилидагидек бўлсада, миқдор ва сифат жиҳатдан фарқланади. Маълумки, ўзбек шевалари фонетик хусусиятларига кўра икки катта группага : ж-ловчи ва й-ловчи шеваларга бўлинади. Ўзбек шеваларининг бу хусусияти адабий тил ва шевалар ўртасидаги фарқларни кўрсатувчи белгидир. ж-ловчи шеваларга хос бўлган хусусиятлардан бири орфографик[о] ўрнида тил орқа[а] унлисининг ишлатилишидир: **бола-бала, она-ана, бодом-бадам, боҳор-баҳар** каби. Ҳозирги кунда эса ўзбек адабий тилининг таъсирида ж-ловчи шеваларда баъзи бир ўзгаришлар ҳам юз бермоқда. Бу ўринда ўзбек қипчоқ шеваларида о-ланиш ҳодисасининг кенг тарқалиб бораётганини қайд этиш мумкин. Бу ҳодиса курама шеваларида, шунингдек, қозоқ-найман шевасида ҳам қайд қилинган: **эт<от, бэр < бор, хэмыр<хамир, элып<олиб, қэчып < қочиб** каби.

Қипчоқ шевасида: **қара // қэра < қора, бала // бэла<бола; алған// эған<олған; ата// эта<ота; эрықда сув бар//арықда сув бар< арикда сув бор; эғанакан//ағанакан< олған экан** каби. Ёки **о-у, у-и** унлиларининг алмашилиб талаффуз этиш ҳодисасининг камайиб бориши кузатилади: **сувиқ< совуқ, тувьқ<товуқ, хьнэп<хуноб, мьнэсьп< муносиб** каби.

Фонетик қонуниятлар

Сингармонизм қонуни ва унинг турлари. Сингармонизм - унлиларнинг уйғунлашувидир. Сингармонизм қонуни икки кўринишга эга:

1. **Лингвал гармония** – унлиларнинг қаттиқ ва юмшоқлигига кўра оҳангдошлиги. Ўзбек шеваларида унлиларнинг лингвал гармонияси турли кўринишга эгадир. Сингармонизмли шеваларда бу қонун тўлиқ сақланган. Бу қонунга кўра сўз таркибининг дастлабки бўғинида олд қатор унлилар қатнашган бўлса, кейинги бўғинларда олд қатор унлилари [и, у, е, э, ә, о] иштирок қилади. Бундай сўзларда тил орқа ундошларидан саёз тил орқа [к, г] ундош товушлари келиши мумкин. Сўзларнинг дастлабки бўғинида тил орқа [ы, у, о, а, ә] унлиларидан бирортаси қатнашса, кейинги бўғинларда ҳам ана шу унлилардан бири иштирок этади. Шу унлилар иштирок этган сўзларда чуқур тил орқа ундошлари [қ, ғ] иштирок этиши мумкин. Бундай икки категорияга бўлинган сўзларга қўшиладиган қўшимчалар ҳам шу сўзлар таркибидаги товушларга мослашади: **бэрәлмәсәк, корсәтгән, кәптәрләр, кенгльк, ишға, атларға, қызықрак, бағдарчылық.**

Сингармонизмли шеваларда сингармонизм қонунидан четга чиқиш учрайди. Қипчоқ шеваларида **сен** кишилиқ олмоши жўналиш келишиги қўшимчасини олганда, сингармонизм қонунига бўйсунмайди: **Сән-сәған //саған каби.** Фейллар, кўмакчи, юклама ва аффикслар сингармонистик жуфтликка эга. Шунинг учун уларнинг олд қатор ёки орқа қатор вариантлари кўлланилади. **экан, эмәс** кўмакчи феъллари: **әлгәнәк ән~турғанәкән~турған әкән; джаман эмәс ~джаман эмәс~йаманәмәс каби.**

2) **Лабил гармония.** Ўзбек шеваларида лабил гармония (лаб оҳанги) лингвал сингармонизмга нисбатан кам учрайди. Лабил сингармонизм прогрессив ассимиляциянинг бир кўриниши бўлиб, сўзларнинг иккинчи ва ундан кейинги бўғинларида учрайди. Лабил сингармонизм қонунидан сўзнинг ўзак негизларида лабланган унлилар (у, ү, о, о) бўлса, кейинги

бўгин ва кўшимчаларда лабланмаган унлилар лабланади: **қурулуп, учўнчи, кунум, бузулуп, джўзў гўм, отғўзўп каби.**

Умлаут- унлиларнинг регрессив ассимиляциясидир. Бу қонунга кўра кўшимчадаги олд қатор унли асосдаги орқа қатор унлини ўзига мослаштириб олади.

Бу ҳодиса қисман ўзбек адабий тилида ҳам қайд қилинади. Умлаут уйғур тили ва ҳозирги ўзбек тилининг Наманган шаҳар, Уйчи, Чортоқ, Учқурғон, Янгиқўрғон туманларининг айрим қишлоқ шеваларига хослиги қайд қилинган. Умлаутнинг уч кўриниши: палатал, лабиал, ва лингвал каби турлари умлаутли шеваларда учрайди. Наманган умлаутлашган шеваларида умлаутнинг биринчи ва иккинчи турлари мавжуд. Биринчи тур : [**тэшъ**]-**тоши**, [кэшъ]-**қоши**, [мэл- мол, мэльм-молим] каби; иккинчи тур: [**тонўр**]-**тандир**, [эдэ ўлдў] –**адо бўлди** каби.

Умлаутнинг учинчи тури уйғур тилигагина хосдир. **катти-кетди, касиш-кесиш** ва б. ш. к.

Унлиларнинг бирламчи, иккиламчи ва эмфатик чўзиқликлари.

Ўзбек шеваларида мавжуд бўлган чўзиқ унлилар хусусиятига кўра икки хил бўлади : бирламчи чўзиқ унлилар ва иккиламчи чўзиқ унлилар каби

Бирламчи чўзиқлик. Ўзбек шеваларида туркий тилларнинг дастлабки даврларига хос бўлган сўзларнинг биринчи бўғинидаги унлиларнинг чўзиқлиги, яъни бирламчи чўзиқлик учрайди. Бундай чўзиқ унлиларнинг мустақил фонема сифатида сақланганлигини Жанубий Хоразм, Иқон, Қорабулоқ, Форш шеваларида кўриш мумкин. [бо: ш-ба: ш], [а: т]-[а: д], [гу: з], [ду: ш][а: ч-а: ш-а: ж], [йа: з] ва б. ш. к. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари тарқалган ҳудуднинг барчасида бу каби унлиларнинг бирламчи чўзиқлиги учрамайди.

Иккиламчи чўзиқлик. Ўзбек шеваларида маъно фарқламайдиган иккинчи даражали чўзиқлик учрайди. Бу кўпроқ сўз таркибида ундош товушларнинг тушиши натижасида рўй беради.

Сўз ўртасида ундош товушлар тушиб қолади:

[в]нинг тушиши натижасида: **рә: эн** // ад. орф. равон; **сә: уғ** // ад. орф. савук, **гу: ɔx** // ад. орф. гувоҳ, **дә: ур** // ад. орф. давр; **жл. ɔ: қат** // ад. орф. овқат;

[ё]нинг тушиши натижасида: **жл. пь: лә** //ад. орф. пиёла, **гы: ах**//ад. орф. гиёҳ

[ғ]нинг тушиши натижасида : **жл. ту: рь** // ад. орф. тўғри; **жл. уль** // ад. орф. ўғли; **жл. ɔ: ур** // ад. орф. оғир;

[б]нинг тушиши натижасида: **кә: эп** // ад. орф. кабоб; **сә: эп** // ад. орф. савоб; **сә: зь, сә: зь** // ад. орф. сабзи каби.

Сўз охирида ундош товушлар тушиб қолади:

[в]нинг тушиши натижасида: **су:** // ад. орф. сув; **ғә:** // ад. орф. ғов;

[х]нинг тушиши натижасида: **жл. гунә:** //ад. орф. гуноҳ; **сьйә:** //ад. орф. сиёҳ.

[к]нинг тушиши натижасида: **жл. сарь:** /ад. орф. сарик; **қати:** //ад. орф. каттиқ, **аччь :** // ад. орф. аччик; **йл. әччу:** //ад. орф. аччик.

[к]: нинг тушиши натижасида: **жл. кичи:** //ад. орф. кичик; **тири:** // ад. орф. тирик каби.

Эмфатик чўзиқлик. Ўзбек шеваларида эмфатик чўзиқлик ўзига хос кўринишга эга: Наманган шеваларидаги фонетик эмфатик чўзиқлик шу худуд шева вакллари талаффузини ўзбек тилининг бошқа шева вакллари нутқидан фарқлайди. Бундай чўзиқлик Наманган шевасининг ҳозирги – келаси замон феълини қўлланилишида учрайди. **ьшләмә: : ймән, кормә : : ймән, оләмә: : йсьз** каби. Наманган шеваларидаги эмфатик чўзиқлик ҳеч қандай товуш тушиши билан боғлиқ эмас, бу чўзиқлик жумла оҳангдорлиги билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

Товуш мослиги. Ўзбек адабий тилидаги айрим сўзлар шеваларда бошқа шаклда ёки фонетик ўзгаришлар билан учрасада, аслида уларнинг маъноси ўхшашдир. Бундай сўзлар турли хил фонетик вариантларда учрайди: **товуш-довуш, гәлдъ-келди** (Хоразм), **бағ-боғ, гекердәк,**

ғьйқьрдэк // ғьқьрдэк // ғьқьрдэй – кекирдак; **кәқәлэг** - **чақалақ-чақалоқ**. **кәқәлэгнъ** корьшгә кеттьләр; **гопъ** - куви. **Гопънъ** ьчьдән йәгнъ эльш керәк. Ушбу сўзларда **т~д, к~г, о~а, е~ә** мослиги юз беради.

Дифтонглар. Ўзбек шеваларида дифтонглашиш ҳодисаси мавжуд бўлиб, қипчоқ шеваларига хосдир. Ҳар бир товушнинг мустақил талаффузи **монофтонгдир**, у дифтонгдан фарқ қилади. Дифтонг эса бир товушда бошқа бир товушнинг қатнашиши билан юзага келади.

Сўзнинг бошида ўрта-кенг [э (**е**), **ө**, **о**] унлилари қипчоқ шеваларида [**й** (**е**), **вө**] шаклида дифтонглашади: **йечки (ечки), йеләк (елак), вотън (ўтин), вомә (ўсма)** каби. Бу дифтонглашиш ҳодисаси Жанубий Хоразм, Самарқанд вилояти ғарбий шевалари, Навоий, Найман, Ғаллаорол, Юқори Қашқадарё қипчоқ тур шеваларида ҳамда Жанубий Оролбўйи шеваларида ҳам учрайди. Шунингдек, қорақалпоқ, қозоқ тиллари учун ҳам хосдир. Сўз бошида **е, ө, о** унлиларининг дифтонглашуви қорақалпоқ тилини бошқа туркий тиллардан ажратиб турувчи ўзига хос хусусият ҳисобланади. Бу ходиса қўмиқ, гагауз, қарачай, балқар тилларида ҳам кузатилади.

[**о**], [**ө**] унлилари ҳам [**э**] унлиси каби сўз бошида дифтонглашади. [**уо**], [**уө**] каби. **уойла, уотов** (ўйла, ўтов), **уөрдак, уөткър** (ўрдак, ўткир).

[**и**] унлиси дифтонглашади. [ийт-и: т] –и: ткаби. Ўзбек шеваларидаги ийт сўзида учрайдиган и унлиси қозоқ ва қорақалпоқ тилларидек талаффуз этилади.

Нутқ товушларининг комбинатор ва позицион ўзгаришлари.

Шева сўзларининг фонетик тузилишида унли ва ундош товушлар турли хил фонетик ўзгаришларга учраганлигини ҳам кузатиш мумкин. Чунки оғзаки нутқда талаффузнинг енгил, содда бўлиши унли ва ундош товушларнинг комбинатор ва позицион ўзгаришларига боғлиқ. Бу ўзгаришлар сўз формаларининг қисқаришига ҳамда товушларнинг сингиши (ассимиляция), товушларнинг уйғунлиги (диссимиляция) ва бошқа қатор ходисаларнинг юзага келишига олиб келади. Товушлар турли ўзгаришларга учраганда сўзнинг таркибидаги айрим товушлардан бири иккинчисини ўзига

мослаштиради, айримлари бошқа товуш билан алмашинади, баъзи товушлар орттирилади ёки тушириб қолдирилади

Фонетик жараёнлар. Товуш ўзгаришларидан ўзбек халқ шеваларида энг кўп учрайдиган ҳодисалардан бири **товушларнинг сингиши-ассимиляция**дир. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда фонетик ҳодисалардан ундошлар ассимиляцияси кўпроқ учрайди. Ундош товушлар қатор келганда бири иккинчисига таъсир қилиб, уни ўзига мослаштиради ва товушларнинг сингиши (ассимиляция) ҳодисаси юзага келади. У икки хил бўлади: прогрессив, регрессив ассимиляция. Агар олдинги товуш ўзидан кейинги товушни ўзига мослаштиради, **прогрессив ассимиляция** бўлади. М. : **кэммәғәл, шуннәй, муғәммър, топпәй, сәннуқ (сандуқ), шәмّمь (шанба).**

Кейинги товуш олдинги товушни ўзига мослаштиради, ўхшаса, **регрессив ассимиляция** бўлади. Бу қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда кўпроқ қўлланилади: **әлләс (атлас), мәккәм (маҳкам), мәссь (маҳси), хәлләмә (хатлама), қәлләмә (қатлама).**

Ўзбек шеваларида учровчи прогрессив ва регрессив ассимиляция ҳодисалари узоқ тарихий аҳамиятга эга эканлиги билан эътиборни тортади. Қадимги ёзма ёдгорликлардан “Девони луғотит-турк”да ҳам бундай ҳодисалар учрайди: **отти-ўтди** (ДЛТ, 1, 182) **атти-отди** (ДЛТ, 1, 181), **улатты- улатди** (ДЛТ. 1, 220).

Нутқда товушлар уйғунлиги **-диссимиляция** ҳодисаси ҳам учрайди. Бундай фонетик ўзгаришлар ўзбек шеваларида сонор товушларга эга бўлган сўзларда учрайди. Бу ҳодиса кўп тарқалган эмас. М. : **девәл//ад. орф. девор; зарул //ад. орф. зарур; әнжъл//ад. орф. анжир, зәнжъл// ад. орф. занжир; абджъл//ад. орф. абжир.**

Ўзбек халқ шеваларида **спирантизация** – бирор портловчи ундош товушнинг портловчилик хусусиятини йўқотиб, сирғалувчи товушга ўтиш ҳодисаси ҳам учрайди. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда бу ҳодиса қўлланилади: **бәшхә// ад. орф. бошқа, мәхтов /ад. орф. мақтов, фуфлә // ад. орф. пуфла, хәмчән–// ад. орф. қамчин.**

Нутқда **спонган** ўзгаришлар мавжуд бўлиб, улар комбинатор ўзгаришлар натижасида эмас, балки ички сабаблар натижасида юзага келган. Бу хусусият ўзбек тилининг барча лаҳжалари (қарлуқ-чигил-уйғур, кипчок, ўғуз) учун ҳам хос. М. : На. в. ш., Нам. **суйәг**//ад. орф. суяк; Нав. в. ш., Хор. **абзал** // ад. орф. афзал; Нав. в. ш., Бух. **әвғән** //ад. орф. афғон; **пириб** // ад. орф. фириб; **жл. : абсьн** // ад. орф. овсин; **сәбәт** // ад. орф. сават; **тәбәк** // ад. орф. тавок; **сәбун** // ад. орф. совун; **путун** // ад. орф. бутун; **эвьз** // ад. орф. оғиз; **эвмәк** // ад. орф. оғмоқ; **бәвурсәк** // ад. орф. бўғирсок; **був** // ад. орф. буғ; **сәв** // ад. орф. соғ каби. Ёки айрим сўзларнинг талаффузида қозоқ тилининг таъсири сезилиб туради. Масалан: **бәсәк** // ад. орф. бошоқ; **бәс**// ад. орф. бош; **тәскъл** //ад. орф. ташкил; **сунчә** // ад. орф. шунча.

Ўзбек халқ шеваларида ундош товушларнинг ўрин алмашилиши - **метатеза** ҳодисаси ҳам мавжуд. Бу ҳодиса туркий тилларда, шунингдек, ўзбек тили ва унинг шеваларида кўплаб учрайди. Масалан: **[п-р]** **тупроқ** // **турпәк** // ад. орф. тупроқ; **сурпә** // ад. орф. сурпа; **[х-ш]** **ўшхәдъ** // ад. орф. ўшшади; **[р-й]** **жл. дәйрә** < **дәрийә** //ад. орф. дарё; **[х-в]** **әвхәл** < **әвхәл**// ад. орф. аҳвол; **[ғ-м]: йл. йәғмьр** // **жл. жәғмьр**// ад. орф. ёмғир; **[н-й]: жл. дуйнә** < **дуйнә** // ад. орф. дунё **[ла-на]: әйнәләйьн** // ад. орф. айланайин.

Нутқда унли ва ундош товушларнинг тушиб қолиши – **элизия** ҳодисаси ҳам кўп учрайди.

Сўз ўзак-негизида, яъни сўз бўғинлари алоҳида талаффуз қилинганда бирор товуш тушиб қолади. **нәсхәт** // ад. орф. насихат; **хьләкәр** // ад. орф. хийлагар; **хәрдәр** // ад. орф. харидор; **хәмшә** // ад. орф. хамиша.

Нутқда унли ва ундош **товушларнинг орттирилиш** ҳодисаси мавжуд бўлиб, ўзбек халқ шеваларининг барчасида учрайди. Шевалар луғат таркибини ташкил этувчи сўзларда товушларнинг орттирилиши қуйидаги кўринишга эга:

Сўз бошида товушларнинг орттирилиши: **[ў]** унлисининг олдидан **[в]** дифтонгининг қўшилиши шеваларда учраб туради. Бундай фонетик ҳодиса

Лутфий, Алишер Навоий, Бобур асарларида ўсма сўзининг вўсма тарзида ёзилишида учрайди. Навоий вилоятининг Чўя қишлоғида яшовчи шева вакиллари нутқида [ў] олдидан [в] ундошининг орттирилиши катта ёшдагилар нутқида кўпроқ қўлланилади. **в: воқ // ад. орф. ўқ; ворън// ад. орф. ўрин.**

Сўз ўртасида товушларнинг орттирилиши: **ғ: сғат//ад. орф. соат, д: нардбэн//ад. орф. нарвон.**

Ўзбек шеваларининг фонетик хусусиятлари бўйича тўпланган материаллар шеваларнинг адабий тил билан муносабатини изоҳлашда, бошқа шевалар билан алоқасини аниқлашда, қадимги ёзма ёдгорликлар тилини ўргатишда, шунингдек, мазкур шева вакилларининг тарихий ҳаётини ўрганишда ёрдам бериши, табиий.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИЯСИ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек тилининг кўп шевалилиги ва уларнинг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги бу тилни бошқа туркий тиллардан ажратиб туради. Буни ўзбек диалектологиясида бажарилган илмий тадқиқот ишлари ҳамда унда сақланган тарихий-этнолисоний маълумотлар тасдиқлайди.

Ўзбек шевалари морфологияси ҳам ўзида қадимий луғавий бирликларни сақлаб келаётган ноёб манбадир. Ўзбек шеваларида морфологик шаклларни қўллашда ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Бу, албатта, у ёки бу шева тарқалган ҳудуднинг ўрни, тарихий шароитлари, аҳоли этник таркибига боғлиқ ҳолда юзага келган. Ўзбек шеваларида морфологик шаклларни қўллашда маълум даражада ўзбек адабий тилидан фарқланадиган хусусиятларни отларнинг асосий морфологик белгилари бўлган кўплик, эгалик, келишик шакллариининг ишлатилишида, сўз туркумларининг грамматик формаларида, шева сўзларнинг ясалишида кўриш мумкин.

Ўзбек халқ шеваларида кўплик шакли

Ўзбек шеваларида кўплик шаклининг жуда кўплаб қўшимчалари қўлланилади: **-лар // -лэр // -лэй // -ла // -лэ // -те // -ер // -ар // -ер; -е (зе) ; -на; -не; -нар // -нер // -дар // -дер // -тар // -тер // -зар // -зер // -сар // -сер** тарзидаги вариантлари мавжуд. Ўзбек шеваларида [-лэ] кўплик қўшимчаси ҳурмат маъносида ҳам ишлатилади. Кўплик маъносини ифодаловчи [-э, -лэ] қўшимчалари соф кўплик маъносини ифодалашдан ташқари мазкур шеваларда умумлаштириш, чама-тахмин маъноларини ҳам билдиради. **Дэдэмлэнь көрдьнгмь?** (Отаси ва оила аъзолари маъносида). **Улэ сээт он ьккьлэдэ келишди (чама, тахмин).** Кўплик қўшимчасининг [-э, -лэ] шакли қарлуқ типли барча шеваларда қўлланилади: **уйлэ, ме: мэнлэ, биза, силэ** каби.

Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда кўплик категориясининг [-лар // -ар // -ер // -зар // -зер] формалари учрайди. Масалан: **силер, бизлер, бизар,**

булар каби. Аслида **биз < би+з, сиз < си+з (з кўплик кўрсаткичи)** бўлиб, буларга [-лар] қўшилиши туфайли бизлар, сизлар формасида қўшалок икки қатламли кўплик шакли вужудга келган Шунинг учун ҳам шеваларда [-а] қўшимчасини кўплик формаси деймиз. Чунки унинг ўзи якка ҳолда ҳеч қачон кўплик ифода қила олмайди, [а] унлиси ўзидан олдин келган қадимий кўплик кўрсаткичи -з (**бь+з+а**) туфайли содир бўлган.

Шеваларда кўплик формасининг [-дар // -дер, -тар // -тер] кўрсаткичлари ҳам учрайди Бу кўпроқ қипчоқ шеваларида қўлланади. Кўплик қўшимчаси [-лар] з, л, м, н, нг каби жарангли ундош товушлар билан тугаган сўзлардан кейин [-дар // -дер] формасида келади. Масалан: бизларди қойинг (бизларни қўйинг). Кўплик қўшимчасининг [-тар // -тер] формаси п, с, т, ш, қ сингари жарангсиз ундошдан сўнг ишлатилади: **аттарди сувардингми** каби. Кўплик формасининг [-дар // -дер] вариантлари Наманган вилоятининг Янгиқўрғон, Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманларидаги шеваларда ҳам учрайди. Шер. : **тош+дар, мол+дар, қиз+дар, адир+дар;** дар, қипч. Наманган: **гилам+дар** каби. Кўплик формасининг [-тар, -тер] варианты Наманган, ҚҚШ да қипчоқ лаҳжасига оид шеваларида учрайди. **Жаллат+тар, иш+тер, ат+тар, қант+тар** каби

Шеваларда [-лар] аффиксининг [-зар // -зер, -сар // -сер] вариантлари ҳам учрайди. Бу кўпроқ биз, сиз олмошлари билан биргаликда келади: [биз+зар, сиз+зар] ёки ўзбек адабий тилидаги келингизлар, олингизлар сўзи **кенгис+сар, элингис+сар** шаклида ишлатилади. Кўплик қўшимчасининг бу формалари Жўш шеваларида ҳам қўлланилади: **биз+сар+дикигейим кенгиссер+де.**

Ўзбек халқ шеваларида эгалик шакллари

Ўзбек халқ шеваларида ҳам, ўзбек адабий тилидагидек, эгалик қўшимчалари предметнинг уч шахсдан бирига қарашли эканлигини

билдиради. Эгалик категориясини ҳосил қилувчи қўшимчалар ўзбек шеваларида турли хил кўринишларга эга.

II шахс кўпликда адабий тилдаги [- (и) нгиз] қўшимчаси ўрнида [- (и) йиз, - (и) йла] қўшимчаларининг қўлланилиши Тошкент шеваларида учрайди. Эгалик қўшимчалари қўшилганда сўзнинг ўзак-негизида ўзгаришлар пайдо бўлади. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда эгалик қўшимчаси билан келган сўзларнинг таркибидан айрим товушлар тушиб қолади, айримлари бошқа товуш билан алмашинади. [ь] тушади: онньм, онньнг, оннь, онньмьз, келньм, кенньм; [у] тушади: бунньм, бунньг каби. Бу ҳодиса Жиззах, Тошкент шеваларида ҳам учрайди. Шеваларда эгалик қўшимчалари қўшилиши натижасида [к>ғ, к>г, нг>й, п>в] каби товуш алмашиши ҳодисалари ҳам учрайди: [к, ғ] кишлэғьм, тарэғьм, бармэғьм; [к>г] элаг, билаг; [нг, й] қойньм, сьйньм, бэшьйнь каби. Эгалик кўрсаткичи шеваларда III шахс бирлик формасида кетма-кет келиши мумкин: сьйньсь (синглиси). Бу ҳодиса кўпроқ қарлуқ тип шеваларда учрайди.

Қипчоқ лаҳжасида эгалик категориясини ҳосил қилувчи қўшимчалар турли кўринишларга эга. Масалан: **авазым**, авазынг **авазы**; **авазымыз**, **авазынғыз**, **авазлары**. Қипчоқ лаҳжасида эгалик қўшимчасининг II шахс кўпликда қўлланиладиган [-ынғыз] шакли билан бирга [-ынғыс] шакли ҳам ишлатилади. Бу кўпроқ қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда қўлланилади: **гунаҳынғыз**, **баланғыс**, **кытабынғыс** каби. Эгалик қўшимчасининг -ынғыз // -ынғыс вариантлари Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Наманган ва Қозоғистон, Туркманистон қипчоқ шеваларида кенг тарқалган. Шунингдек, Жўш шевасида ҳам +з ва +с ундошлари параллел ишлатилади. (з // с) **ватамис** // **ватамиз (отамиз)**, **йешигинғиз** // **йешигинғыс** каби. Бу фонетик ҳодиса Бахмал, Найман, Манғит шеваларида ҳам учрайди. Эгалик категорияси қипчоқ лаҳжаларида ҳам белгисиз келади: **силарди ашхана**, **силарди вуй** каби.

Ўзбек шеваларида қарашлилик маъносини ифодалаш учун от характеридаги сўзларга **-НЬКЪ, ДЬКЪ, -ЬКЪ** қўшимчалари қўшилади. Масалан: **менькЪ, укамнькЪ, калхоздькЪ, гулькЪ** каби.

Ўзбек шеваларида келишик шакллари.

Ўзбек шеваларида келишик шаклларида ҳам ўзига хос хусусиятлар учрайди. Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек халқ шеваларида ҳам келишик категорияси отни ёки отлашган сўзни бошқа гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғлаш ва синтактик жиҳатдан алоқага киргизиш вазифасини бажаради. Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек шеваларида ҳам келишиклар олтига бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос кўрсаткичлари бор. Ўзбек халқ шеваларининг кўпчилигида олтига келишикнинг тўртта кўрсаткичи бор. Бунда қаратқич ва тушум келишиклари бир шаклда, яъни тушум келишиги шаклида келади. Шунингдек, жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари ҳам аралаш ҳолда қўлланилади. Бу кўпроқ Навоий, Самарқанд, Бухоро, Қарши шеваларида учрайди. Мазкур келишикларнинг кўрсаткичлари бир хил бўлса-да, лекин уларнинг ҳар бири мустақил келишик ҳисобланади. Чунки улар қўлланиши, вазифалари, маъно хусусиятлари билан ўзаро фарқланади. Ўзбек шеваларида ҳам бош келишикнинг кўрсаткичи йўқ. Қаратқич келишигининг шевалараро турлича қўшимчалар билан келишини кўрамиз. Шеваларда қаратқич келишиги **[-НЬНГ]** ва унинг ўрнида **[-НЬ]** варианты ҳамда уларнинг турли кўрсаткичлари билан юзага келган: **укамни ручкаси** каби. Қарлуқ лаҳжасидаги **[-НЬНГ]** ўрнида **[-НЬ]** формасини қўллаш ўзбек тилининг шаҳар тип шевалари учун умумий бир ҳолатдир. Қаратқич келишиги **[-НЬНГ]** ўрнида тушум келишиги **[-НЬ]** келса ҳам лекин маъноси қарашлилик, хосликни билдиради. Қаратқич келишиги аффикси **[-нинг]** тушум келишиги аффикси **[-ни]** билан бир хил кўрсаткичга эга бўлиши Сўзнинг охиридаги[нг]нинг тушиб қолиши ёки, айрим тилшунослар кўрсатганидек, қаратқич келишигининг тушум келишиги билан контаминацияси туфайли вужудга келган

Ўзбек шеваларида қаратқич келишигининг [-ь] шакли мавжуд. М. : **ўзьм+ь укам, ўзьм+ь уйъм.** Қаратқич келишигининг [-ь] шакли Андижон, Қўқон, Фарғона, Поп, Ўзган, Жалолобод – Сузоқ шеваларида ҳам қўлланилади. Масалан: **Қўқон: кьм+ь қъзь. Ўзган: бьз+ь уй; Поп (Санг кишлоғи) дадам+ь этъгь, бувам+ь бѣгь; Водил: кўзьм+ь йѣшь; Балиқчи: мен+ь укам, сен+ь уканг.**

Шеваларда қаратқич келишигининг [-им] кўрсаткичи ҳам мавжуд: **меньм уйъм, меньм чароғъм** каби. Жўш шевасида ҳам учрайди: **меним овозим** каби.

Қипчоқ лаҳжасида қаратқич келишиги кўшимчасининг [-нинг //нынг//-динг//-дынг//-тинг//-тынг-тунг] каби вариантлари мавжуд. Қаратқич келишигининг бу вариантлари Самарқанд, Бухоро, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасида қўлланилади.

Қаратқич келишигининг-тъң // -тың аффикслари Қозоғистоннинг Туркистон шеваларида ҳам қўлланилади: **йурттың озъ бъледи** каби. Ўзбек адабий тилидагидек, шеваларда ҳам I, II шахс бирлик ва кўпликдаги кишилиқ олмошларига -ниң қўшилганда **мен+иң, сен+иң, биз+иң, сиз+иң** формалари вужудга келади. Маълумки, қадимги туркий ёзма ёдгорликлари тилида ҳам қаратқич келишигининг [-иң, -ың, -уң, -уң] каби кўрсаткичлари бўлган.

Шеваларда тушум келишиги формаларининг қўлланилишида ҳам ўзбек адабий тили билан шевалараро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд. Ўзбек шеваларида тушум келишигининг [-нъ//-ны, -дъ//-ды, -тъ//-ты] ҳамда ассимиляция ҳодисаси билан боғлиқ бир қанча вариантлари учрайди.

Кўпинча тушум келишиги - нъ [г, ғ, в, дж, з, л, р] ундошларидан сўнг [-дъ//-ды,], [х, к, п, с, т, ш, ч] ундошларидан кейин еса [-тъ] тарзида келади. Ўзбек шеваларининг қарлуқ лаҳжасига оид барча шеваларида учрайди: **кътоптъ бердъ, узумди уздъ, бировдъ кўрдъ** каби. Тушум келишиги шеваларда бир қанча ассимилятив ҳолатларда учрайди. Қарлуқ-чигил-уйғур

лахжасига оид шеваларида тушум келишигининг ассимилятив вариантлари куйидаги кўринишга эга: **дутэррь чэлль, кэтэппь элль** каби.

Ўзбек халқ шеваларида тушум келишигининг [-н, -ын, -ин] тарзида қўлланиши ҳам учрайди: **қўлин ювди, белин бойлади** каби. Бу қўшимча мазкур шеваларга қўшни бўлган Жўш, Найман, шеваларида, Найман, Қашқадарё (қипчоқ), Наманган (қипчоқ), Хоразм (қипчоқ), Иқон, Сайрам, Лақай, Қорабулоқ, Қарноқ шеваларида ҳам қўлланилади.

Қипчоқ лахжасига оид шеваларда тушум келишигининг [-ди, -ды, -ти, -ты, -ны, -ни] формалари ҳам қўлланилади. Ундош товушлардан сўнг [-ди, -ды, -ты, -ти] формалари қўлланилса, унли товуш билан тугаган сўзларга [-ны, -ни] формалари қўшилади: тағамди кўрдим, апасънъ кўрди. Тушум келишиги белгили шаклда қўлланиши билан бир қаторда белгисиз ҳолатда келиши мумкин.

Ўзбек халқ шеваларида жўналиш келишигининг жуда кўплаб формалари учрайди, у шу жиҳатлари билан адабий тилдан фарқланади. Шеваларда ҳам жўналиш келишигидаги от иш ҳаракат йўналган предметни англатади.

Шеваларда жўналиш келишигининг [-га, -ға, -қа, -қа, -а, -я] каби формалари учрайди. Ўзбек шеваларининг қарлуқ лахжасига оид шеваларда жўналиш келишигининг формаси [-га] шаклида қўлланилади. Ўзбек адабий тилидагидек, шеваларда ҳам жўналиш келишигининг қўшимчаси [-га] чуқур тил орқа [к, ғ] ундошлари билан тугаган сўзларга қўшилганда [-қа] шаклига эга бўлади. **Бэққа, отлэққа, тшилэққа, шаққа, баққа**. Агар сўзнинг охири [к, п, с, т ш,] каби жарангсиз ундошлар билан тугаганда жўналиш келишигининг кўрсаткичи [-қа] ҳолатида қўлланилади: **элэқкэ, ишкэ, эткэ, элискэ** каби. Ўзбек шеваларида жўналиш келишигининг [-э // -а] шакллари ҳам учрайди. **ше: р+э, ө: р+э, бе: р+э**. Равишларнинг бу тартибда шеваларда қўлланилиши жўналиш келишигининг [-э] формаси билан ифодаланиши Бухоро диалектида, Жўш, Бахмал, Хоразм (қипчоқ), Беруний, Гурлан, Туркистон, Қашқадарё, Каттакўрғон, Қарноб, Наманган шеваларида ҳам

учрайди. Жўналиш келишигининг бу формаси ўзбек шеваларининг кўпчилигида бир хил [-ə, -а] тарзида бўлса ҳам, улар турли хил сўзларнинг таркибида келиб, шеваларнинг бир-биридан фарқловчи белгисига айланган. Масалан: **Хоразм шевасида сөзъм+а, йанъм+а; Қоракўл шевасида қишлоғ+а, Шаҳрисабз: ой+а киринг** каби сўзларнинг таркибида келган жўналиш келишигининг [-ə, -а] шакллари ҳар бир шеванинг ўзига хос қонуниятлари асосида қўшилган.

Жўналиш келишигининг [-йә] шакли ҳам қўлланилади. [-йә] қўшимчаси кўпроқ унли билан тугаган сўзларга қўшилади. **тепайа, көчайа; Каттақўрғонда: ичийа, өзийа; Тошкент: ховлийа** каби. Ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасига оид шеваларида жўналиш келишигининг қўшимчаси қуйидагилардан иборат: [-га, -ға, -а, -қа]. Бу қўшимчалар қаттиқлик ва юмшоқлик, тил олди ва тил орқа унлилари ҳамда ёнма-ён келган ундош товушлари таъсирида юзага келади ва қўлланади.

Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда жўналиш келишигининг **-ға, на** шакллари учрайди: **балаларға, ишға, ашғанаға, ма+на, са+на** каби. Жўналиш келишигининг бу формалари қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда кенг тарқалган.

Ўзбек шеваларида ўрин-пайт келишиги шакли ўрнида жўналиш келишиги шакли қўлланилади: *уйга ўтъръбди // ад. орф. : уйда ўтирибди* каби. Самарқанд, Бухоро, Навоий, Қарши, Каттақўрғон, Ургут, Шаҳрисабз шеваларида ҳам ўрин-пайт келишиги ўрнида жўналиш келишиги қўлланилиши учрайди.

Шевада чиқиш келишигининг [-дән, -дан, -тан, тән, -нан, -нән, -лән] каби формалари қўлланилади. Чиқиш келишигида келган сўзлар ҳаракатнинг бошланиши пайтини, ўрнини, унинг сабабини, масофанинг узоқлигини, яқинлигини билдиради ва маънолари ўзбек адабий тилига мос келади. Масалан: **даладан этта қайттъ; эфтэптан ссяга ўтти; ноннан азиз нарса йқ.** Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларнинг аксариятида чиқиш

келишигининг кўрсаткичи [-дэн, тэн, - нэн (баъзан -дан, -тан, -нан)] тарзидадир.

Ўзбек шеваларида адабий тилдаги *кечадан бери* бирикмаси **кечэни бери, кечэни бэзи йўқ** тарзида қўлланилиб, чиқиш келишиги [-дэн] ўрнида тушум келишиги [-ни] ишлатилган. Шевада чиқиш келишигининг қўшимчаси -дэн ўрнида **-ын, -ин** кўрсаткичи ҳам учрайди: **айтмайин борма**. Бу Бахмал шеваларида ҳам қўлланилган: **кўрмайин (кўрмасдан) тўқиб гәпирмә бәрмәйин қойди**. Қипчоқ лаҳжасига хос шеваларда чиқиш келишигининг **-дэн, -тэн** кўрсаткичлари учрайди: **эттэн** тушди, **китобтэн** ўқиди. Қарлуқ ва қипчоқ шеваларида чиқиш келишигида келган сўзлардан сўнг, кейин кўмакчиси келганда шу сўзлар турли хил ўзгаришларга учрайди **әйткән+дәй+кән (айтгандан кейин)**.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзбек шевалари морфологик жиҳатдан ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос ички хусусиятлари асосида тараққий этган ва шаклланган узоқ тарихий жараён маҳсули саналади.

Ўзбек шеваларида сўз туркумлари

Ўзбек шеваларида сифат ва сон сўз туркумига оид морфологик хусусиятлар. Ўзбек халқ шеваларининг морфологик хусусиятлари ўзбек адабий тилидагидек бўлса-да, унинг ўзига хос томонлари ҳам мавжуд.

Шеваларда сифат даража шакллариининг ўзига хос жиҳатлари учрайди. Сифатларнинг орттирма даражасида бир предметнинг белги хусусияти бошқа предметдаги белги-хусусиятдан орттирилиб кўрсатилади. Сифатларнинг орттирма даражаси морфологик усулда ясалганда, унинг маъноси белги билдирувчи сўзнинг ўзаги орқали ифодаланиши мумкин. Бу ходиса ўзбек шеваларида учрайди: **тум-тумалоқ //дум-думалоқ//юм-юмалоқ//бут-бутун//бут+у+н>бут+ун** каби. Баъзан бўғин охиридаги ундош

билан алмаштирилган [п] ҳам такрорланиб ўзидан кейин чўзиқ бир [а] унлисини олади: **соппа-соғ, тўппа-тўғри** каби.

Ўзбек халқ шеваларида сифатларнинг озайтирма даражаси [-**ъш, -ғъш, -ъмтър, -гъна, -ғъна**] қўшимчалари билан ясалади. Бу қўшимчалар сифатларга қўшилиб, ўзақдаги маънонинг ортиқ-камлиги ёки нарса-предметга муносабатини билдиради. Озайтирма сифатни ясовчи бу қўшимчалар шевалараро фонетик вариантларда учрайди. Кўпроқ ранг маъносини билдираётган сўзлардаги белгининг миқдорини белгилаш учун [-**ғич, -ғъш, -ъмтър -имтил**] қўшимчалари қўлланилади. М: **қъзғъч рўмэл, кўкъмтъл пэлто ; сэрғъш гул, кўкъмтър эсмэн.** Кичрайтириш эркалаш маъноларини англатадиган сифатлар[-**гъна, -къна, -қънэ, -ғънэ**] қўшимчалари билан қўлланилади. Юмшоққина пар, жажжигина мушукча. Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда [-**ғина**] қўшимчаси чегара, ачиниш, миқдор маъноларини англатади: **анчагына, азгынгына.**

Сифатларнинг қиёсий даражасини ясовчи [-**роқ**] қўшимчаси шевалараро турли хил фонетик вариантларда учрайди. Шеваларда қиёсий даражани ясовчи [-**рэг, -рак, -рэ:]** вариантлари қўлланилади. **Яхширак гапиргин, нэвчээ:, кенгрэг уй** каби. [-**рэк**] қўшимчаси ўрнида [-**тэл**] қўшимчаси ҳам қўлланилади: **қизғиштоп, сариқтэл** каби.

Ўзбек халқ шеваларида, сонлар адабий тилдагидан деярли фарқланмайди. Бироқ шеваларнинг ўзига хос томонлари ҳам учрайди. Шевада бир сони ўрнида якка (тожик тилида як – бир) **сўққабош, ёлғъз** сўзлари қўлланилади: **у яккэ ўзь яшэйдъ, у сўққабош эдъ, Нэргъзэ ёлғъз қъз.**

Кўпгина шеваларда икки сони билан бирга қўш сўзи унинг синоними сифатида қўлланилади: **қўш келин, қўш хўкиз** каби. Қипчоқ шеваларида **йекки, ўн икки сони вонеки, саккиз сони сегиз, тўкқиз сони тоқуз** тарзида талаффуз этилади. Ўзбек шеваларида ҳам нумератив сўзлар учрайди. Бундай сўзлар яккалик, жуфтлик, тўда, гурух, оғирлик, узунлик ўлчовлари каби маъноларни билдиради. Мисоллар: **бир тутам сэч, бир бэш**

узум, бир сиқим тупроқ, бир жуп калиш, тўр (4) туп анэр каби. Шеваларда қўлланилаётган чама сонлар предметнинг ноаниқ миқдорини, тахминий ҳисобини билдиради.

Ўзбек шеваларида олмош сўз туркумига оид морфологик хусусиятлар. Олмошлар семантик жиҳатдан бошқа сўз туркумларидан, формалари жиҳатидан ўзбек адабий тилидан фарқланади.

Ўзбек шеваларида кишилик олмошининг қўлланилишида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда кишилик олмошининг бирлик ва кўплик формалари [мэн, сэн, у, бьз, сьз // сьлэ, улэ // улэр], кипчоқ лаҳжасига оид шеваларда [мен, сен, у, бьзэр, сьлэр, улар, волэр] тарзида талаффуз этилади. Шевада [у, ул, бу, бул, шу, вол, во] каби кўрсатиш олмошлари қўлланилади. Кўрсатиш олмошларидан [ул, бул] олмошлари кўпчилик шеваларда қўлланилади. Масалан: қарлуқ: ул-булинг бэ: мь. Бу олмошнинг [во//вол] вариантлари кипчоқ лаҳжасига оид шеваларда учрайди. Масалан: вул йэлгэн суйлэйэтир каби. Кўрсатиш олмошларидан [мана бу, ана у] олмошлари шеваларда манови, анави деб қўлланилади.

[у, бу, шу, ўша] кўрсатиш олмошлари қиёсий тасвирни билдирувчи [-дек, -дақа] қўшимчаларини олганда, фонетик ўзгаришларга учрайди. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда уннэғ, буннэғ, шуннэғ, муннэғ тарзида қўлланилади. Бу ўзбек шеваларининг кўпчилигида учрайди. М. : Тошкент: унда: ғ, бундэ: ғ, ўшандэ: ғ; Наманган: бунэ, мунэ, шунэ; Бухоро: ундэғ, ундэқ, мундэқ, ўшандэқ, ошандақ, ундай, бундай, шундай, уннэқ, муннэқ, шуннэқ. Фарғона группа шеваларда: ундэқ, мундэқ, шундэқ, Шаҳрисабз: муннэғ, муннэх, муннэғ сергав одамми ҳеч кўргани йэғ; Қарши: уннэғ, муннэғ, шуннэғ каби

Кўрсатиш олмошининг ундақанги, бундақа формалари ўзбек шеваларида турли кўринишларда келади. Чунки кипчоқ шеваларда [-дек, -дақа] қўшимчалари ўрнида [-чақь // -чықь, -чанғь, -чаға] формалари қўлланилади. Бу қўшимчалардан ташқари қарлуқ лаҳжасига оид шеваларида

[-**чъкън**, -**къчън**, -**чън**] формалари ҳам ишлатилади. Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда **бундойчаға**, **бундойчиқ**, **ундайчанғи** тарзида қўлланилади. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда **унейчикин**, **бунақичин**, **бунайчин** формаларида учрайди. Бундай ҳолатларни бошқа ўзбек шеваларида ҳам кузатиш мумкин. Масалан: Самарқанд (қипчоқ) **бундэйчақы**, **уннэйчъкъ**; Бухоро (қипчоқ) **буннэйчэкъ** каби. Навоий вилоят шеваларида кенг қўламда қўлланиладиган **бунақъчън**, **бунэйчън**, **унэйчън** тарзидаги формалари шу шеванинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Ўзбек шеваларида [әнә, мәнә] кўрсатиш олмошларига [-кэй] қўшимчаси қўшиб ишлатилади: **әнәкэй**, **мәнәкэй** каби. Бу ҳолат Қарши, Паркент, Самарқанд шеваларида ҳам учрайди.

Сўроқ олмошларидан [нима] бирор предмет, воқеа-ҳодисаларга нисбатан берилади. Қипчоқ лаҳжаларига оид шеваларда нима олмоши **не**: **бу**, **нов бўлди** шаклларида учрайди.

Шеваларда [неча] сўроқ олмоши [**нечъ**, **неччә**, **нечънчъ**] каби формаларда учрайди. Бу сўроқ олмоши ўзбек шеваларида турли формаларда қўлланилади: Жиззах: **неча//нечъ**, Тошкент: **нечъ**; Қўқон: **нъчъ**; ўғуз: **нъччә**. Шеваларда қандай сўроқ олмошининг ўзи бир неча хил вариантларда учрайди. Қарлуқ шевасининг кўпчилигида **қәннэй**, **қәннәғ**, **қандәқ** тарзида қўлланилади. Бундан ташқари **қәнэйкъчън**- **қәнэйкъчън** вариантлари ҳам учрайди.

Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек шеваларида шахс ва предметларнинг йиғиндисини, тўдасини ифодалаш учун белгилаш-жамлаш олмошларидан фойдаланилади. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда **хәммә**, **бәр** олмошлари билан биргаликда жамликни ифодалаш учун **йәвлъх**, **йәппәсь** сўзлари қўлланилса, қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда **жавлък**, **жаппәсьга** сўзлари ҳам учрайди.

Бирор нарса-предмет, воқеа ёки ҳодисаларнинг инкор маъносини ифодалаш учун бўлишсизлик олмошлари қўлланилади. Бўлишсизлик олмоши **ҳеч** сўзига **нима**, **нарса**, сўзларининг қўшилишидан ҳам ясалади.

Бу ўзбек адабий тили учун ҳам, ўзбек халқ шевалари учун ҳам хос бўлган хусусият. Фақат улар шевалараро турли хил фонетик вариантларда учрайди. Шеваларда ҳам қуйидагича қўлланилади: **Бух, Сам, Нав. в. ш. хьшньмэ, хьштъмэ, хьчбэлэ, хьччь каби**; Қўқон: **хьштъмэ**, Тошкент: **хьштэмэ**, Андижон, Наманган, Жиззах, Сурхондарё: **хьштэмэ каби**.

Гумон олмошларидан [**бир нима, бир нарса**] олмошлари Бух. Сам. шеваларида [**биннима, биннеса**] тарзида қўлланилади. Бу Қўқон, Наманган шеваларида ҳам учрайди.

Ўзбек шеваларида феъл сўз туркумига оид морфологик хусусиятлар. Ўзбек халқ шеваларида ўзининг хилма-хил маъно оттенкаларига эга бўлган феъл сўз туркуми ҳам мавжуд бўлиб, унинг майл, замон, нисбат категориялари ўзбек адабий тилидагидек бўлсада, уларнинг шевалараро ўзига хос хусусиятлари ҳам учрайди. Ўзбек адабий тилидагидек, қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда буйруқ-истак майлининг II шахс бирлиги феъл ўзагига [**-гьн, -кьн**] қўшимчаларини қўшиш орқали ясалади.. Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда мазкур қўшимча [**-ғьн, //- қьн**] вариантлари билан учрайди: **уйға барғьн, алавди яққьн** каби. Бу қўшимчалардан сўнг [**-ак**] аффиксининг қўшилишидан буйруқ-истак майлидаги **боргинак, айтгинак** сўзлари қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда **барғинак, билғинак** тарзида қўлланилади. Ўзбек шеваларида буйруқ-истак майлининг II шахс кўплик формаси [**-ьнг /-ынг/, -ынгиз/-ынгиз/ -ынгиз, -нг, -н+ғиз**] қўшимчалари орқали ясалади ва маъноси бир шахсга қаратилган бўлади: **оқьнг, келььнг, э: нг, кенг, ьшленгьз, оқьнгьз**; қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда **анг (η), баринғьз** каби.

Шарт майлининг қўлланишида ҳам шевалараро айрим фарқлар учрайди. Бу кўпроқ шарт майлининг I, II, III шахс кўплик формаларининг ишлатилишида кўринади. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда шарт майлининг II шахс кўплик формаси [**-к (-й //-г)**] аффикси ёрдамида ясалади. **бэрсэк// бэрсэг, бэрсэй**. Тошкент, Бешкент шеваларида [**в**] орқали ясалади: **Тошкент. : берсев, Бешкент. : оқусев**. Шарт майли I шахс кўплик

формасининг [-к//й] варианты Фарғона тип шевалар учун, [-г] варианты эса Самарқанд–Бухоро тип шевалар учун характерлидир. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда шарт майлининг II шахс кўплик формасини ясовчи [-нгиз] аффикси [й] товуши билан талаффуз қилинса, қипчоқ тип шеваларида [-нгиз//нгис] аффиксининг ўзи қолади. **Кесейъз, бълсейъз, айсангис келсангис, билсангиз** каби. Шарт майлининг II шахс кўплик формасида [-са] кўшимчасидан сўнг шахс ва -лар кўплик кўрсаткичларининг кўшилиши ҳам шеваларда фарқланади.

Ўзбек халқ шеваларида, ўзбек адабий тилидагидек, аниқлик майлининг уч замон формаси – ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон формалари мавжуд.

Шеваларда феълнинг ўтган замон [-ди] формаси [-л] ундоши билан тугаган феъл ўзагига кўшилганда [д] товуши прогрессив ассимиляцияга учраб, [л] билан талаффуз қилинади: [лд>лл[-ди] > -ли: **боллъ, келлъ, сэллъ** каби. Ёки феълнинг ўтган замон формаси [-ди] кўпинча [н] товушидан сўнг келганда [-ни] шаклида талаффуз қилинади. [д>н] [ди>ни]: **болъннъ, элъннъ, йэnnъ** каби. Бундай ҳолат Самарқанд–Бухоро тип шеваларида учрайди. Бухоро диалектининг “бир тилли” шевасида [дъ] аффиксининг позицион [лъ] варианты бор. Масалан: **кел-лъ-м, кел-лъ-нг, кел-лъ, кел-лъ-к, кел-лъ-нгъз** каби..

Ўтган замон феълнинг II шахс кўплик формаси ўзбек шеваларида, [-нгъз//-йъз] каби фонетик вариантларда қўлланилади. келдънгъз // келдъйъз. Қипчоқ шеваларида [-ныз // -нгъз] вариантларда учрайди: **бардыныз, келдънгъз.**

Ўзбек адабий тилида [-нгиз] (**айтдингиз, келдингиз**) аффикси асосан II шахс кўплик маъносида қўлланади. Ўзбек шеваларида ҳам [-нгъз // -йъз // -з (ва бошқа фонетик вариантлари билан)] II шахс кўплик формаси сифатида қўлланилади.

Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда ўтган замон феълининг [-нғъз] формаси таркибидаги -нғ бирлик кўрсаткичи тушиб қолади ва кўплик [-ъз] кўшимчаси сақланади. Нав. в. ш. **бълльзмъ, елльз // елльйъз** каби.

Ўтган замон феълининг [- (а) р эди] шакли шеваларда [- (а) йди] шаклида қўлланилади. **Бэрэйдъм, бэрэйдънғ, бэрэйдълэ.** Бу форма Қашқадарё, Қарнаб, Фориш шевалари учун ҳам характерлидир. Мисоллардан кўринадики, ўтган замон феълининг [- (а) р эди] формаси ўтган замондаги маълум бир вақтда тугамаган, давом этган ҳаракатни билдириб келган.

Феълнинг ҳозирги замон формаси ҳам шевалараро турли хил кўринишларга эга. Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда ҳозирги замон давом феълининг [-йәп (-яп)] аффикси ўрнида [-әп // -йәп] шакллари қўлланилади: Масалан, келәмман. Ҳозирги замон феълининг бу шакллари “Бухоро–Самарқанд” гурппа шевалари учун хос.

Ўзбек халқ шеваларида ўзбек адабий тилида қўлланувчи кўмакчи феълларнинг деярли ҳаммаси мавжуд бўлиб, адабий тилда англатган маънолари билан бир хил тарзда қўлланилади. Аммо улар ўртасида фарқланувчи хусусиятлар ҳам учрайди. Улар фонетик вариантлари ҳамда адабий тил билан шевалар ўртасида ёки шевалараро кўмакчи феълларнинг алмашилиб қўлланилишида кўринади. Бух, Сам, Нав. в. ш. шеваларида: **әпкөр, сөрәпкөр, әбәқ (< олиб бәқ) ; Жиззах сөрәп көр, әпкөр//адабий тилда сўраб кўр, олиб кўр.**

Ўзбек шеваларида тўлиқсиз феъллари турли хил фонетик вариантларда ҳам қўлланилади. Экан тўлиқсиз феъли **акан || икан|| икен|| акен || кен** формаларида, шунингдек, ўтган замон феъли [- (а) р] экан формаси ўрнида -дейкан тарзида қўлланилади: **борарекен, билерикен; оқийдийкен, (ўқир экан), ишлайдийкан.**

Ўзбек халқ шеваларида феълнинг ҳамма даражалари ўзбек адабий тилидаги маънолари билан учрайди. Бироқ уларнинг қўлланишида шевалараро турли хил фонетик вариантларда учрайди. Шеваларда феълнинг

ўзлик, мажхуллик даражаси ўтган замон формасида келганда ассимиляция ходисаси учрайди. Ўзлик даража формаси асосан – **(и) н** аффикси ёрдамида ясалади: **кўйиннь, терэннь, суйиннь** каби.

Феълнинг орттирма даражаси ўзбек шеваларида турли хил фонетик вариантларда учрайди. [**дър, -ғъз**] - **бълдърғъзмайдъ**, [-**гъз, -дър**] – **йегъздърадъ**, [- **тър|| -тур**] – **ташлаттърдъ**. Шеваларда ўзбек адабий тилидаги чикмоқ феълнинг орттирма даража формаси [**-эз, -эр, -аз, -ър**] тарзида қўлланилади: **чъқар, чъқор, чъқаз, чъқэз, чиғар // чикър** каби.

Шундай қилиб, феълнинг майл, замон, даража шакллари ҳосил қилиш учун ўзбек шеваларида хилма-хил шакллар қўлланган. Уларнинг шевалараро тарқалиши бир хил эмас. Чунки айрим формаларнинг қўлланиши шевалараро бир хил бўлса, айримлари фақат биргина шева доирасида бўлади, бошқа шева материалларида учрамайди. Буни юқорида келтирилган таҳлиллар билан изоҳлаш мумкин.

Феълнинг функционал шакллари. Ўзбек шеваларида феълнинг функ-ционал шакллари : равишдош, сифатдош, ҳаракат номи ўзбек адабий тилида- гидек бўлсада, уларнинг шевалараро ўзига хос хусусиятлари учрайди.

Ўзбек шеваларида ўтган замон сифатдош формаси –**йан** кўрсаткичи билан шаклланиши қайд этилган. **кейан (келган), бўйан (бўлган)**. Бу Бухоро, Навоий вилояти шеваларида учрайди.

Ўғуз лаҳжасига оид шеваларда сифатдош формаси –**эн // -ан** аффикси билан ҳам шаклланади. **келган-гэлэн** каби. **Шү вах авчының мылтығи елиннан душип гидан.**

Ўзбек шеваларида келаси замон сифатдош формаси-**дъган // -дъгэн // -й-тъкэн // -й-кон** кўрсаткичлари билан шаклланади. **борадъган // борадъгэн, борайтъкэн, айтайтъкэн, борайкэн, айтайкэн** каби. Бу Бухоро, Навоий вилоят шеваларида учрайди.

- **(и) б**] равишдош қўшимчаси асосан + **(и) п [б>п]** формасида қўлланилади. Бу эса I шахс бирлик ва кўплик (**-ман, -миз <биз**) шахс-сон

аффикслари таркибидаги [м] товушини ҳам жарангсизлаштиради. [бм>пм>пп]: кел-ъб-мен>кел-ъп-мен>кел-ъп-пен, кел-ъб-мъз>кел-ъп-мъз, кепшъз каби. Шунингдек, [пм>мм] ходисаси ҳам учрайди: айтъпмен>эйтъммен (айтибман), кельммэн.

Шеваларда –б (-иб) равишдош кўшимчаси [в] формасида қўлланилади: кетъведъ, ейтъведи, баръви: дъм каби. Бу ҳолат Фориш шеваларида ҳам учрайди. юрув эди: отув эди. Буни Хоразм (кипчоқ) шеваларида ҳам учратиш мумкин: баръби: дъм, баръви: дънг, баръви: дъ, баръви: дък, баръви: дънглер, баръви: дъ (лер).

Ўзбек шеваларида равишдошнинг - ганъ//- канъ, - ғанъ//- қанъ каби аффикслари учрайди: кўргани, эшиткани; чықғанъ, эшытқанъ (кипчоқда) каби.

Ўзбек шеваларида ҳаракат номи шаклларида -мэк, -мақ ўғуз шеваларида учрайди. гътмэк (кетмоқ), ойнамақ (ўйнамоқ) каби. Қарлуқ –чигил-уйғур лаҳжасида ҳаракат номининг –ъш, -уш шакллари қўлланилади. эйтъш, бълъш// айтиш, билиш; коруш, боруш// кўриш, бориш каби.

Ўзбек шеваларида равиш сўз туркуми. Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек шеваларида ҳам равишлар англатган маъноларига кўра ҳолат, ўрин, пайт, мақсад, миқдор-даража равишларига бўлинади. Ҳолат равиши иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини билдиради.

Ўзбек шеваларида нҳхсдан (тўсатдан), сппайин (бир ўзи, ёлғиз турибди) каби бир қанча ҳолат равиши учрайди.

Ўзбек халқ шеваларида иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдирган ўрин равишлари ҳам мавжуд бўлиб, улар турли кўринишларга эга. Адабий тилимиздаги у, бу, шу олмошлари билан шаклланган бу йер, у йер, шу йер, бу ёк, у ёк, шу ёк каби ўрин равишлари қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда бер, шер, бәғ, шәғ, эғ тарзида қўлланилади. Бу равишлар келишик кўшимчаларини олганда қуйидагича кўринишга эга бўлади: берә, шерә, буйсқкә, эқкә, шуйсқкә каби. Агар бу равишлар мана, ана, ўша сўзлари

билан келса, **маняғда, аняғда, ошағда** тарзида қўлланилади. Қипчоқ шеваларида **анжақда, манжақда** ўрин равишлари учрайди.

Ўрин равишларининг **ўра, бера, шера** каби вариантлари Бухоро, Нав. в. ш ҳам учрайди. Ўзбек шеваларида ўрин равишларининг қуйидаги кўринишлари ҳам учрайди. Қурама: **ошэкэ барьп пэхтэ егэмэн**; Андижон: **беш йилдан шәғисига шу испирапкани берди**; ЮҚШ: **қишлоқди кучуйлари шағиллап шаққа отип кетиверди**

Шеваларда пайт маъносини билдирувчи **ьлгэръттэн, бурундэн|| буруннэн, эзөнгача, нәмәшомгәчә, чөшкэгәчә** каби равишлар қарлуқ шеваларида қўлланилади. Бундан ташқари кун ботиш олдидан сўзи ўрнида **намозгар** сўзи ҳам қўлланилади. Буларнинг ҳаммаси пайт маъносини билдириб, пайт равиши вазифасини бажариб келади.

Шеваларда миқдор-даража равишларидан кенг қўлланувчи **хаддан зиёд, нақ** каби кучайтирив равишлари **гэртэк, гьттэй, қиттак, азраққина, сал || сахал (озгина)** каби кўплаб равишлар учрайди.

Равишларда даражанинг [-сә, чь] аффикси билан бирга келиши Қашқадарё, Нав. в. ш. шеваларида учрайди: **этгачьрох кел (эртароқ кел), пешънсара борамъз, (пешинроққа борамиз)** каби.

Ўзбек шеваларида ёрдамчи сўз туркумлари. Маълумки, гапдаги сўзларнинг семантик-грамматик муносабати фақат қўшимчалар, келишиклар орқалигина эмас, кўмакчилар билан ҳам ифодаланади. Кўмакчилар ўзи боғланиб келган сўзнинг бирор бир келишиқда бўлишини талаб қилади ва улар орқали ифодаланган мақсад, сабаб, ўхшашлик, биргалик, пайт сингари маъноларни тўлдиради. Шеваларда билан кўмакчиси **мьнэн** формасида учрайди: **сен мьнэн кетаман, ула мьнэн гаплашдим**. Билан кўмакчиси ўрнида мьнэн ишлатилишини ЮҚШ, Тошкент, Бухоро, Қўшқўпир шевалари учун ҳам характерлидир. Шеваларда қиёслаш, ўхшатиш, маъноларини англатадиган каби, сингари кўмакчилари ўрнида кишилиқ олмошларидан сўнг **-дэй** қўшимчаси билан бирга **[-кичин || -кичин]** формаси қўшилишидан ҳосил бўлган мураккаб қўшимчалар

ишлатилади. Масалан: **манайкичин || мендайкичин, шундайкичин, силадайкичин, уноқичин, шуноқичин** каби. Ўзбек адабий тилидаги қадар кўмакчиси шевалараро турли хил фонетик вариантларда учрайди. Шеваларда қадар кўмакчиси билан бирга **довур, чайин** кўмакчилари ҳам қўлланилади: эртага довур, кечка чайин, ақшамга давур каби. Баъзи шеваларда **хам қадар || довур** (Тошкент, Ўш), **човур** (Фарғона), **човур** (Андижон), **жо: улдо** (Сурхондарё), **довур** (Жиззах), **довур || човур** (Найман), **дон** (Хоразм) каби фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланилади.

Ўзбек шеваларида боғловчилар ҳам турли фонетик вариантларда учрайди. Бириктирув боғловчиси **хам** шеваларда [йэм] формасида келади ва сўзларга қўшилиб талаффуз этилади. **Унгаям айтгъм, озъям ишонмади.**

Зидлов боғловчиси лекин шеваларда **некин** тарзида қўлланилади. Бу Бух., Нав. в. ш, шунингдек, Қашқадарё шеваларида ҳам учрайди. **Бу гәпнь әйтгънг, некън охърънь ойләмәдънг.**

Шеваларда қўлланилган кўмакчи ва боғловчилар ўзбек адабий тилидадек бўлса-да, айрим фонетик вариантлари, айрим сўзларнинг бошқа вариантлари билан қўлланилиши жиҳатидан фарқланади.

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Ўзбек шеваларида морфологик усулда сўз ясалиши. Шева сўзларининг морфологик тузилишига эътибор берсак, улар кўпроқ морфологик, синтактик усулда ясалганлигининг гувоҳи бўламиз. Маълумки, ўзбек адабий тилида ҳам сўз ясалишининг кўпроқ морфологик, синтактик усуллари эътироф этилади.

Ўзбек адабий тилидаги ясама сўзлар билан шевалардаги ясама сўзлар ўхшаш, бир хил бўлса-да, шеваларда яна ўзига хос хусусиятлар асосида янги-янги сўзлар ясалган бўлиб, ўзбек адабий тилидан фарқланади. Маълумки, ўзбек шеваларининг ривожланиб, бойиб боришига манба бўлган омиллар жуда кўп. Улар жуда узоқ қадимий даврлардан бошлаб ўзбек

шеваларини тараққий этиши ва тарихий ташкил топишида омил бўлган ички ва ташқи манбалар бўлиб ҳисобланади.

Ўзбек шевалари мана шу манбалар асосида тараққий этиб келган. Ўзбек шевалари тараққиётининг ички манбаларига, биринчи навбатда, сўз ясалиши киради. Айниқса, шеваларда сўзларнинг бирикуви, тузилиши, ясалишидан янги сўзлар ясалганда оғзаки нутқ қонуниятига кўра нутқ жараёнида осонликка интилиш талабига мувофиқ сўзларнинг таркибидаги айрим товушлар тушади, айримлари бирикади, айрим бўғинлари қисқаради. Бунинг натижасида бир неча сўзлар қисқариб битта сўзга айланиб қолади. Шевалар бу хусусияти билан адабий тилдан фарқ қилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидагидек, шеваларда ҳам морфологик усулда сўз ясалиши энг фаол усул бўлиб ҳисобланади. Бунинг ўзига хос томонлари шундаки, аффиксация усули бошқа тилларга мансуб сўзлардан ёки бошқа туркумга оид сўзлардан сўз ясашга кенг имкониятлар беради

Ўзбек шеваларида ясовчи аффикслар тузилиши жиҳатидан содда ва кўшма аффиксларга бўлинади. Ўзбек шеваларида кенг қўлланиладиган **-чи**; **-вон** // **-бон** // **-бан**; **-дўз**; **-гъ**//**-къ**//**-ғъ**//**-қъ**; **-ак**; **-уч**; **-лък** //**-лъй**//**-лъғ**//**-лък** ва шу каби кўплаб кўшимчаларни келтириш мумкин. Шеваларда турли касб-ҳунар эгаларига тааллуқли бўлган шахс отлари **[-чи]** кўшимчаси орқали ясалади: **сувчъ**, **шувохчъ** (сувоқчи), **юзувчъ** (сувда сузувчи), **пудратчи**, **тейирмончи** (тегирмончи), **пахсачъ**, **таннурчъ** (тандир ясайдиган киши) **бешикчъ**, **наматчъ**, **қандолатчъ**, **нашоллачъ** (**нишолдачъ**), **сумалайчъ** каби. **[-чъ]** аффиксининг дастлабки кўриниши **[-ч]** бўлиб, феълдан от ясайди: **ўкунч**, **овунч** каби.

Ўзбек адабий тилидаги от ясовчи **-бон** кўшимчаси ўзбек шеваларининг барчасида мавжуд бўлиб, турли хил фонетик вариантларда учрайди. **-бон** кўшимчаси нарса-предметга қаровчи, уни сақловчи шахс оти ясайди. Бу кўшимча (тож: “қўриқламоқ” оттенкасидаги аффикс) – отдан от ясайди. Шеваларда – бон кўшимчасининг **-вон** // **-он** // **-бан** вариантлари

қўлланилади: қарлуқ: **дарвозавон, тарозион** (тарозибон) ; қипчоқ: **-бан сарайбан** каби.

Ўзбек халқ шеваларининг кўпчилигида учровчи **-бз** (тож. бозидан – “ўйнамоқ”дан) кўшимчаси ўзбек адабий тилидагидек, асосдан англашилган иш-ҳаракат билан кўп шуғулланувчи шахс отлари ясайди. Бу кўшимча шевалараро турли фонетик вариантларда учрайди.

Қарлуқ тип шеваларда: **майльсбоз, каптарвоз** || қипч. **мажлисбаз, каптарбаз**; Бухоро: **каптарбоз**; Андижон: **-воз, каптарвоз**; Хоразм: **каптарваз** каби.

Ўзбек адабий тилидаги от ясовчи **[-манд]** (тожикча аффикс) аффикси ўзбек шеваларида турли хил фонетик вариантларда учрайди. Шеваларда бу кўшимча **[-вон || -бан // -ман]** тарзида қўлланилади: Бу кўшимча ўзбек шеваларида ҳам қўлланилади: Андижон. **-ман || -мал: аёлман|| аёлмал**; Тошкент: **-вон: аёлвон**; Хоразм: **- бант: хунарбант, Нав. в. ш. хунарвон, хунар-бан, хунарван** каби.

Шеваларда **супурги** ўрнида **шуутки** сўзи қўлланилади. **Сулги, шуутки, шибиртки** сўзларининг таркибидаги **[-ги // -ки // -қъ // -ғъ]** кўшимчалари от ясаган

Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоят шеваларида **[-уч]** кўшимчаси мавжуд бўлиб, феълдан от ясайди: **тирнауч** (паншоха), **туйроуч** (тўғнағич) каби.

Ўзбек шеваларида **-хона** кўшимчаси жой маъносини билдирувчи отлар ясайди. Нав. в. ш. **сайсхона || саватхона** (моллар турадиган жой), Андижон: **отхона || отхана**. Тошкент: **ишхона**, Хоразм: **самонхона** каби.

Ўзбек адабий тилидаги **[-лик]** кўшимчаси ҳам ўзбек шеваларида абстракт маъноли отлар ясайди. Бу кўшимча сифат ва равишларга қўшилганда белги оти ясайди. Қарлуқ типли шеваларда **[-лик, -лий]: яхшилик, яхшилий**; қипчоқ типли шеваларида **[-лик, -лиғ]: яхшилик, дўстлиғ** каби. Фарғона, Андижон **[-лик]: яхшилик**, Тошкент: **[-лий]**

яхшилий, Хоразм: [-лик, -лиқ]: **яхшилик, яхшилиқ**: -лиғ: **қишлиғ, -луқ**: **дўстлуқ**.

Ўзбек шеваларида, ўзбек адабий тилидагидек, бирор предмет, воқеа-ходиса ёки ҳолатнинг ранг-тусини, шаклини, ҳажмини, маза-таъмини, оғир-енгиллигини, характер хусусиятларини ифодалайдиган сифат сўз туркумига хос сўзлар ҳам мавжуд. Сифат гуруҳини ташкил этувчи сўзлар туб ва ясама тарзида қўлланилади.

Ўзбек шеваларида аслий сифатлар, яъни туб сифатлар шевалар луғатининг анчагина қисмини ташкил этади. Масалан: **арқайин** (бемалол), **даванг** (қўпол), **пач** (тузи кам), **пистақи** (яшил), **овур** (оғир) каби.

Ўзбек адабий тилидагидек, шеваларда ҳам ясама сифатлар морфологик усулда ясалади. Маълумки, ўзбек шеваларидаги сифат ясовчи аффикслар ўзбек адабий тилидагидек бўлса-да, маълум даражада фарқланади. Ўзбек адабий тилидаги [-ли] сифат ясовчи қўшимчаси шеваларда турли формалари билан қўлланилади. Маълумки, қадимги

[-лиғ, -лиг, -лик, -луғ, -луч] аффикс вариантларидан бирининг охиридаги [ғ, к, г, қ] товушларининг тушиши натижасида [-ли] мустақил шаклланиб, аста-секин маъно жиҳатидан ҳам ажралган: (-лиғ // -лиг// -лик >-ли). Аммо ўзбек шеваларида фақатгина [-ли] аффиксигина эмас, [-лик] ва унинг барча кўринишлари ҳам сифат ясашда иштирок этади. Масалан, -ли || -лий, -лик : мевали дарахт || мевэльй дэрэхт, мевэльк дэрэхт [-лиғ]: сўйуғлиғ қо: ун; [-лик]: уютқилиқ (томизғилиқ), отлиқ одам каби. Бу қўшимчалар қипчоқ типли шеваларда -лиғ, -лиқ тарзида учрайди: *манилиг адам, атлиг адам, сувлиг ер, алмалиг дарах* каби..

Ўзбек шеваларида [-дек] аффиксининг бир қанча фонетик вариантларда қўлланилиши ўзбек адабий тилидан фарқланади. Шеваларда бу қўшимчанинг [-дақа, -тай, -дай, -дақангги, -дек] каби формалари учрайди: **қушдақа, қиттай (азгина) гарттай (азгина), айтганигдай, сандақангги, отдек** каби. Мазкур қўшимчалар Самарқанд, Бухоро, Навоий шеваларида учрайди. Шевалардаги айрим сўзлар бир бутун маъно касб

этганлиги учун, уларнинг ўзакларини мустақил семемаларга ажратиш кийинроқ бўлади. Масалан, қиттай, гиттай сўзларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бу [-дек] қўшимчасининг [-дака, -дақа, -дай, -дақангги, -дакангги] каби фонетик вариантлари Тошкент шеваларида ҳам учрайди

Шеваларда ҳаракат-ҳолатнинг белгисини билдирувчи равишлар ҳам ўзбек адабий тилидаги семантик ва грамматик белгиларига мос келади. Аммо улар равишларнинг қўлланиш даражалари билан, айрим морфологик кўрсаткичларни қабул қилиши, шевалараро ҳар бирининг ўзига хос туб ва ясама равишларнинг мавжудлиги билан фарқланади.

Ўзбек адабий тилида актив ишлатиладиган [-дек|| -дай] қўшимчалари шеваларда [-дай +ин, -гудайин] равиш ясовчи аффикси кенгроқ қўлланилади: **өдәмдәйън, ўлгудәйън, ўлгудейън**. Бу қўшимчалар Тошкент, Хоразм шеваларида ҳам қўлланилади. Тошкент: **ўлгу (н) дэй**, Хоразм: **ўлгъдейън**.

Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек халқ шеваларида [-гача] қўшимчаси пайт-чегара маъносини ифодаловчи равиш ясайди. Шеваларда мазкур қўшимчанинг [-гача || -ғача, -қача|| -қаче || -кеча || -кача || -кича || -қича] каби вариантлари учрайди. Бундан ташқари бу қўшимчалар ўрнида [-довур, -довир, -човир, -чалли] қўшимчалари ҳам қўлланилади. Бу аффикслар ўзбек шевалариаро фарқланади. Хоразм: **ачаначалли отирдиқ** каби. Нав. в. ш., Тошкентнинг Қорахитой шеваларида [-довур], Фарғона, Андижон тип шеваларида [-говур|| -чавур] вариантлари қўлланилади.

Юқоридаги маълумотлар асосида шуни айтиш мумкинки, шеваларда морфологик усулда сўз ясашиши ўзбек адабий тилидагидек бўлсада, маълум даражада ўзига хос хусусиятларга ҳам эга.

Ўзбек шеваларида синтактик усулда сўз ясашиши. Ўзбек адабий тили билан шеваларда қўшма сўзларнинг ясашиши бир хил бўлса-да, улар ўртасида фарқлар ҳам мавжуд. Ўзбек халқ шеваларида композицион усулда ясалган қўшма сўзлар оғзаки нутқ қонуниятига мувофиқ нутқ жараёнида

осонликка интилиш талабига кўра сўзларнинг таркибидаги айрим товушлар бирикади, айрим бўғинлар қисқаради, товушлар тушиши рўй беради ва бир неча сўзлар бир сўзга айланади. Шунингдек, адабий тилдаги қўшма сўзлар билан бирга шеваларда яна унинг синоними сифатида бошқа сўзлар ҳам қўлланиши мумкин.

Ўзбек адабий тилидагидек ўзбек шеваларида қўшма отлар турли сўз туркумларидан ясалади. От билан отдан: **ошбурдә** || **угра ош** ; **ошпъчөк** || гўшт қиймалайдиган ёйсимон болтача; **кампировуз**|| омбур, **ьйнәбән**|| тоғнағич: сифат билан отдан: **олашақшақ**|| зағизғон; **қоракорпа** || беда; сон билан отдан: **мънгбөшь** || шувоқ, **ьккькэт** || хомиладор, **чөрпөя** (тожик. чаҳор “тўрт”, пой – “оёқ”- а ясовчи аффикс чаҳорпоя – чорпоя) – хонтахта; феъл билан отдан: **сәвәчўп** || савағич, феъл+феълдан: **өल्पсөтәр** || чайқовчи каби.

Ўзбек адабий тилидагидек, ўзбек шеваларида композицион усулда ясалган қўшма сифатлар анчагина. Масалан, **чумчүкйүрөк** || кўрқоқ, **бўйньйорбермәс** || ишәқмас, латта кесмас; **пәндәвәкь** || лапашанг каби.

Шеваларда белгилаш олмошига қўшилиб келадиган сўзлар фарқлидир: Бух. Нав. в. ш. **хәр тулль** (хәр хил), **хәр дәпә** (хәр доим), **хәр зәйл** (хәр замон), **хәр пәллә** (хәр вақт), Гурлан: **хәр тулли**, Қашқадарё: **хәр дәпә**; Хоразм: **хәр гун**; Қашқадарё: **хәр кун**, Андижон: **хәр ёхтан** каби.

Ўзбек шеваларида от феъл типдаги қўшма феъллар адабий тилдагидек кўп учрайди ва шеваларда содда феъл тарзида қўлланилади: **умьтләннь** || **умитланди** || **умид қилди**; **узөтвьөрдь** || **узатиб юборди**; **у укасини жонәтвьөрдь** || **у укасини жўнатиб юборди**

Қўшма феълларнинг феъл-феъл типдаги формалари шеваларда ҳам кенг тарқалган: Фарғона тип шеваларда **айторинг** || айта бериб, Жиззах: **беровринг**, **ишлатовургин**, **айтовирсан** || бериб юборинг, ишлатиб урган, айта берсам; Тошкент **олувринг** || олиб юраверинг; **айтивургин** || айтиб бергин каби. Ўзбек шеваларида қўшма феълларнинг бундай қўлланиши ўзбек адабий тилидан фарқланади.

Ўзбек шеваларида адабий тилда учрамайдиган бир қатор сўзлар тузилиши жиҳатидан ясама ва қўшма бўлади. Бу сўзларнинг таркибидаги морфема ёки компонентлардан бири адабий тилга маълум ёки номаълум бўлиши мумкин.

Шеваларда қўлланиладиган **ун төртгъч** сўзи ўзбек адабий тилидаги тегирмон сўзи ўрнида кўп ишлатилади. Ун ва тортмоқ сўзларидан тузилган **ун төртгъч** қўшма сўзи таркибидаги ун ва торт сўзлари ҳозирги ўзбек тилининг луғат таркибида бўлса ҳам, лекин уларнинг қўшиливидан ҳосил бўлган сўз адабий тилда мавжуд эмас. Компонентларнинг қўшиливидан ҳосил бўлган сўзнинг маъноси компонентлардан бири аналитик маънога алоқадор бўлади: **шаба ёз** сўзи тезроқ ёзиш маъносида ишлатилади

Шеваларда ўзбек адабий тилидагидек синтактик усул билан жуфт сўзлар ҳам ясалади. Уларнинг айримлари адабий тилдагидек бўлса, айримлари ўзига хос хусусиятларга эга. Жуфт отлар турли сўз туркумларининг жуфтлашишидан ҳосил бўлади: **от+отдан: ота-бала, ака-ука; сифат+сифатдан: Ёсёқ-совуғ // Ёсёқ –сувёқ; феъл+ феълдан: очёш-ёпёш** каби.

Жуфт сифатлар шеваларда ҳам ўзбек адабий тилидагидек предметнинг бир умумий белгисини билдириб, икки содда сифатнинг тенг боғланишидан ҳосил бўлади: **болдамли – орёғ; конгль очёғ – қурумсёғ, тупоғ – нөтупоқ** каби. Бу сўзлар кўпроқ қарлуқ лаҳжасида сўзлашадиган аҳоли нутқида кўпроқ учрайди. **асон-қёйён; иссёқ-сувёқ; йёвёй-хөнёк** жуфт сифатларнинг бу кўриниши Самарқанд, Бухоро, Жиззах, Сурхондарё қипчоқ шеваларида ҳам шундай қўлланилади.

Ўзбек шеваларининг синтактик хусусиятлари

Ўзбек шеваларининг фонетик, морфологик, лексик хусусиятларига караганда синтактик хусусиятлари жуда кам ўрганилган. Тилнинг тарихий таракқиётига аҳамият берадиган бўлсак, янги сўзларнинг пайдо бўлиши янги сўз бирикмаларини келтириб чиқарганлигини кўриш мумкин. Маълумки, ўзбек тилига қардош бўлмаган тилларнинг ҳам таъсири бўлган. Бу тилларнинг таъсирида янги сўз бирикмалари ва эргаш гаплар вужудга келади. Боғловчиларнинг қабул қилиниши гапларни, сўзларни бир –бири билан бириктириш йўллари очиқ беради. Бу ўринда шунини айтиш жоизки, бу соҳани ўрганишга бағишланган М. Туробованинг Тошкент вилояти ўзбек шевалари ва Й. Жуманазаровнинг ўғуз шеваларининг синтактик хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотларини келтириш мумкин.

Ҳозирги кунда ўзбек тили диалектал ҳудудларда ўзбек шеваларининг синтактик хусусиятлари ҳали тўлиғича ўрганилгани йўқ. Ўзбек шеваларининг фонетик, морфологик, лексик хусусиятлари ўрганилган баъзи тадқиқотларда шеваларнинг синтактик хусусиятлари тўғрисида қисқа маълумотлар келтирилган. Холбуки, синтактик қурилиш грамматик системанинг ажралмас қисмидир. Шу боис ҳам шеваларнинг синтактик хусусиятларини ўрганиш муҳимдир.

Ўзбек шеваларининг синтактик хусусиятлари адабий тилидагидек бўлсада, баъзи бир ўзига хос хусусиятлари ҳам учрайди.

Сўз бирикмаси. Шеваларда сўз бирикмасининг ҳамма турлари мавжуд бўлиб, ўзбек адабий тилидагидек бўлсада, шеваларда сўз бирикмаси таркибидаги бош ва эргаш сўзни боғловчи грамматик воситаларнинг шаклланишида ўзига хос томонлар мавжуд.

Битишув: *Жудайам кўп жэйлэгэ чьройль бьнэлэ курьлдъ.* (Жуда кўп ҳудудларда чиройли бинолар қурилди.)

Бошқарув: Ўрин пайт келишиги ёрдами билан шаклланиши керак бўлган бошқарув алоқа ўзбек шеваларида жўналиш келишигида келади. **Уйгә отъръптълә, Зөводгә ышлйәптъ, қъшлоққә ортоқләръм бор** (Уйда ўтирибдилар, Заводда ишляпти, қишлоқда ўртоқларим бор).

Мослашув: Тәғдынғ тепәсьдә кьмнънғдър қычқырған авазы ешьтълдъ. (қипчоқ лаҳжасида). Кочәттънғ бәргләръ тушә бошләдәъ.

Ўзбек шеваларида туркий изофалар кенг қўлланилади. **Фәрзәнләнъ ёруғ кун кўтмоқдә ; Ёнънғдә дәнә дўст бўгәнъ яхшъ; Шәхәрдә янғъ кўпрък** курълдъ. Изофали бирикмалар икки тилли шеваларда, ўзбек ва тожик халқлари аралаш яшайдиган худуд шеваларида ҳам қўлланилади.

Ўзбек шеваларида содда ва қўшма гаплар таркибидаги гап бўлаклари инверсия тарзида бўлади. Ўзбек адабий тилига нисбатан шеваларда сўз тартиби эркиндир: **Унънғ анъқ эдъ кельшъ-Унинг келиши аниқ эди. У гәпъръп бердъ хәммә гәпъ –У ҳамма гапни гапириб берди. Нәргъзә тән олдъ ёлғон гәпъргәнънъ-** Наргиза ёлғон гапирганини тан олди. **Эртан чықамыз джұлға -Эрта билан йўлга чиқамиз каби.**

Ўзбек шеваларида тўлиқсиз гаплар, сўз гаплар ҳам эркин тарзда бўлади. Бундай гаплар шева матнларида кўплаб учрайди. Шеваларда тўлиқсиз гаплар таркибида гап бўлаklarининг такрорий қўлланилиши учрайди. **Кечә сен кутубхонәгә бәрдънғмъ ? // бәрдъм-бәрдъм, ёки хә бордъм, баъзан тасдиқ ва инкор маъносида: хә ёки йўк** сўзлари билан жавоб қайтарилади. Баъзан эса гап бўлаklarидан бирортаси орқали жавоб берилади. **Бу кьтәб кьзьқәрль экәнмъ? - кьзьқәрль каби.**

М.Мирзаевнинг қайд этишича, инкор гапларнинг кесими вазифасида қўлланадиган **эмас, йўк** сўзлари баъзан ўзаро алмашади. Бундай дифференциация қилмай ишлатиш асосан ”икки тилли”шеванинг хусусиятларидандир. - **Дерәзә очъғмъ? Дерәзә очъғ йўк, ёпуғ.** (ад. орф. Дераза очиқ эмас, ёпиқ.)

Гап бўлаklари билан грамматик боғланмаган сўзларга хос диалектал кириш сўзлар шеваларда ўзига хос кўринишга эга. Қарлуқ лаҳжасидаги

шеваларда **чэкъ, чэғьмнэн**; икки тилли шеваларда **эқун, эқунбат, бэт суғун** каби сўзлар кўпинча кириш сўз ўрнида қўлланилади. **Чэкъ, у гəпърмəқчъмэс –Ақунбэт, эйтгэнлэръз тоғрьмь?** –Қипчоқ лаҳжасида: **Шуйтып, айтғаңыз туврымы?каби.**

Кўчирма гаплар ҳам ўзига хос кўринишга эга бўлиб, матнларда кўпроқ қўлланилади. Ўғуз лаҳжасида: Авчи гөрəнинə гəзинə ишəнмəптир. Өз-өзигə: **“Хатта хейвэнлар ҳам бир-биригə мүшкүл вақтда йəрдəм берейкэн. Нəмəгə əдəмлэр бир-биринə йəрдəм бермийдир-”**дийип авы тəшлəп гидиптир.

Л е к с и к а

Ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари

Ҳаётдаги барча нарсалар, янгидан вужудга келган, пайдо бўлган ҳар қандай воқеа-ҳодисалар энг аввало тилнинг лексикасида ўз ифодасини топади. Шу боис ҳам лексика тилнинг бошқа сатҳларига қараганда мураккаб ва кўп қирралидир. Унинг вазифаси, бир томондан, борлиқни барча мураккабликлари билан инъикос этиш бўлса, иккинчи томондан, унда тилнинг лексик-семантик, услубий, сўз яшаш ва шу каби бир қатор мураккаб лисоний ҳодисалари, уларнинг ўзаро муносабатлари ўз ифодасини топади.

Ўзбек шевалари лексикаси ўзбек тили луғат бойлигининг таркибий қисмидир. Маълумки, ўзбек халқи ўзининг тарихий тараққиёти давомида жуда кўплаб халқлар билан маданий-лисоний алоқада бўлган. Бу эса ўзбек тили ва унинг шеваларида сезиларли даражада из қолдирган. Ўзбек шевалари бўйича тўпланган материалларнинг асосий қисмини туркий (ўзбекча) сўзлар ташкил этса, қолган қисмини форс-тожик, араб, рус тили ва у орқали Ғарбий Европа тилларидан ҳамда яна бир қатор бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар, жумладан, мўғул-хитой лексик параллеллар ташкил қилади.

Маълумки, тилларнинг ўзаро алоқа ва муносабатда бўлиши ҳар қандай тил тараққиёти жараёнининг асосий хусусиятларидан биридир. Халқларнинг ўзаро яқин муносабатда бўлиши, иқтисодий, ижтимоий, маданий алоқаларни, тилларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва аралашувига сабабидир. Маълумки, тил лексик қатламининг ўзгариб боришида ички ва ташқи омилларнинг таъсири сезиларлидир. Дарвоқе, тилларда «ўз» ва «ўзлашган» сўзларнинг мавжудлиги тилдаги «ички» тараққиётни, шунингдек, «ташқи» таъсирларнинг натижаларини кўрсатиб туради. Шу сабабли тилдаги муҳим ўзгаришлар «ички», «ташқи» омиллар, лисоний қонуниятлар ҳосиласидир. Шуни ҳам айтиш керакки, тилдаги сўз

Ўзлаштириш ҳодисаси - ўзга тилларга хос тушунча ва ҳодисаларни ифодалаш ва ўзлаштиришнинг кўрсаткичидир. Барча ўзлашма сўзлар ўзбек тилида бўлмаган бирор янги предмет, янги воқеликни ифодалаш эҳтиёжидан келиб чиқади. Жамият тараққиётини кўрсатувчи тарихий фактлар, инсон нутқининг ижтимоий характери бирор тилда мавжуд бўлган элементларнинг бошқа тил томонидан ўзлаштирилиши, бир тилнинг бошқа тилга таъсир этишини кўрсатади. Бу эса ҳар қандай тилнинг луғат таркибида аниқ кўриниб туради. Шунинг учун ҳам бирор миллат тилидаги лексик тизимнинг ёки грамматик қурилишнинг иккинчи бир тилдаги ана шундай хусусиятлар билан ўхшашлиги ва генетик алоқаси тасодифий ҳол эмас.

Тилнинг луғат таркиби этимологик нуқтаи назардан текширилганда аввало тарихий-генетик жиҳатдан ўзбек тилининг ўзиники бўлган сўзлар, яъни қадимий туркий сўзлар белгилаб олинади, сўнгра бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар аниқланади. Халқ шеваларида мавжуд бўлган лексик қатламлар аниқланаётганда ҳам шу нарса асосга олинади. Шевалар лексикасидаги сўзлар тарихий-этимологик жиҳатдан қуйидаги лексик қатламларга ажратилади.

I. Умумтуркий лексик қатлам.

II. Ўзлаштирилган лексик қатлам

Умуман ўзбек тилида, жумладан, шевалар лексикасида ҳам шундай сўзлар борки, улар бошқа тизимга мансуб бўлган тилларда ҳам учрайди ва ҳар икки халқ тили учун муштарак бўлади. Масалан: баавай, бэл, салхин, сахал (соқол), танглай, тамга (тамға), мос (муз) каби сўзлар мўғул тилида ҳам, ўзбек тили ва шеваларида ҳам қадимдан ишлатилиб келинмоқда. Уларни мўғул тилидан ўзбек тилига, ўзбек тилидан мўғул тилига ўтган сўзлар деб бўлмайди. Шу сабабли ҳам бу сўзлар тилшуносликда туркча - мўғулча параллеллар, ўтроқ сўзлар деб ҳам аталмоқда.

Ушбу сўзларнинг моҳиятини Э. Бегматов изоҳлаганларидек, агар мўғул тили туркий тил, қардош тил деб тушунилганда келтирилган сўзлар

умумтуркий лексик қатламга мансуб бўлар эди. Лекин ўзбек ва мўғул тиллари бошқа-бошқа системага мансуб тиллар деб қаралади. Қайд қилинган сўзларни мўғул тилидан ўзбек тилига ўтган, қабул қилинган ёки аксинча туркий тиллардан мўғул тилига ўтган, қабул қилинган деб бўлмайди. Бундай хулосага келиш учун чуқур илмий тадқиқот ишлари олиб бориш лозим бўлади. Шу сабабли юқоридаги сўзлар тилшуносликда **ўтрок сўзлар, туркча-мўғулча параллеллар** деб аталмоқда.

Ўзбек тили луғат таркибидаги кўпгина сўзлар қадимги даврлардан буён ишлатилиб келинган туркий сўзлардир. Мана шу узоқ даврлар маҳсули бўлган сўзлар ҳозирда ҳам барча туркий тилларда ҳам мавжуд бўлиб, бу тилларнинг ўз луғат бойлиги ҳисобланади. Ушбу қадимий сўзлар адабиётларда туб сўз, туб туркий сўзлар деб юритилмоқда: туб сўз –бу тилнинг ўзиники бўлган сўзлардир. Шу сабабли туб туркий сўзлар туркумига кирувчи лексемалар генетик манбаига кўра ўша тилнинг ўзиникидир. Туб сўзлар одатда жуда қадимий бўлади. Мана шу туб сўзлар ўз қатламга мансуб бўлиб, улар туркий тилларнинг луғавий бойлиги бўлган сўзлардир. Улар этимологик жиҳатдан барча туркий тилларники бўлгани учун ҳам улар умумтуркий сўзлар деб қаралади. Ўзбек тили туркий тиллар оиласига мансуб бўлгани учун ўзбек тилига ва унинг шеваларига хос бўлган кўпгина сўзлар (туб ўзбек сўзлари) бошқа туркий тиллар луғат составидаги кўп сўзлар билан этимологик бирликка (ўхшашликка) эга. Туркий тиллар асосий луғат бойлигининг ўзига хос хусусияти уларнинг барча туркий тиллар учун умумий муштараклигидадир.

Умумтуркий лексика тарихий асосларига кўра барча туркий тиллар учун умумий бўлган бўлса, кейинчалик ҳар бир туркий тил лексикасида ўзига хос ички тараққий этишлар натижасида алоҳида сўзлар вужудга келган.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили лексикасининг луғат таркибини ташкил этган умумтуркий сўзлар асрлар давомида туркий тиллар учун янги сўзлар яшаш орқали лексикани бойитишда луғавий асос бўлиб хизмат қилиб

келган. Ўзбек тилидагидек, ўзбек шеваларида ҳам умумтуркий сўзлар мавжуд бўлиб, улар ўзбек адабий тилидагига қараганда кўп. Чунки ўзбек адабий тили тарихий тараққиёти давомида бошқа тиллардан, хусусан, араб, форс-тожик тилларидан кўпгина сўзларни қабул қилган. Шеваларда эса умумтуркий сўзлар нисбати адабий тилга қараганда кўпроқдир. Шундай қилиб, ўзбек шеваларида туркий лексик қатлам ўзлаштирилган сўзларга нисбатан миқдор жиҳатдан кўп бўлиб, асосий ўринни эгаллайди.

Ҳозирги ўзбек шевалари лексикасининг туркий асослари қадимий даврларга бориб тақалади. Қадимий туркий лексик қатламга ўша давр тили луғат таркибида мавжуд бўлган сўзлар йиғиндиси киради. Қадимий туркий лексиканинг асосий негизини ташкил этувчи, энг фаол ва ҳаётий бўлган сўзлар барча туркий тиллар лексикаси учун умумийдир. Ҳозирда бу сўзлар ҳар бир туркий тилнинг ўз лексик бойлигини ташкил этади

Ўзбек шеваларини М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», А. К. Боровковнинг «XII-XIII аср ўрта Осиё Тафсири лексикаси» номли асарлари билан чоғиштирилганда, бу асарлар тилида XI-XIV асрлардаги ўзбек тили лексикасига хос хусусиятларнинг ўзбек шевалари лексикасида ҳозирда ҳам учрашини кўрсатди ва қуйидаги ҳолатлар аниқланди.

1) Тузилиши ва маъноси жиҳатидан ҳеч қандай ўзгаришларга учрамай, қадимги ёзма ёдгорликларда қайд этилган маънода қўланилаётган сўзлар. Бундай сўзлар ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи аҳоли нутқида кўпроқ учрайди: **ат** ~ ат (ДЛТ., 1, 70) ~ от (ад. орф.) ; **узақ** ~ узақ (ДЛТ., 1, 97) ~ узок (ад. орф.) ; **ьсрък** ~ ісрік (ДЛТ., 1, 125) ~ исирик (ад. орф.) ; **ьнэй//инэк** ~ інэй (ДЛТ., 1, 135) ~ сигир (ад. орф.) ; **ушэк, ушэг** ~ ушақ (ДЛТ., 1, 97) ~ ушоқ (ад. орф.) ; **ағъз** ~ ағіз (ДЛТ., 1, 89) ~ оғиз (ад. орф.) ; **ач** ~ ач (ДЛТ., 1, 108) ~ оч (ад. орф.) ; **ата** ~ ата (ДЛТ., 1, 123) ~ ота (ад. орф.) ; **алкъш** ~ (ДЛТ., 1, 131) ~ олқиш (ад. орф.) ; **ахшам** ~ ахшам (ДЛТ., 1, 131) ~ окшом (ад. орф.) ; **арқа** ~ арқа (ДЛТ., 1, 148) ~ орқа, сирт (ад. орф.) ; **алма** ~ алма (ДЛТ., 1, 150) ~ олма (ад. орф.) ; айран ~ айран

(ДЛТ., 1, 142) ~ айрон (ад. орф.) ; **қулач** ~ кулач (ДЛТ., 1, 340) ~ кулоч (ад. орф.) ; **сачук** ~ сачук (ДЛТ., 1, 362) ~ сочик (ад. орф.) ; **сач** ~ сач (ДЛТ., 1, 311) ~ соч (ад. орф.) ; **бульт** ~ бульт (ДЛТ., 1, 336) ~ булут (ад. орф.) ; **қанат** ~ қанат (ДЛТ., 1, 398) ~ қанот (ад. орф.) ; **ана** ~ ана («Тафсир», 51) ~ она (ад. орф.) ; **эйәғ** ~ ајак («Тафсир», 44) ~ оёқ (ад. орф.) ; **әш** (Кон.) ~ аш («Тафсир», 66) ~ оч (ад. орф.) ; **башльк** ~ башлік («Тафсир», 94) ~ бошлик (ад. орф.) ; **бъчәк** ~ бичак («Тафсир», 105) ~ пичок (ад. орф.) ; **йабан** ~ јабан («Тафсир», 130) ~ дала (ад. орф.) ; **жарук** ~ жарук («Тафсир», 147) ~ ёруғ (ад. орф.) ; **қәйдә** ~ қайда («Тафсир», 194) ~ қаерда (ад. орф.) ;

2) ўрганилаётган ёзма ёдгорликлар тилида учрайдиган бир қатор сўзлар текширилаётган шеваларда муайян фонетик ўзгаришларга учраган шаклларда қўлланилади ва бу ҳол кўпроқ қарлуқ лаҳжасида сўзлашувчилар нутқида кўринади.

әғур ~ ағир (ДЛТ., I, 87) ~ оғир (ад. орф.) ; **тәрәғ** ~ тарғақ ДЛТ., I, 434) ~ тароқ (ад. орф.) ; **қавън** ~ қағун (ДЛТ., I, 388) ~ қавун (ад. орф.) ; **сыйър** ~ сиғир (ДЛТ., I, 344) ~ сигир (ад. орф) ; **әвунч** ~ аwинч (ДЛТ., III, 451) ~ бирор нарсага ўрганиб қолиш (ад. орф.) ; **йәвғән** ~ јавған (ДЛТ., III, 44) ~ ёвғон ош, гўштсиз овқат (ад. орф.) ва бошқалар.

3) Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тилида ва мазкур шеваларда бир хил шаклга эга бўлган сўзлар.

уләғ ~ улағ (ДЛТ., I, 143) ~ миниладиган от (ад. орф.) ; **ушак** ~ ушак (ДЛТ., III, 144) ~ чақимчи (ад. орф.) ; **тәвьшғән** ~ тawишған (ДЛТ., I, 531) ~ куён (ад. орф.) ; **шәбәйз** ~ шабаёз (ДЛТ., I, 309) ~ тез ёз (ад. орф.) ; **қәмчъ** ~ қамич (ДЛТ., I, 341) ~ човли (ад. орф.) ; **йумуртқа** ~ јумуртға (ДЛТ., III, 439) ~ тухум (ад. орф.) ; **улгу** ~ ўлгў («Тафсир», 388) ~ нусха (ад. орф.) каби.

Юқорида келтирилган қиёслар XI аср ёзма ёдгорлиги бўлган «Девон»даги тил фактларининг асосий қисми ҳозирги ўзбек адабий тилига

нисбатан ўзбек тилининг қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларига мансуб шеваларда кўпроқ сақланганини тасдиқлайди.

Ўзбек шеваларининг лексик қатламлари

Тил лексик системасининг ривож ва бойиши мураккаб жараён бўлиб, у ушбу тил ўз тараққиёти давомида босиб ўтган тарихий йўлни ўзида ифода қилади. Мана шу мураккаб жараённи билиш учун тилшуносликда турли усуллардан фойдаланилади. Бунда асосий ўринлардан бирини тил лексикасини тарихий-этимологик тадқиқ қилиш эгаллайди. Тил луғат таркибини тарихий-этимологик жиҳатдан, яъни сўзларнинг генетик манбаларини тўла таҳлил қилиш ўзбек тилининг ўтмишда қандай қардош ва ноқардош чет тиллар билан алоқада бўлганини, бу тилда қайси тилларнинг таъсири мавжудлигини аниқлашга ҳам кўмаклашади.

Умумтуркий лексик қатлам

Ҳар бир туркий тил луғат таркибини ташкил этувчи умумхарактерга эга бўлган сўзлар туркий тилларнинг барчаси учун умумий-муштарак бўлгани сингари ўзбек тили ҳамда ўзбек халқ шеваларининг ҳам ўзиники бўлган сўзлардир. Туркий тилларда муайян сўзларнинг ўхшашлиги бу лисоний бирлик бир тилдан иккинчисига ўтганлигини англатмайди. Туркий тиллардаги ўхшашликнинг муайян сабаблари бор, яъни туркий тилларнинг аслида бир манбага, бир генетик асосга эга эканидан, уларнинг луғат жамғармаси қадимда ягона бўлганлигидандир. Аслида ҳам шундай. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, бугунги кунда ўзбек халқи орасида сақланган жуда кўплаб уруғ-қабила номлари бошқа айрим туркий халқлар ўртасида ҳам шу уруғ-қабила номлари учрайди. Буларнинг барчаси туркий халқларнинг қарийб барчаси ўзаро қондош-қариндош этник гуруҳлар мажмуасидан иборат эканлигидандир. Шу боис ҳам туркий тиллар орасидаги яқинлик, ўхшашликнинг мавжуд бўлиши, табиий.

Туркий халқларнинг тарихи, келиб чиқиши, томири умумийдир. Бундан қадимий ёзувларимиз, ёзма ёдгорликларимиз, халқ оғзаки ижоди дурдоналари ҳам гувоҳлик беради. Маълумки, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, татар каби тиллар билан алоқадор бўлса, унинг ўғуз лаҳжаси туркман, озарбайжон ва турк сингари тиллар билан умумий томонларга эга. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси эса бевосита уйғур тилига яқиндир. Туркий тилларнинг тарихий тараққиёт йўлларини белгилашда ўтмишдаги уруғ, қабила ва қабила иттифоқи тилларини ўрганиш орқали уларнинг жуда кўплаб уруғ-қабила бирликларидан иборатлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Буларнинг барчаси туркий тиллар орасидаги ўхшашлик тасодифий эмаслигидан далолат беради. Умумий туркий лексик қатламни ташкил этган сўзларнинг ўзига хос муҳим хусусияти шундаки, уларнинг деярли барча туркий тилларда учрашидир. Бу сўзлар асрлар давомида туркий тиллар учун янги сўзлар яшаш орқали лексикани бойитишда асос бўлиб хизмат қилган.

Ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар билан умумийлигини ҳозирги туркий тилларда айрим фонетик ўзгаришлар билан ишлатилаётган қуйидаги сўзларни солиштириш орқали ҳам кўрсатиш мумкин. Чунки, энг яхши этимология қиёсдир. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳар бир сўз туркий тилларнинг ҳар қайсисида тилнинг ўз фонетик қонунларига кўра турлича талаффуз қилинади ва ўзгачалик ёзувда ифодаланади. Ўзбек шевалари луғат таркибини умумтуркий сўзлар ташкил этади. Буни туркий тиллар билан чоғиштириш орқали ҳам қуйидагича кўрсатиш мумкин:

эчу // эчць // ачығ // ад. орф. аччиқ; қиёс қилинг: қад. турк. ачі. ДЛТ. ачіғ. Туркм. ажа-, хак. ачы-, бошқ. асы-, эсе-, эжи-, уйғ. ечи-, қирғ. ачы-, ачуу, қ. қалп. ашшы, нўғ. ашшы, а: цығ, чулм. ачығ, ёқут. аһый-, аһыы-, қоз. ашит-, ачув, тув. ажи-.

бувдэй // бугдэй // ад. орф. бугдой; қиёс қилинг: қад. турк. бу дај, озарб бугдай, туркм. бугдай. уйғ. бугдай, хак. пуғдай, бошқ. буйзай, қирғ. бу: дай, олт. пу: дай, тат. будай, ққалп. бийдай, нўғ. бийдай, гаг. бо: дий.

дэ: ул //дэвул // дәул // дэвъл // ад. орф. довул; қиёс қилинг: олт. туул, қорач. тавул, нўғ. давил, тат. давил, чув. тавал, бошқ. дауыл, ққалп. дауыл, қоз. дауыл, ёқут. тыал (шамол).

ьңъчкэ // ад. орф. ингичка; қиёс қилинг: қад. турк. jincga, jinska, ДЛТ. јінчка, олт. чичке, тув. чинге, хак. ниске, ёқут. синнъигэс, озарб. јунчэ, туркм. инче, бошқ. неске, тат. нечке, қоз. жіңішке, қирғ. ничке, ичке, уйғ. инчик, инчике. тоф. ңеїңре.

куннуз // ад. орф. кундуз; қиёс қилинг: қад. турк. kuntuz, ДЛТ. кундўз, уйғ. кундуз, қирғ. кундуз, хак. кундус, қоз. кундіз, нўғ. кундиз, туркм. гундиз, озарб. гундуз, гаг. гундуз, қум. гундуз, тув. хундус, тат. кэндө з, чув. кантар, чулм. кундус.

мэйнэ // ад. орф. мия; қиёс қилинг: қад. турк. меңа, меңе, мејі, олт. мее, қирғ. мээ, тув. мээ, хак. мин, ёқут. мэйн, озарб. бейин, туркм. бейин, тат. ми, бошқ. мейе, қоз. мыи, уйғ. мейе, тоф. m'e.

сэруғ // **сэръғ**// ад. орф. сарик; қиёс қилинг: қад. турк. қагі, тув. сариг, чулм. сарығ, хак. сарығ, олт. сари, озарб. сары, туркм. сары, тат. сары, қоз. сары, қирғ. сары, ққалп. сары, нўғ. сары, бошқ. һары, уйғ. серық, серығ, тоф. қагы, чув. сара..

тэйьрмэн // **дэйьрмэ** // ад. орф. тегирмон; қиёс қилинг: қирғ. тегирмен, ойр. теермен, тат. тегермэн, нўғ. термен, туркм. дегирмен, қоз. диирман, озарб. дәјирман, чув. арман.

тьрнэ: // ад. орф. тирноқ; қиёс қилинг: қад. турк. tırnaq, ДЛТ. тірнақ, тув. дыргак (тирноқ, тароқ), хак. тыргах, ёқут. тынырах, туркм. дырнак, тат. тырнак, бошқ. тырнақ, қоз. тырнақ, қирғ. тырмақ, тырнақ, уйғ. тимақ, тоф. дыаақ, озарб. дырнаг (тирноқ, туёк), чув. черне, чулм. тырғақ..

турпақ // **турпэғ** // ад. орф. тупроқ; қиёс қилинг: ДЛТ. тубрақ, уйғ. топрақ, туркм. топрақ, қирғ. топурақ, қоз. топырақ, ққалп. тэпырақ, нўғ. топырақ, тат. туфрақ, бошқ. тупрақ, озарб. торпаг, тув. товурақ, хак. тоб (ы) рақ. сол. мўғул. товроғ..

узуй // жузук // ад. орф. узук; қиёс қилинг: қад. турк. *juzuk*, туркм. *йузук*, гаг. *йузук*, уйғ. *үзүк*, озарб. *үзүк*, тат. *йезек*, бошқ. *йө зө к*, олт. *двустук*, чулм. *јүзүк*, *јүстүк*, тув. *густук*, хак. *густук*, қоз. *жузук*, ққалп *жузик*, қирғ. *жуздук*, нўғ. *йузик*, қум. *йюзюк*, қорач. *жузук*, ёқут. *дэро* (халка), чув. *сере* (халка), *кусла*, *сере* (узук).

енгәш (-мәг) // ьнкәй (-мәғ) // ад. орф. *энгаш* (-моқ) ; қиёс қилинг: қум. *енкей-*, қирғ. *енкей-*, қоз. *енкей-*, нўғ. *енгей-*, бошқ. *инкей-*, тат. *инкей-*.

кәпкәғ // қәпкәғ // қаҳмақ // ад. орф. *қопқоқ*; қиёс қилинг: ДЛТ. *кавсак*, *қапғақ*, уйғ. *қапқақ*, қирғ. *қапқақ*, озарб. *гапаг*, туркм. *гапак*, тат. *қапқач*, бошқ. *капкас*, ёқут. *хаппах*, чув. *хупе*.

Ўзбек тили ва ўзбек шеваларидаги умумтуркий сўзлар даврлар ўтиши билан маълум ўзгаришларга учради. Ҳар бир туркий тил ўзининг ривожланиш жараёнида янги сўзлар ҳисобига бойиб борди. Айрим сўзлар истеъмолдан чиққан бўлса, тилда қолган сўзлар асрлар давомида туркий тилларда янги сўзлар яшаш учун асос бўлди ва тил лексикасини бойитишга олиб келди.

Ўзбек-мўғул ва ўзбек -хитой лексик параллеллар. Ўзбек халқ шевалари лексикаси узоқ давом этган ривожланиш даврларини ўз бошидан кечирган (Қадимий турк, ўрта турк, янги турк даврлари). Бу даврларда қадимий асос – тилга тегишли бўлган туркий луғавий шева лексикасида янги-янги сўзлар яшашга имкон яратди. Муайян тарихий даврда олтой тилларининг турк ва мўғул, тунгус-манжур тилларига ажралиши бошқа туркий тилларда бўлгани каби ўзбек шеваларининг асосий луғат фондида қадимий даврнинг лисоний қатламлари - ўзбек-мўғул тили лексик параллелларининг сақланиб қолишига сабаб бўлди ва бу лексик параллеллар ҳозирги кунда ҳам амалда қўлланмоқда. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ўзбек шевалари луғат фондининг негизини туркий (ўзбекча) сўзлар ташкил этади. Бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар шеванинг луғат таркибини янада бойитган, холос. Ўзбек шевалари лексикаси этимологик жиҳатдан турлича

бўлишига қарамай, ундаги барча лексик бирликлар шу шевада сўзловчи аҳоли мулоқатида баробар хизмат қилади, демак, бу сўзлар шеваларнинг мулкига айлангандир.

Ўзбек тили ва ўзбек халқ шеваларида мўғулча, хитойча сўзлар ҳам қўлланилади. Мўғул тилига оид сўзларнинг ўзбек тили ва шеваларига кириб келиши XIII аср, яъни Чингизхон юришлари даврига тўғри келади. Айниқса, XIV-XV асрларда Ўрта Осиёга, жумладан, Фарғона водийси ва ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий туманларига ҳамда Мовароуннаҳрга мўғул қабилаларининг (жалоир, барлос, қовчин, арлат, алчин, минг, манғит, найман ва ҳоказо) кўчиб келиши кучайган. Уларнинг кўпчилиги туркийлашган бўлиб, айримлари ҳатто турк тилини ўзининг она тили деб ҳисоблайдилар. XV асрда мўғул қабилалари ўзларини чиғатой деб номлаганлар.

Туркий халқларнинг асрлар давомида мўғул қавмлари билан яқин маданий-иқтисодий ва ижтимоий алоқалари туркийча сўзларнинг мўғул тилига, мўғулча сўзларнинг эса туркий тилларга ўтишига сабаб бўлган. Мўғул тилида ҳам, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тили ва унинг шеваларида ҳам бир хил маънога, фонетик ўзгаришларини ҳисобга олмаганда бир хил кўринишга эга бўлган кўпгина сўзлар бор. Ўзбек тили ва шевалари лексикасида тарихан мўғул тили билан боғлиқ лексик бирликларнинг мавжудлигига қуйидаги ҳолатлар сабаб бўлган. Маълумки, Чингизхон истилоси туфайли Ўрта Осиёга келган мўғул уруғ ва қабилаларнинг ижтимоий ҳаётида юз берган катта ўзгариш уларнинг маҳаллий халқ турмуш тарзи ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларини қабул қилишлари мўғулларнинг этник хусусиятларини ҳам маълум даражада ўзгартириб юборди. Улар XIV асрдаёқ туркий қавмларга нисбатан оз сонли бўлганлари учун ҳам туркий тилни қабул қилиб, ерли халқлар таркибига сингиб кета бошлаганлар. Аслини олганда бу икки тил тарихий-генетик жиҳатдан ўзаро қариндош бўлган. Ҳозирги туркий, мўғул, тунгус-манжур тиллари олтой тили оиласи таркибига кирган. Булар кўп сонли

уруғ-қабилалардан иборат бўлиб, бир-бирига яқин, яъни тушунарли бўлган лаҳжаларда муомала қилганлар. Олтой оиласига мансуб тиллар гуруҳлари у вақтда ҳали том маънода шаклланган, ўз табиати ва тузилишига эга бўлиб, алоҳида тил сифатида ажралган эмас эди. Тил тараққиётининг кейинги даврларида туркий тиллар ва мўғул тиллари ажралиб чиқиб, алоҳида мустақил тизимдаги тиллар сифатида тараққиёт босқичини ўтадилар.

Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари лексикасидаги турли соҳаларга оид сўзлар билан мўғулча сўзлар қиёсланса, юқорида айтилган барча фикрларни тасдиқлайдиган хулосалар чиқарилади. Бу ҳар иккала тилга мансуб сўзлар фонетик ўзгаришларни ҳисобга олмаганда, маъно жиҳатдан мос келади.

Шеваларда	Мўғул тилида	Адабий тилда
экә	ах (а)	Ака
эрпә	Арвай	Арпа
әлә//әла	Алаг	Ола
әльс // әльс	Алс	Олис
Бургут	бургәд	Бургут
бәтър//батър	Баатар	Ботир
бө саға	Босго	Бўсаға
бўйәғ	Будаг	Бўёқ
буғә // буқә	Бух	Бука
буй//бө й	Бия	Бўй
боләк // боләй	Булаг	Бўлак
Булоқ	Булаг	Булоқ

Мўғул ва туркий тиллар билан шуғулланувчи кўпгина олимлар бу тиллар генетик жиҳатдан бир деб ҳисоблайдилар ҳамда уларни олтой тилларининг алоҳида бир шахобчаси (туркий-мўғул гуруҳи) сифатида

қарайдилар. Бу тилларнинг ҳар иккаласи учун ҳам муштарак бўлган лексик қатламнинг мавжудлиги ҳам ана шу тарихий-лисоний жараёнлар билан бевосита боғлиқдир.

Ўзбек тили ва унинг шеваларида мавжуд бўлган мўғул тилига мансуб сўзлар қадимдан бери ишлатилиб келинди. Шунинг учун ҳам улар туркча-мўғулча параллел сўзлар деб қаралади.

Хитой тилидан ўзлашган сўзлар ўзбек адабий тили ва шеваларига уйғур тили орқали ўтган. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларининг ташкил топиш жараёни кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда, бошқа туркий тилларга нисбатан, тил хусусиятларига кўра ўзбек ва уйғур тиллари жуда яқин туради. Чунки бу икки тил элат тиллари бўлиб шаклланишида бир манба - қарлуқ қабилалар уюшмаси тили - лаҳжаси асос бўлган. Ўзбек ва уйғур халқи орасидаги маданий алоқалар бизга қадим замонлардан маълум. Бу масала махсус адабиётларда бир неча марта қайд этилган. Қадимги турк адабиёти ёдгорлиги «Қутадғу билиг»нинг (XI аср) фанда машҳур бўлган уч қўлёзмасидан бири Наманганда топилган. Наманганлик Машраб (XVIII аср) асарлари ўзбеклар орасида тарқалгани каби уйғурлар орасида ҳам кенг қўламда тарқалган эди.

Ўзбеклар ва уйғурлар орасидаги бой маданий алоқа тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Уйғур тили орқали хитой тилидан ўзлашган сўзлар ўзбек адабий тили ва шеваларида қўлланади. Масалан: **Шъйпэн** - далада дам оладиган усти ёпиқ жой. Уйғур тилида **шипан, ши: пан**. Хитойча сифан (<си - бўйра, қамиш, фан - уй, хона) - устига қамиш ёки бўйра ёпилган уй, чайла. Ёки: хитойча **шитан – ошхона**, ши - овқат. тан - хона каби.

жавэн. Уйғур тилида: **жаванг - токча, шкаф**; Хитойча: 1) **цзябань** (< цзя - рама, бань - доска) ; 2) **цзябань** - (<цзя - сжимать, бань - доска).

тэй-тэй // тэй-тэй (тета-поя) - болаларнинг юришни энди ўрганаётган, энди биринчи қадам қўяётган пайтида айтиладиган сўз. Ушбу сўз шевада кенг тарқалган бўлиб, **жур-жур** сўзи билан ҳам биргаликда қўлланилади:

Хитой тилида **тайтай**, уйғур тилида: **тайтай**. Хитой ва уйғур тилларида бу сўз хоним, бека маъноларида ҳам ишлатилади.

Хитойча **шатанг** сўзи ўзбек шеваларида **шэть**, **шати**, **шоти** каби вариантларда учрайди. Нарвон маъносида қўлланиладиган **шэть** сўзи кўпроқ Фарғона шеваларида қўлланилади.

Ўзбек тили ва шевалардаги айрим сўзлар хитой тилида ҳам қўлланади. Бу ҳақда айрим манбаларда қайд этилган. Мас. : бек (жаноб) // хит. раік (олийжаноб), раік - in < begin (вилоят ҳокими) ; бьтък (хат, китоб) // хит. **ре** ~ **riet** (мўйқалам, ёзув қуроли, **viti** (ёзмоқ) + к (қўшимча) ; **чэй** // хит. **Cha** (чай) ; **Чьн** // хит. **Chen** (ҳақиқий, тоза) ; **чъннь** (форфор) // хит. **Chin**; **куй** // **куј** (оханг) // хит. **ку** < **giok** (қўшиқ) ; сув кад. турк. сўғ. хит. **Кһуј** - **кһуеі** (сув) ; **тэнг** // хит. **тан** ~ **dan** (тонг эрталабки вақт) ; **тонг** // хит. **t'an** ~ **tan'** (тонг) ; темир // хит. **te-ri** (темир бўлаклари).

Ўзбек ва хитой тилларида учрайдиган бу каби сўзларни ўзбек-хитой луғавий параллеллар деб баҳолаш мумкин.

Ўзлашган лексик қатлам

Ҳар бир тилнинг луғат таркибида бошқа тиллардан ўтган сўзлар, яъни ўзлашган қатлам ўзига хос ўрин эгаллайди. Тилларнинг ўзаро таъсири тўғрисидаги масала ҳақидаги дастлабки маълумотлар Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг асарларида учрайди.

Халқларнинг ўзаро муносабатда бўлиши тилларнинг ўзаро аралашувиға сабаб бўлган ҳамда ўша тилнинг бойиши ва ривожланишиға олиб келган. Маълумки, тилларнинг ўзаро муносабатда бўлиши тил тараққиёт жараёнининг асосий хусусиятларидан биридир. Одатда ҳар бир тилда бошқа тиллардан сўзларнинг қабул қилиниши янги предмет, воқеаларнинг пайдо бўлиши ва уларни ифодаланиши асосида рўй беради. Бу эса тилларда янги сўзларнинг пайдо бўлишиға сабаб бўлади. Умуман

олганда дунёдаги бирорта тил фақат ўз тилида мавжуд бўлган сўзлар билангина кенг қамровли луғат бойлигига эга бўла олмайди. Тилнинг ривожланиши жамият тарихий тараққиёти билан узвий боғлиқлиги учун унинг луғат таркиби жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгаришни ҳар томонлама ифодалай олади. Бошқа тиллардан кириб келган сўз ва иборалар ўша халқнинг моддий ва маданий турмушини ифодаловчи лисоний тизим сифатида халқ орасида қанчалик кенг тарқалган бўлса ҳам, улар қабул қилинган тилнинг ўз луғат фонди ҳисобланади. Масалан: араб тилидан кирган *аҳоли, меҳнат*; форс тилидан кирган *атлас, ошпаз, офтоб, анор, умид*; рус тили ва у орқали Ғарбий Европа тилларидан кирган *памидор, лифт, чемпион* ва шу каби сўзлар бугунги кунда ўзбек тили луғат таркибининг асосий бойлигига айланган.

Тилда сўз ўзлаштиришнинг турли хил омиллари мавжуд. Бир томондан маълум ўзлаштира лисоний бирликлар тилнинг сўзлашув нутқидан олинса, иккинчи томондан бевосита ўша адабий тилнинг ўзидан олинади. Шунинг учун ҳам сўз ўзлаштиришда адабий тил билан шевалар ўртасида айрим фарқлар учрайди. Адабий тилда кўпроқ бадий, илмий ва сиёсий асарларни таржима қилиш орқали сўзлар ўзлаштирилади. Шевада эса бундай ҳоллар учрамайди.

Ўзлашган сўзлар ўша сўзларни қабул қилган тилнинг лисоний қонун-қоидаларига ва кўпинча, талаффуз меъёрларига мослаштирилган бўлади.

Ўзбек тили ва ўзбек шевалари лексикасида ҳам арабча, форсча, рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўтган ўзлашма сўзлар мавжуд.

Арабча лексик қатлам. Ўзбек тили ва ўзбек шеваларида сўз ўзлаштиришнинг манбалари турлича бўлган. Маълумки, хронологик жиҳатдан сўз ўзлаштиришдаги энг аввалги манбалар сифатида араб ва форс-тожик тиллари кўрсатилади. М. М. Мирзаев арабча сўзларнинг ўзбек тили ва унинг шеваларида ўзлашиши ҳақида шундай ёзади: VII асрда араб истилочиларининг Ўрта Осиёни забт қилиши муносабати билан бу ерда араб тили ва ёзувининг тарқалиши, мактаб ва мадрасаларда арабча

таълимнинг жорий қилиниши каби омиллар натижасида арабча сўзлар маҳаллий тилларга, жумладан, ўзбек тили ва унинг маҳаллий шеваларига кириб ўзлашади.

Араб тили Ўрта Осиёда уч юз йил давомида шунга ўхшаш мавқеда бўлган. Шу боис ўзбек тили ва унинг шеваларига араб тилидан анчагина сўзлар ўтган. Араб тилидан ўзлашган сўзларнинг ўзбек адабий тили билан шеваларда қўлланилиш даражаси бир хил эмас. Шунинг учун ҳам ўзбек шевалари луғат таркибидаги арабча сўзларнинг ўзлашиш даражаси лексик гуруҳланиши, семантик ўзгаришларини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Ўзбек шевалари луғат таркибидаги арабча сўзларни қуйидаги лисоний гуруҳларга бўлиб кўрсатиш мумкин:

а) Фонетик ўзгаришларга дуч келган арабча сўзлар:

хээр // **хэвэр** // ад. орф. хабар; ар. : хабар; **тухпэ** // **тэхфэ** // ад. орф. **тухфа**; ар. : тухфа; **нэлэт** // ад. орф. лаънат // ар. : лаънат; **эвхэл** // **эвхэл** // **эхвэл** // ад. орф. **ахвэл** // ар. : ахвол; **ғэвғэ** // қипч. **ғувғэ** // ад. орф. **ғавғо** // ар. : ғавғо; **хэмулэ** // **хэмьлэ** // ад. орф. хомила // ар. хомила; **мэккэм** // **мэхкэм** // ад. орф. маҳкам // ар. маҳкам.

Шевалардаги арабча сўзлар товуш ўзгаришларига учраган бўлса-да, ўзбек адабий тилидаги маъносидагидек қўлланаверади.

б) Акс маъно олган сўзлар:

Араб тилидаги маъноси	Шевадаги маъноси
сўқир (кўрадиган)	кўр, кўрмайдиган
талоқ (кўшиш, учрашув)	ажрэльш
захмат (торлик, танглик, сиқиб чиқариш)	оғир меҳнат
важоҳат (таниқли, важоҳатли, аҳамиятли)	жаҳл бўлэн

в) Маъноси кенгайган сўзлар:

Араб тилидаги маъноси	Шевадаги маъноси
ғассол (ювғучи)	эшътмэслъкка элмэқ
ғайир (рашкчи)	тез осадъгэн, серғайрат
жўбба (тўн)	1) ёш бэлэлэга кьйдърълэдъгэн пахтали кўйлак; 2) нъмча

Шевадаги араб тилидан ўзлашган сўзлар маҳаллий аҳоли ижтимоий ҳаётининг деярли барча соҳаларига тегишлидир. Масалан:

а) белги-сифат ва хусусият номларини билдирувчи арабча сўзлар: **пэқър** // ар. фақир // ад. орф. фақир; **ғэръп** // ар. ғариб // ад. орф. бегона, мусофир, камбағал бечора; **кэззэп** // ар. каззоб // ад. орф. ёлғончи, алдамчи, мунофиқ; **зэйъп** // ад. орф. заиф;

б) предмет номларини билдирувчи арабча сўзлар: **сэндук** // **сэннук** // ар. сандиқ // ад. орф. сандиқ; **сэбун** // **сэ: ун** // ар. сабун // ад. орф. совун; **кэпэс** // **қафас** // ад. орф. қафас; **жэ: хэр** // **жэвхэр** // жэвхар // ар. жавхар // ад. орф. гавхар, қимматбаҳо тош каби;

в) мавҳум тушунчаларни ифодаловчи арабча сўзлар: **ғэвғэ** // **ғувға** // ар. ғавғо // ад. орф. ғавғо; **муҳэббат** // ар. муҳаббат // ад. орф. муҳаббат; **шэрэп** // ад. орф. шараф, фахр // ар. шараф каби. Шева нутқида бундай сўзлар кўплаб учрайди.

Араб тилидан кирган сўзлар ўзбек адабий тили ва шеваларда ўзбекча, тожикча кўшимчаларни қабул қилиб, шулар иштирокида янги маъноли сўзларни ясайди. Масалан: **хээрчъ** // ар. хабар + ўзб. чи; **пъкърлэш** // ар. пъкър+ ўзб. ла+ш; **хълэкэр** // ар. ҳийла + тож. гар; **эмэлпэрэс** // ар. амал + тож. параст; **мэйльсбэз** // ар. мажлис + тож. боз. Кўринадикки, адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам арабча сўзлар бутунлай ўзлашиб кетган

Форс-тожикча лексик қатлам. Ўзбек тили ва унинг шеваларига форс-тожик тилининг лисоний манба сифатида озиқ беришининг тарихий илдизлари жуда қадимий замонларга бориб тақалади. Ўзбек ва тожик халқлари жуда узоқ даврлардан бери ёнма-ён яшаб, бир бирлари билан доимо хўжалик, иқтисодий-ижтимоий ва маданий муносабатда бўлиб келганлар. Бу ўзаро муносабатлар натижасида ўзбек тилидан тожик тилига, тожик тилидан ўзбек тилига сўзлар ўзлашган. Маълумки, Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги сусайиб Сомонийлар давлати барпо бўлган. Бу давлат 999 йилгача давом этган. Унинг пойтахти Бухоро шаҳри бўлган. Шуни айтиш керакки, IX-X асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшовчи эроний забон аҳоли дарийлар ва тожиклар деб аталган. «Форсийи дари», яъни форс адабий тилига Хуросонда яшовчи тожикларнинг сўзлашув тили асос бўлган. XI асрга келиб форсий тил яна фан, адабиёт, маданият, расмий давлат тилига айланди. Ўзбек ва тожик тилининг ўзаро аралашуви натижасида юзага келган икки тиллилик Самарқанд ва Бухоро, Фарғона ва Қашқадарё вилоятларида, жумладан, Навоий вилоятининг айрим туманларида яшовчи халқ орасида кенг тарқалган. Бу ҳудудларда ҳозир ҳам лисоний-тарихий жараённинг ўзига хос кўринишларидан бири - икки тиллилик ҳодисаси мавжуд.

Ўзбек тили ва унинг барча шеваларида тарихий-генетик жиҳатдан форс-тожик тилига оид бўлган луғавий бирликлар мавжуд. Маълумки, ўзлашаётган сўзлар даставвал ўша тилнинг фонетик қонуният талабларига бўйсунди. Узоқ йиллар давомида ишлатилиб келинган ўзлашма сўзлар шу тилда сўзлашувчи халқнинг тилида ўз сўзидек бўлиб кетади, ҳатто фарқланмаслиги мумкин. Баъзи бир тожикча-форсча сўзлар ўзбек адабий тилида ва шеваларда ҳам ҳеч қандай ўзгаришларга учрамайди. Масалан: **пәрваръш, беҳъ, рэхбәр, дутэр, ғорэ, гелэс, эшпэз, энэр, эвэз** каби. Баъзан айрим фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланиладиган форс-тожикча сўзлар ҳам учрайди: **бэг** (барг), **эвэз, бувэ // бэвэ** (бобо), **жу: эн** (жувон), **хор**

(хўр), эзэт, эптэт, пэсвэн, пэкузэ, бэрхэм, зэнжъл, сәузь (сабзи), кәәп каби.

Айрим форс-тожик сўзлари фақат шевалардагина сақланган бўлиб, адабий тилда ўша тушунчалар бошқа номлар билан ифодаланиши ҳолати ҳам учрайди. Масалан, форс-тожик тилидаги **ғўлагир** (ўзб. лўмбоз) сўзи шевларда ҳам учрайди. Унинг маъноси форс-тожик тилидагидек, шеваларда ҳам уйнинг томи устида ёйилган лой **ғўләгър // ғўләнгър** деб номланади. Ёки шевада ўргумчак сўзи форс-тожик тилидагидек **тэртәнэк** деб қўлланилади. **Уйнънг шьпънь тэртәнэк бэсьпть** каби. Шеваларда **енглик** (нонни тандирдан узиш учун ишлатиладиган, қўлни ўтдан сақлаш учун тирсаккача кийиб олинадиган қалин енг сўзини **эстънча** (тож. остин, Ф. З. Т. 1, 929 - либоснинг бир қисми) сўзи ифодалайди. Форс-тожик сўзларининг адабий тилда қўлланмайдиган, аммо шеваларда ҳозирги вақтгача ишлатилиб келаётганига кўплаб мисолларни келтириш мумкин: **зэмъчә // зэмучә // ад. орф. хандалак // тож. зомуча пэйъч // ад. орф. оёқ кийимсиз // тож. пой; йэвэн // йаван // ад. орф. дала, дашт // тож. йобон; әкун // ад. орф. энди // тож. акнун ; бә // ад. орф. яна. тәгън // тож. боз конә // ад. орф. эски // тож. кона; нушхут // ад. орф. қолдиқ // тож. нишхот; до: ләп // ад. орф. тўполон, сер одам // тож. до: лап; тәппәт // ад. орф. иссиқ шамол // тож. таппот; гәзәмбур // зәмбур // зәнбур // ад. орф. ари // форс. занбур пьшәк // ад. орф. мушук // форс. пишак каби.**

Форс-тожик тилидан кирган сўзлар баъзан ўзбек тилидаги айрим сўзлар билан синонимик муносабатда ҳам келади. Масалан: **жәнг, бәхәр, әхәнг, әвәз, дост, ранг** каби форс-тожикча сўзлар ўзбек тилидаги уруш, **кокләм, куй, тәвуш, ортәқ, тус** сўзлари билан баробар қўлланилиб, ўзбек тили синонимик қаторини бойитишга хизмат қилган. Умумлаштирувчи маъно касб этган сўзлар таркибида форс-тожик сўзлари иштирок этади: **ер-зәмън, кәсп-хунәр, пухтә-пъшьк, хъйлә-нәйрәнг, чәнг-төзән, нлә-фъгән, йәр-әғәйнъ, пәнд-нәсьхәт, шәрм-хәйә, әс-хуш, чөп-хәс, әньқ-рәвшән, рәнг-тус** каби. Бу сўзларнинг бир компоненти форс-тожик сўзлари бўлса,

шърън-шэкэр, сәрсән-сәргәрдән, сәрәмжәм-сәръштә, йәр-бърэдәр, йәр-дост, йәр-эшнә, ләп-дәхән каби жуфт сўзларнинг ҳар икки узви ҳам форсча-тожикча сўзлардан иборат.

Ўзбек ва тожик халқларининг маданий ва адабий анъаналарининг яқинлиги лексикада ва турли махсус терминология соҳасида кўп жиҳатдан умумийликнинг юзага келишига сабаб бўлди. Форс-тожик тилидан кирган сўзларнинг кўпчилиги аниқ нарсалар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам улар ўзбек тили луғат бойлигидан мустаҳкам ўрин олган:

Озиқ-овқат номлари: **кән** // ад. орф. канд; **нэ: эт** // нэ: эт // ад. орф. новвот; **шъргуруч** // ад. орф. ширгуруч; **шўрбэ** // ад. орф. шўрва; **кэбэп** // **кэбэб** ад. орф. кабоб; **мэшэвэ** // ад. орф. мошова; **хэрдэ** // ад. орф. хўрда каби.

Кийим-кечак ва уларнинг қисмларига оид сўзлар: **йэктэй** // ад. орф. яктак; **кэллэпош** // кэлэпош // ад. орф. каллапўш // дўппи; **эстэр** // ад. орф. астар; **чэпэн** // **чэпэн** // ад. орф. чопон.

Ўсимлик ва сабзаёт маҳсулотларининг номини ифодаловчи сўзлар: **бэг** // ад. орф. барг; **бедэ** // ад. орф. бедэ; **гулэс** // ад. орф. олча; **шэптэль** // ад. орф. шафтоли; **зэмучэ** // ад. орф. ҳандалак. **бърънж** // ад. орф. гуруч ва ш. к.

Уй-рўзғор буюмлари номини ифодаловчи сўзлар: **шэхэ** // ад. орф. паншаха; **кэсэ** // **кэсэ** // ад. орф. коса, **чурэқ** // **чърэғ** // ад. орф. чирок; **ғэлвур** // ад. орф. ғалвир; **энгъшпэнэ** // ад. орф. ангушвона; **кэпкър** // ад. орф. кафгир каби.

Бундан ташқари баъзи сўзлар белги-хусусият, таъм ва рангни билдириб, сифат бўлиб келади: **хэмуш** // ад. орф. хомуш; **хушэвэз** // ад. орф. хушовоз; **хунуй** // ад. орф. хунук; **гумрэх** // ад. орф. гумрох; **дълэзэр** // ад. орф. дилозор, **сэфъд** // ад. орф. оқ, тоза каби.

Мадомики, муайян тилга кирган сўз шу тилда мавжуд бўлган бирор бир тушунчани ифодаласа, у ўша тил луғатида мустаҳкам ўрнашиб, шу тилнинг ўз сўзидек ишлатилаверади. Шеваларни ўрганиш орқали эса мазкур

халқнинг тарихини, маданиятини ўрганамиз. Бу фақат тил тарихи ва лисоний жараёнларни ўрганиш учунгина манба бўлмай, халқ тарихи, менталитетини ёритиш учун ҳам муҳим бўлган хулосаларни беради. Форс-тожик тилидан кирган сўзлар ҳам худди шундай манбалардан биридир.

Русча-байналмилал лексик қатлам. Ҳар қандай тилнинг лексик қатлами мазкур халқнинг тарихидан далолат берувчи манбадир. Ўзбек тили ва унинг шевалари лексикаси тилнинг бошқа бўлимларига нисбатан халқнинг тарихи, унинг ҳаёт йўли бошқа халқлар билан муносабатлари, касб-кори, урф-одати, дунёқараши, умуман ўзбек халқи фаолиятининг тарихини ўзида тўла акс эттирган.

Ўзбек тили ва шевалари лексикасининг бойишида бошқа тиллардан ўтган сўзларнинг ҳам ўз ўрни бор. Маълумки, ўзбек тили ва шевалари луғат таркибида рус тили ҳамда у орқали Европа тилларидан кирган сўзлар ўзига хос лексик тизимни ташкил этади.

Рус тилининг ўзбек тилига таъсири анча чуқур ва мураккаб жараёндир. Юз йилдан ортиқ давр ичида икки халқ ўртасида кечган сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар лисоний таъсирнинг икки ёқлама, яъни ҳам ёзув орқали, ҳам оғзаки нутқ воситасида ўтишига кенг йўл очиб берди. Рус тилининг ўзбек тилига таъсири, айниқса, лексикада яққол сезилади.

Ўзбек тили ва халқ сўзлашув тилига рус тили ва у орқали Европа тилларидан сўзларнинг ўзлашиши жуда катта миқдорни ташкил этади. Ўзбек тили ва унинг шеваларига рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўтган сўзларни қуйидагича мавзуй гуруҳларга бўлиб таснифлаш мумкин. Улар шева вакиллари нутқига мослашиб, турли фонетик ўзгаришларга учраган.

Фан, техника ва саноатга оид сўз ва терминлар: унстътут // ад. орф. институт; **тъльвъзьр** // ал. орф. телевизор; **мэшьнэ** // ал. орф. машина; **эптэбус** // ад. орф. автобус; **зэвут** // ад. орф. завод; **пэйъз** // ад. орф. поезд; **пэбрькэ** // ад. орф. фабрика; **трэмбэй** // ад. орф. трамвай каби.

Қишлоқ хўжалигига оид сўз ва терминлар: **бъргәт** // ад. орф. бригадир; **трактър** // ад. орф. трактор; **кәммәйън**// ад. орф. комбайн; **дәмбә** // ад. орф. тўғон.

Савдо-сотик ҳамда тижоратга оид сўз ва терминлар: **ләрък** // ал. орф. ларёк; **бупът** // ад. орф. буфет; **йәрмәркә** // **йәрмәркә** // ад. орф. ярмарка; **тә:** **әр** // ад. орф. товар.

Адабиёт, санъат, маданият ва маорифга оид сўз ва терминлар: **пуйзәш** // ад. орф. пейзаж; **мәнәлэй** // ад. орф. монолог; **тъйәтр** // ад. орф. театр; **клул** // ад. орф. клуб; **гәзет** // **гәзетә** // ад. орф. газета.

Озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-рўзғор буюмларини англатувчи сўз ва терминлар: **пъчънә** // ад. орф. печенье; **кәстум** // ад. орф. костюм; **пәтънкә** // ад. орф. ботинка; **стәл** // ад. орф. стол каби.

Бу сўз ва терминларни қайси тилга мансублиги жиҳатидан лисоний таҳлил қилиш уларнинг этимологиясини аниқлашга ёрдам беради. Масалан: **вәләсәпът** // **вәләсәпед** // ад. орф. велосипед < фр. Verocipede < лат. Veloқ - тез + реқ - «оёқ»; **курәт** // ад. орф. курорт < нем. курорт < киг - «Даволаниш» + ort - «жой»; **әгрәнәм** // **әгрәнәм** // ад. орф. агроном < грек агроқ «дала»; **тълпән** // ад. орф. телефон < грек tele - «узок» + phone - товуш; **әптъкә** // ад. орф. аптека < поляк apteka < юнон apotheke - омбор; **букс** // ад. орф. бокс < ингл. box зарба; **пръгәт** // ад. орф. бригада < фр. briga-de, **бупът** // ад. орф. буфет < фр. beffet - буфет, шкаф; **кәлуш** // ад. орф. калиш рус. галоша; галоша < нем. kalоқеhe < лат. ĩalopedeia - ёғоч бошмоқ, кавуш; **кирагас** // ад. орф. керогаз < ингл. кероқене < юнон кіроқ - қум + газ; **пәмъдур** // ад. орф. помидор < итл. romidoro - олтин олма.

Сўнгги йилларда жамиятдаги инқилобий ўзгаришлар ҳам тилнинг луғат таркибини бойитишга олиб келди. Фан ва техника соҳасидаги кашфиётлар янги-янги сўзларнинг тилимизга кириб келишига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришиб, жаҳоннинг энг тараққий этган давлатлари Америка, Англия, Франция, Германия билан дипломатик муносабатлар ўрнатиб, улар билан ҳамкорлик ишларини йўлга

қўйди, улар билан ҳамкорликда заводлар, қўшма корхоналар барпо этди. Бу муносабатлар, албатта, тилда ҳам ўз аксини топмоқда. Бундан бир неча йиллар олдин бошқа тиллардан кириб келаётган сўзлар рус тили орқали ўтган бўлса, бугунги кунда мустақиллик шарофати, дўстона муносабатлар боис ўзбек тили ва унинг шеваларига тўғридан-тўғри кириб келмоқда

Ўзбек шевалари лексикасининг луғавий-маъновий хусусиятлари

Тарихий ёзма манбаларга бир назар ташласак, ўзбек халқи ҳам қадимий халқлардан бири эканлигини гувоҳи бўламиз. Ўзбек халқи кўп асрлик тарихий ҳаёти давомида ўз маданиятининг, ўз тилининг ижодкори бўлди. Шу боис ҳам ўзбек тили лексикаси ўзининг қадимий ва бой тарихига эгадир. У асрлар оша ривожланиб, бойиб келган. Тилимиздаги жуда кўп сўзлар қадимги даврлардан буён қўлланилиб келган бўлса, айримлари нисбатан кейинроқ пайдо бўлган. Даврлар ўтиши билан мавжуд сўзларнинг маъноларида ҳам ўзгаришлар юз бериб турган. Айниқса, улар шеваларда ўзгача бўлиб, кўп маъноли, синоним, омоним, антоним сўзларнинг қўлланилишида кўринади.

Сўзларнинг кўп маънолилиги ва сўзларда маъно ўзгариши. Ўзаро фикр алмашув жараёнида бир сўзнинг бир неча маънода ишлатилиши ёхуд сўз бирор маъносининг кенгайиши натижасида кўп маъноли сўзлар пайдо бўлади. Маълумки, сўзнинг англатган маънолари қанчалик кўп бўлса, тил лексикасининг маъновий майдонлари шу қадар кўп бўлади. Ўзбек тили ва ўзбек шеваларининг луғат таркибини ташкил этган сўзларнинг кўпчилиги кўп маънолидир. Кўп маънога эга бўлган сўзларнинг маънолари ички томондан боғланган бўлади. Бу хусусият кўп маъноли сўзнинг омонимлардан фарқловчи белгисидир. Кўп маънолилик кўпинча гап ичида намоён бўлади. Аслида ҳар бир сўз маълум бир нарса, белгининг атамаси сифатида пайдо бўлади. Кейин у бошқа турдаги нарса, белгиларга берилади.

Кўп маъноли сўзлар қайси йўл билан юзага келишидан қатъи назар, уларнинг ҳар бирида асосий бошланғич маъноси бўлади.

Кишилар ҳаёт ва табиатдаги нарса ҳодисаларга ном қўйганда, ўша предмет ёки ҳодисадаги белгилардан бирига асосланади, бир номни бир предметдан иккинчи предметга кўчирганда ҳам, предмет ва ҳодисалардаги ўхшашликка суянади. Шу асосда маънолари кўп шакли бир хил сўзлар (полисемия) юзага келади. Кўп маъноли сўзлар ўзбек шеваларида ҳам ўзбек адабий тилидагидек маъноларга эга бўлиб, улар яна ўзига хос сўз бойликларига ҳам эга. Шунинг учун ҳам кўп маъноли сўзлар шевалараро ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Ўзбек адабий тилидаги кўп маъноли сўзлар билан шевалардаги кўп маъноли сўзларни қиёс қилганимизда маънолар миқдори нуқтаи назардан қуйидаги кўринишларни кузатдик.

1. Адабий тил ва шеваларимизда мавжуд бўлган муайян бир сўзнинг бирдан ортиқ маънолари бир-бирини қоплайди. Бундан ташқари диалектал кўп маъноли сўз адабий тилда учрамайдиган баъзи маъноларни ҳам ифодалайди. Адабий тилдаги ўша маънони ифодалаш учун шеванинг ўзига хос луғавий бойлиги бўлган сўзлардан фойдаланилади. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб кўрсатиш мумкин:

а) тана аъзоларига нисбат бериш орқали юзага келган кўп маъноли сўзлар;

б) белги ва рангларга нисбат бериш орқали юзага келган кўп маънолилиқ.

Тана аъзоларига нисбат бериш орқали юзага келган кўп маъноли сўзлар.

Бу гуруҳга кирувчи сўзлар ичида энг кўп маъно касб этгани, бош сўзи маъносига нисбат бериш натижасида юзага келган кўп маънолилиқдир.

Баш // **баш** - одамнинг боши. Шунга нисбат бериш натижасида пайдо бўлган кўчма маънолари: қарл. **ъшнънг башъ** // қипч. иштиң баши; қарл. **эгэтнънг башъ** // қипч. уватниң баши; қарл. **буғдэйнънг башъ** // қипч.

бувдайдың башы - бұғдойнинг боши; қарл. гәпнънғ бәшъ, жәнжәлнънғ бәшъ // қипч. тувалани баши, қарл. қәзәннънғ бәшъ, учәғнънғ бәшъ // қипч. қазандың башы, очақтың башы, қарл. кочәннънғ бәшъ // қипч. жолниң баши, қарл. пыйәзнънғ бәшъ // қипч. пийазды баши ва бошқа шу кабилар.

Бәшдән бәш сўзи ўрнида адабий тилда аввалдан сўзи кўпроқ қўлланилади. Шу кунларда ҳам шеваларда **мәхәллә бәшъ, тойбәшъ** каби сўзлар кенг қўлланилиб келмоқда. Шунингдек, **бәш эгмәғ** // қипч. **баш иймәк**, қарл. **бәшъ қәрәнғъ бомәк** // қипч. **баши қаранғи бомак**, қарл. **бәш сьлкәмәғ, бәш ьрғәмәғ** // қипч. **баш ирғамак, бәш урмәғ** каби кўчма маъноли сўз ва иборалар ҳам кўплаб қўлланилади. Демак, мисоллардан кўринадики, адабий тилдаги бош сўзининг кўчма маънолари шеваларда кўпроқ учрайди.

Бет - одамнинг юзи. Қуйидаги кўчма маъноларда қўлланади. қарл. **сутнънғ бетъ** // қипч. **суттиң бети**, қарл. **әфтәп бет** // қипч. афтаб бәт (қуёш тушиб турган томон.), қарл. **шорвәннънғ бетъ** // қипч. **шорпаңың бәти** - шўрванинғ ёғи, қарл. **ернънғ бетъ** // қипч. **жердиң бетъ** - ернинг юқори қатлами, қисми; қарл. **кьтәпнънғ бетъ** // қипч. **кьтәптъң бетъ** ва шу кабилар. Мисоллардан кўринадики, шеваларда **бет** сўзи ва унинг кўчма маъноларининг қўлланиш даражаси адабий тилдагига қараганда анча кенгдир. Чунки шеваларда **бет** сўзи юза, юқори қатлам, томон маъноларида ҳам қўлланади.

Белги ва рангларга нисбат бериш орқали юзага келган кўп маънолилиқ

Шеваларда кишиларнинг хислатлари, рангларнинг белгилари ва бир катор сўзларнинг кўчма маънолари, шулар билан боғлиқ равишда юзага келган кўп маънолилиқ ҳолатлари ҳам мавжуд. Шеваларда ўзбек адабий тилидагидек, **оқ** сўзи ва унга нисбат бериш натижасида юзага келган янги маънолар ўзига хос хусусиятлари билан характерлидир. Масалан: **әк** сўзи

яхшилиқ тимсоли сифатида ифодаланади. Шу тушунча билан боғлиқ ҳолда бу сўзнинг бир қанча кўчма маъно ва маъно оттенкалари учрайди.

эқ // ақ - сўзи ранг маъносини ифодалайди. Яна қуйидаги маънолари мавжуд: қарл. **эқ конгъл эдәм** // қипч. **ақ кө ңыл**; қарл. **эқләп гәпърдъ** // қипч. **ақлап гәпирди** - гуноҳсиз эканлигини тушунтирди; қарл. **эқ суйәк** // қипч. **ақ суйак** адам (диний тушунчага кўра юқори табақа вакили) ; қарл. **эқ йувьб, эқ тәрәмәғ** // қипч. **ақ йувип, ақ тарамак** - ювиб-тарамок, парвариш қилмоқ; қарл. **эқ кьйәр** // қипч. **ақ кийар** - марҳум учун аза тутганларнинг кўк кийимларини ташлаш маросими; қарл. **эқләндъ** // қипч. **ақланди** - кечирилди, қарл. **эқләвчъ** // қипч. **ақловчи** (химоячи, аммо шолени, уйни оқловчи кишиларга нисбатан ҳам қўлланилади). эқ сўзи яна фразеологик бирикма ҳолатида ҳам учрайди: қарл. **кәсәсь эқәрдъ** // қипч. **касасы ағарды** - турмуши яхши бўлиб кетди, ҳамма нарсаси етарли даражада.

Шеваларда мавжуд бўлган баъзи кўп маъноли сўзлар ва уларнинг барча маъно тармоқлари адабий тилида учрамайди. Мас. : **дәрғәт**. 1. Сув йўлини тўсиш учун қурилган тўғон. 2. Ариқ ёки зовурдан ўтиш учун қурилган кўприк.

пәч (пач) - 1. пәч - тузи кам, намаги паст. 2. **пәч** - ранги паст тўқ эмас, **нъм - қъзьл эмәс пәчрәғ экән**. 3. **пәч гәпърмә** (мантиқ, маъно камлигини ифодалаган).

Ўзбек адабий тилидаги кўп маъноли сўзнинг баъзи маънолари шевалар лексикасидаги ўша сўзнинг айрим маъноларига мос келади, баъзи маънолари учрамайди. Шеваларда ўша кўп маъноли сўзнинг адабий тилда қўлланилмайдиган бирдан ортиқ маънолари мавжуд. Масалан, **пәллә** лексемасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиладиган маъноларидан ташқари шеваларда бошқа маънолари ҳам мавжуд: **пәллә** - 1. Янги туққан сигирнинг биринчи сути - оғиз сути. 2. Ошқовоқни тўртбурчак шаклда кесилган бўлаги - пәлләсь. 3. Сувда ивиган нон.

Адабий тилдаги кўп маъноли сўзнинг бош ва айрим маъноларига шевалардаги кўп маъноли сўзнинг маъно тармоқлари мос келади, ундан

ташқари диалектал кўп маъноли сўз адабий тилдагидан ташқари бўлган маъноларни ифодалайди:

Ўзбек адабий тилида **очмоқ** лексемаси 12 дан ортиқ маъноларда қўлланилади. **очмоқ** сўзи шевада бошқа маъноларда ҳам қўлланилади. 1. **эғзынь эчмэк** - Оғзи беркитилган банканинг қопқоғини очмоқ, рўза тутган одамнинг овқат емоғи; 2. чигал бўлган ипни ёки сочини очмоқ; 3. Ботинка ипини очмоқ (ечмоқ) каби маъноларда ҳам ишлатилади. 4. **Йузьнь эчмэк** - никоҳ тўйининг эртаси куни келиннинг юз очдиси бўлади. Келиннинг юзига ёпилган оқ мато ёш бола томонидан олиб ташланади

Адабий тилидагидек халқ шеваларида сўз маънолари предмет номи сифатида бир предметдан иккинчи бир предметга кўчади. Шунинг учун сўз маъноларининг кўчиш йўли билан ўзгаришларининг қуйидаги типларини кўрамыз:

1. Сўз маъноларининг ўхшашлик асосида кўчиш йўли билан ўзгариши.

Ўхшашлик номи остида биринчидан предмет, ҳодиса, ҳаракатнинг ташқи кўринишидаги шаклий ўхшашлик ва иккинчидан уларнинг вазифасидаги ўхшашлик кўзда тутилади. Бирор нарса, ҳодиса ёки ҳаракат номи иккинчи бир нарса, ҳодиса, ҳаракатга ана шу икки - ички ва ташқи ўхшашлик асосида кўчади.

а) ташқи (шаклий) ўхшашлик асосида сўз маъноларининг кўчиши.

Маъно бир предмет, ҳодиса, ҳаракатдан иккинчисига кўзга ташланиб турган бирор белгидаги ўхшашлик асосида кўчади. Масалан:

қулэк // қипч. қулақ - одамнинг қулоғи. Шу билан боғлиқ равишда юзага келган қуйидагича кўчма маънолари бор: **қэзэнньнг қулэгъ, қипч. бақирның қулағы** ва б. ш. кабилар.

эғыз // **эвуз** - одамнинг оғзи. Шу билан боғлиқ равишда қуйидаги кўчма маънолари бор: қарл. **қудукнинг эғыз** // қипч. **қудукньнг эвзъ**, қарл.

сәтълнънъг эғзъ // қипч. бақырның эвзи. қарл. гупънънъг эғзъ // қипч. кувънънъг эвзъ, қарл. орәнънъг эғзъ // қипч. ораның эвзы каби.

б) вазифавий ўхшашлик асосида сўз маъносини кўчиши.

Ўзбек шевалари лексикасида бир қатор сўзларнинг маънолари функционал асосда кўчиш орқали ўзгаради. Буни **учмоқ** сўзи мисолида кўриш мумкин. Унинг маъноси қанот силкиш билан ҳавода ҳаракатланиш ҳисобланади. Бу маъно қушларга қарата айтилган бўлиб, кейинчалик унинг маъноси ўзгариб ва тараққий этиб борган. Натижада, паррандадан бошқа нарса - буюм ва ҳодисаларга татбиқ этила борган. Масалан: отга нисбатан - **учэр эт** (тез чопар маъносида), гиламга нисбатан **учэр гълэм**, самолётга нисбатан **самалут учъп ө ттъ**, ер йўлдошига нисбатан кўчирилганини ҳам кузатиш мумкин. Ёки маъно тараққиёти туфайли **элвэнч учмэқ** (арғимчоқ учмоқ), **учъп кеттъ** (тез борди) каби қатор маънолар юзага келади.

2. Метонимия йўли билан сўз маъноларининг ўзгариши.

Нарса, белги, ҳаракатлар ўртасидаги алоқадорлик асосида сўзларнинг маъноларида метонимик ўзгариш юз беради. Масалан: **чъгъл // чъгэл // чъйъл**. Бу сўз икки хил маънони англатади. Биринчи маъносида учини топиб, очиб бўлмайдиган, чалкашиб, у ер-бу ерига тугун тушиб қолган (ип) бўлса, иккинчисида чалкашиб кетган, чигал воқеа маъноларида келади.

Предмет номи билан ўша предмет ҳаракатининг маҳсули англашилади. **Тегърмэн тэрттъ** - мисолида тегирмон ҳаракатининг натижасида пайдо бўлган ун англашилади.

3. Сўз маъноларининг торайиши йўли билан ўзгариши. Вақт ўтиши билан шевалар гуруҳига хос айрим сўзларнинг маъносидаги силжиш ўша сўзнинг илгариги қўлланиб келган маъноларининг торайишига олиб келганини кўрамиз. **дэрғэт** сўзи авваллари тўғон-сув йўлини тўсиш учун қурилган мослама, **көпрък** маъноларида қўлланилиб келинган, ҳозир фақат кўприк маъносида учрайди. Ёки авваллари **чэрбэғ** сўзи **хайэт** сўзи билан кенг қўлланилиб келинган бўлса, ҳозир фақат уйнинг орқасидаги ер -

эрқэхэйэт номи билан учрайди. Қарыйэлэр дэм эльш учун орқа хэйэт ўртасьдә қойьлгән чэрпэйэгә бэръп отьрьштъ.

Ўзбек шевалари лексикасида лексик синонимлар

Синонимлар хусусида тилшуносликда бир қатор илмий-тадқиқот ишлари қилинган.

Ўзбек халқ шевалари ўзбек адабий тилидагидек синонимларга бой бўлиб, шеваларнинг луғат таркибини бойитиш учун манба бўлиб хизмат қилади. Халқ шеваларидаги синонимлар сўзловчининг ўз фикрини аниқ, равшан ифодалашга ёрдам беради, чунки синонимлар сўзловчининг энг нозик маъно оттенкаларини сўз воситасида ифодалашга интилиши натижасида ҳам келиб чиқади. Ўзбек шеваларининг лексик таркибида синонимларнинг пайдо бўлиши турли тарихий ва этник омиллар, ўзбек адабий тили ва бошқа тилларнинг мазкур шеваларга таъсири, ҳамда диалектларнинг ўзаро муносабати билан белгиланади. Шунини айтиш керакки, умуман олганда абсолют синонимларнинг бўлиши қийин. Зотан, синонимлар одатда ҳар хил шевалар орасида маълум даражада бир-бирларига нисбатан муқобил (эквивалент) бўла олса-да, лекин, хусусан адабий тилда улар бир-бирларига нисбатан тамоман муқобил бўлиши қийин. Чунки уларнинг маъноларида маълум даражада фарқ бўлади ва маълум даражада маъно оттенкаси мавжуд бўлади.

Ўзбек шеваларида сўзлашувчи аҳоли қадимий халқлардан бўлиб, унинг тилига турли диалектларнинг ва бошқа тилларнинг таъсири бўлди. Оқибатда бир тушунчани бир неча сўз ёрдамида, яъни синонимлар воситасида ифодалаш юзага келди.

Шу боис ҳам шеванинг диалектал синонимлари қаторидаги компонентлар диалектал ўзбекча сўзлар бўлса, баъзилари келиб чиқишидан катъий назар ўзбек адабий тилининг луғат таркибига мансуб сўзлардир. Шу жиҳатдан бундай синонимларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

а) Ички (хусусий) синонимлар.

б) Ташқи (умумий) синонимлар

Ички (хусусий) синонимлар

Белги, нарса, ҳодиса, ҳаракат ўзбек адабий тилига маълум бўлмаган бирдан ортиқ диалектал лексик бирликларида ифодаланган синонимлар ички синонимлардир. Улар шеваларнинг ўз ичидаги синонимлар ҳисобланади. Ўзбек халқ шеваларида бирдан ортиқ диалектал сўз бир маънони ифодалайди ва бунда тўлиқ синонимлар ҳосил бўлади. Маъноси тамоман бир хил бўлган синонимларнинг катта бир қисми бир предмет, ҳодиса, белги ҳақидаги тушунча мазкур шевалар тарқалган жойлардаги аҳоли нутқида турлича номланиши натижасида юзага келади.

Белги, ҳаракат ифодаловчи лексемалардан ташкил топган синонимлар:

хубдърэм (жуда бўлмаса), **сэнджэп**, **бошрэг** (сийрак, кам) ; **дулэп**, **дуржъ**, **ьтъркън** (кўплик маъносида) ; **дэв**, **ьркът** - бақувват; **хэпэзь** **тушмэк** - **йузмэк** – сузмок; **қундэкледь**, **орэдъ** – йургаклади; **дэрьгмэ** // **торькмэ** - сиқилма; **жъйнэдъ** - йиғиштирди, саранжом саришта қилди, **буйгурмэг** – совқотмок; **дэрқэлмэг** - муҳтож бўлмок каби.

Синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлардан қайси бири фаол қўлланилса, ўша сўз асосий луғавий birlik ҳисобланади. Масалан: **энқэв**, **сэддэ**. **энқэвдэ** салбий томон кучлироқ бўлса, **сэддэнинг** қўлланиш доираси кенгроқ.

эррьг, **қьлтърьк**, **ньмжэн** сўзларидан ўзбек адабий тилида ариқ сўзи бош сўз бўлиб ҳисобланади. Чунки у ҳам кишиларга, ҳам ҳайвонларга нисбатан қўлланади. Шевада қьлтърьк сўзи бош сўз бўлиб ҳисобланади, чунки қўлланиш доираси кенгроқ

лэпэшэнг, **сэнсэз**, **лэттэ кесмэс**, **пэндэвэкъ**, **бошэнг**, **шэлпэйгэн**. Бу синонимик қаторда биринчи икки синонимик сўз етакчи синоним ҳисобланади. Бошқалари шу сўзларнинг қўшимча синонимларидир.

Ташқи (умумий) синонимлар

Ташқи синонимлар диалектал сўз билан адабий сўз ёки диалектал сўз билан адабий тилда бўлмаган ўзбек тилининг бошқа диалектидан кирган сўз билан бир хил маъноли бўлган сўзлардир. Бундай синонимлар қаторидаги компонентларнинг манбалари жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

1) Адабий-диалектал синонимлар.

2) Диалектлараро синонимлар

Адабий-диалектал синонимлар. Адабий-диалектал синонимлар компонентлари адабий тил ва шевалар лексикасига мансуб сўзлардан иборат бўлган синонимлардир. Адабий тилдаги лексик бирлик шевалардан бирортасида ишлатилиб, уларнинг барчасида ишлатиладиган диалектал сўз билан синонимик қатор ташкил этади. Адабий синонимик қатор шеваларда ишлатиладиган сўзлар билан яна ортади. Масалан: адабий тилдаги **бемалол, хотиржам** сўзлари шеваларда **арқэйън, ҳэвльқмэсдэн** сўзлари билан синонимик қаторни ҳосил қилади. Ёки адабий тилдаги **шошилинч, тез, дарров** сўзлар шевадаги **ъштэрэп, қъчэлэнг** каби сўзлар билан синонимик қаторни ҳосил қилиб, бирга қўлланилиб келади.

Ўзбек адабий тилининг лексик системасига мансуб бўлган сўз билан диалектал сўзлардан иборат синонимларнинг компонентлари ҳам маъно оттенкаларига эга бўладилар: **коп, ду:лэп, дуржъ, ьтърқън** (кўп маъносида) лексемалари ўзаро синонимик қаторни ҳосил қилади. Кўплик маъноси атрофида уюшса ҳам, уларнинг нозик фарқлари бор. Бу фарқ уларни бошқа сўз билан бириктирилганда сезилади. Мас. : **Бэзэрдэ эдэм коп, ду: лэп** ёки **дуржъ** дейиш мумкин бўлса, **ьтърқън** сўзини бу ўринда қўллаб бўлмайди. Чунки **коп, ду:лэп, дуржъ** сўзлари ижобий эмоционалликка эга бўлса, **ьтърқън** сўзи салбий эмоционал муносабатни билдиради. М. : қарғиш маъносида қўлланилганда: **ьтърқъндэй туғьб тэшлэгэн** каби.

Синонимик қаторни ҳосил қилаётган бош сўз ўзбек адабий тили билан шеваларда турлича бўлади. Бош сўз синонимик қатордаги сўзлар учун

умумий бўлган маънони аниқ ифодалайдиган сўз бўлади. Масалан: **чърэйль, гозэл, хусндэр, хуснль, хушрой, көхльк, коркэм, бэрнэ, сулув, зебэ, лэтэфэтль, сэхьбжэмэл, нэзкэтли** сўзлари ташкил этувчи синонимик қатордан адабий тил учун **чиройли, гўзал** сўзлари бош сўз бўлса, шеваларда **сулув, хушрой** сўзлари асосий сўз бўлиб ҳисобланади. Ёки **йэхшь, дуруст, тузук, бьнэйь, бьнэйьдек, жэйьдэ, сэз, нэзэндэй, бэб, бэптэ, эжэбтэвур, эвлэ, қэйьл, қэйьлмэкэм, мьхдэй** сўзларидан ташкил топган синонимик қатордан адабий тил учун **яхши, дуруст** сўзлари бош сўз бўлса, шеваларда **эжэбтэвур** сўзи асосий сўз бўлиб ҳисобланади.

Диалектлараро синонимлар. Бошқа диалектлардан ўтган сўзлар билан маъноси ўхшаш бўлган синонимлар диалектлараро синонимлардир. Ҳар бир шевада мавжуд бўлган сўзлар бошқа шеваларда ҳам учрайди. Зеро, ўша предмет ёки ҳаракатни билдирувчи сўз бошқа ном билан айтилса ҳам, улар бир хил маънони, тушунчани ифодалайди ва ўзаро синонимик қаторни ташкил этади. Адабий тилдаги **арғимчок** сўзи шевалардаги **элвэнч, хэлынчэк** сўзлари билан синоним бўла олганидек, бошқа шеваларда ҳам синоним бўла олади

Шевалараро синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлардан қайси бири ўша шевада фаолроқ ишлатилса, ўша сўз асосий луғавий бирлик ҳисобланади. Масалан, **ўғит** сўзи билан синонимик қаторни ҳосил қилган **гэнг (гўнг), нурь** сўзларидан **гэнг (гўнг)** сўзи Самарқанд, Жиззах, Сирдарё шеваларида етакчи синоним ҳисобланади. Бухоро, Пахтачи (Сам.), Навоий вилоят шеваларида **нури** сўзи етакчи синоним ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бундай синонимик муносабатга киришган сўзлар диалектлараро синонимлар дейилади..

Ўзбек адабий тилидаги ва шевалардаги синонимик қаторни ташкил этаётган сўзларнинг ҳар бирининг ўз вазифаси бор. Баъзи синоним сўзлар иккинчи бир синонимик сўз вазифасини бажара олмаслиги мумкин.

Ўзбек адабий тилидаги **чала, маромига етказилмаган, тамомланмаган** каби синонимик қаторни ташкил этаётган сўзлар

шевалардаги **нъмғурмә** синонимининг вазифасини, ёки **гурух**, **тўда** синонимлари шевадаги шу сўзларга синоним бўлган **суруй** синонимининг вазифасини бажара олмайди. Демак, ҳар қандай синонимик қаторни ташкил этувчи сўзнинг ўз ўрни, ўз вазифаси бор. Шунинг учун ҳам синонимлар ўзбек адабий тилида, ўзбек шеваларида, ёзувчи ва шоирларнинг асарларида муайян бир вазифада қўлланилади.

Ўзбек шеваларидаги синонимлар ҳам ўзбек адабий тилидагидек нутқнинг таъсирчанлиги ва жозибadorлигини оширувчи воситалардан биридир. Шунингдек, синоним сўзлар тилимизнинг луғат таркибини бойитиш, уни янада мукаммаллаштириш учун хизмат қилади.

Ўзбек шевалари лексикасида лексик омонимлар

Ўзбек тили ва ўзбек халқ шевалари омоним сўзларга ниҳоятда бой. Тилимизда мавжуд бўлган омонимлар тилни маънан бойитиш ва янги сўзлар ясаш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек тили ва унинг шеваларида сўз маъноларининг кенгайиши тилнинг ички имкониятлари асосида янги маъноли сўзларнинг ҳосил бўлишига, сўз шаклларининг қисқариши ва омонимларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Омонимлар шаклан бир хил талаффуз қилинадиган, аммо бошқа-бошқа мустақил маъноларни ифодалайдиган сўзлардир. Омонимларнинг бу хусусияти контекст доирасида аниқланади ва сўзлар маъносининг хилма-хиллигини таъминлашга ёрдам беради. Омонимлар тўғрисида гапирганда уларни полисемантик сўзлардан фарқлаш керак. Чунки омонимларнинг айримлари мана шу полисемантик сўз маъноларининг ўзгариши ва узоқлашувидан келиб чиққан. Аммо, шунга қарамай, омонимлар билан полисемантик сўзлар бир-биридан тубдан фарқланади. Полисемантик сўзларнинг маънолари орасида семантик алоқадорлик сезилиб турса, омоним сўзларнинг маънолари орасида яқинлик бўлмайди. Ўзбек шеваларидаги омонимлар ўзбек адабий тилидагига нисбатан кўп маъноларга эгадир. Масалан: **чәккә** (сузма) ~ **чәккә** (томчи) ~

чәккә // чәккь (ноўрин сўз ёки ҳаракат). Бу гәпнғз **чәккь бопть**; қипч. **сәз** (соз, мусиқа) ~ **сәз** (иноқ) ~ **сәз** (сўз) каби. Сўзлар ўзак ёки негиз ҳолида омонимик муносабат ҳосил қилади. Бундай омонимлар полисемантик сўз маънолари орасидаги алоқанинг узилиши ҳамда адабий тилдаги сўз билан шевадаги сўзнинг формал мос келиши натижасида пайдо бўлади. Бу хил омонимлар турли хил сўз туркумларига мансуб бўлиб, уларнинг ҳосил бўлишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

От туркумига оид омонимлар: **дәм** (ад. орф. дам) 1. **дәм** - нафас, ҳаво, хордиқ маъноларида. 2. **дәм** - пичоқнинг кесадиған қисми. 3. **дәм** асбобнинг номи; 4. **дәм** - жим; **тәр** (ад. орф. тор) 1. **тәр** - дуторнинг тори. 2. **тор** // **тәр**. Чолғу асбобидан бирининг номи. 3. **тор** // **дәр** // **дәр** - ювилған нарсаларни қуритиш учун осиб қўядиған сим (ёки арқон). 4. **тор** - **тәр** - келинларнинг сепини ёйиб қўйиш учун боғланадиған махсус чизимча.

Феъл ва бошқа сўз туркумлари омонимияси: Феъл туркумига оид сўз от, сифат туркумидаги сўз маъноси билан омоним ҳосил қилади. Масалан: **туш** (ад. орф. туш) 1) **туш**= - пастга тушмоқ (феъл). 2) **туш** - туш пайти (соат 12 лар). 3) **туш** - туш кўрдим (от) ; **чәп** // **чәп** (қипч.) 1) **чәп** // **чәп** - нашр этмоқ (феъл). 2) **чәп** // **чәп** - ўнгнинг антоними (сифат) 3. **чәп** - югурмоқ (феъл) ; **чәл** (ад. орф. чол), 1) **чәл**= дуторни чалди (феъл), 2) **чәл** - қари эркак киши (от) ; **бәкә** (ад. орф. буёққа). 1) **бәкә** - бу ёққа (феъл) 2) **бәкә** - қурбақа (от). Бу каби омонимларнинг юзага келиши ҳам турличадир.

Омонимларнинг юзага келиши. Омонимлар ўзбек тилида ва шеваларда турли манбалар ҳисобига юзага келади, яъни бунда тил тараққиётининг ташқи ва ички манбалари асосий ўрин эгаллайди. Демак, омонимларнинг юзага келишида ташқи манба (бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш), ҳамда ички манба (тилнинг ўз ички тараққиёти) қонунларининг аҳамияти катта.

Шевалардаги омонимлар қуйидаги усулларда юзага келади:

1. Тасодифий фонетик ўхшашлик натижасида пайдо бўлған омонимлар.
2. Маънонинг парчаланиши натижасида пайдо бўлған омонимлар.

Тасодифий фонетик ўхшашлик натижасида пайдо бўлган омонимлар

Шевалардаги баъзи сўзлар талаффузда турли фонетик ўзгаришлар натижасида адабий тилдаги бирор сўзга шаклан ўхшаб қолади, натижада шу бир хил фонетик кўринишдаги сўз бошқа-бошқа лексик бирлик сифатида кўринади. Лексемаларни омонимга олиб келган фонетик ўзгаришни тилдаги мавжуд фонетик қонуният билан изоҳлаш мумкин. Шеваларда ҳам айрим сўзлар фонетик ўзгаришлар натижасида омоним ҳосил қилади. Уларни кўйидагича кўрсатиш мумкин:

а) унлиларнинг алмашиниши натижасида ҳосил бўлган омонимлар: [о ~ а] қэш (ад. орф. қош) 1. **қэш** - қош (от) ; 2) **қэш**= - қочмоқ (фешл) ; **чэй** (ад. орф. чой). 1) **чэй** - чой (от) ; 2) **чэй**= - қўльнгдъ чэй - қўлингни ювгин; **дэйрә**. 1. **Дайра** - доира [а]. Айлана билан ўралган юза; 2. **дэйрә** - доира, чилдирма, доира чалмоқ, 3. **дайра** - дарё (ф-т) ; **бәғ** (ад. орф. боғ. боқ) 1. **бағ** - боғ; 2. **бәғ**= - боқмоқ, қўйларни ўтлоқда боқди; 3. **бәғ** - бу томон, бу ёқ.

б) Ундошларнинг алмашиниши натижасида ҳосил бўлган омонимлар: [ғ ~ в]: **тэв** (ад. орф. тоғ, топ-). 1. **тэв** - тоғ; 2. **тэв** - топмоқ; [ч ~ ш]: **кешта** (ад. орф. кашта). 1. **кешта** - кашта; 2. **кешта** - кеч бўлганда; [г ~ й]: **туй**= (ад. орф. тугмоқ) 1. **туй** - тугмоқ, арқонни тугмоқ; 2. **туй** - донни янчмоқ; 3. **туй**= - ҳосил туғиши ва бошқа ш. к.

в) Сўзларнинг ўзак ва негизига турли хил қўшимчалар қўшилиши орқали юзага келган омонимлар. Сўзларнинг ўзак ва негизларига турли хил қўшимчалар қўшилиши билан ҳам омоним ҳосил бўлади. Сўзларга тушум келишиги қўшимчаси **-ни** ўрнида унинг вариантлари (-ди, -ти) қўшилиши ва шакл ясовчи **-ди** қўшимчасининг қўшилиши натижасида омонимлар ҳосил бўлади. Масалан: ишти (ад. орф. ишни, ичди). 1) **ьштъ** - ишни; 2) **ьштъ** - сувни ичди; уйдъ (ад. орф. уйни, уйди) 1) **уйди** - уйни; 2) **уйди** - тупроқ уйди каби.

Омонимга олиб келган фонетик ўзгаришни тил тарихида учровчи фонетик қонуният билан изоҳлаш мумкин.

Адабий тилнинг луғат таркибидаги маълум бир лексик бирлик адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам шаклан ва маъно жиҳатдан бир хил бўлади, шу билан бирга шу лексема шевада яна алоҳида тушунчани ифодалайди. Мас. : Ўзбек адабий тилидаги **ғўра** - ҳали пишмаган мева маъносини билдиради. Шеваларда **ғўра** сўзи бу маъносидан ташқари яна бошқа маъноларда қўлланилади: **ғорэ** - қадок (қаварик) ; **ғорэ** - қўйлар турадиган жой каби маъноларда қўлланилади. Ёки ўзбек адабий тилидаги **дам** - пичоқнинг кесадиган қисми маъносини билдиради. Шевада **дэм сўзи тўғон, жим бўл, жимгина ўтир** маъноларида ҳам ишлатилади. Адабий тилда **қайиш - бўйин эгмоқ, ачинмоқ, жон куйдирмоқ**, шунингдек **тасма** маъноларида қўлланилади. Шевада бу маъноларидан ташқари **қэйъш** - овқатнинг бир тури маъносида ҳам келади.

Маънонинг парчаланиши натижасида пайдо бўлган омонимлар

Халқ шеваларида тасодифий фонетик ўхшашлик йўли билангина эмас, ягона маънонинг парчаланиши, яъни полисемиянинг ажралиши натижасида ҳам омонимлар юзага келади. Полисемиядан тармоқланган маъно сўзнинг дастлабки маъносидан узилганда, яъни ички форма йўқолса, омоним ҳосил бўлади. Бунда сўзнинг шакли (фонетик тузилиши) ўзгармай қолиши туфайли омоним юзага келади. Масалан: **дэм** (нафас), **дэм** (ҳордик), **дэм** (тўғон), **дэм** (жим ўтир) омонимлари худди шундай юзага келган. Ёки **қулоқ** адабий тилда ҳам, мазкур шеваларда ҳам одам ва ҳайвоннинг бош қисмига жойлашган эшитиш органи. Бу сўзнинг ана шу хусусиятлари асосида маънолар тармоқланади, у полисемантик сўздир. Мас. : **қэзэннънг қулэғъ, сэтълнънг қулэғъ, қулэғ** - экин ерни ёриб чиққанда кўринган **япроғи** кабилар. Булар **қулоқ** сўзининг полисемантик тармоқларидир. **Қулоқ** ҳовузга, экинзорга сув кирадиган ариқнинг боши маъносини ҳам ифодалайди. Бу ерда қулоқ сўзи бошнинг қисми бўлган қулоқ сўзига

нисбатан омоним ҳосил бўлган, яъни қулоқ катта ариқдан ажралиб чиққан майда ариқ бўлгани учун катта ариққа нисбатан ортиқчалиги ўхшашлик ва умумийлик жиҳатидир. **Қулоқ** сўзи биринчи маъносидан анча узоқлашган, янги предмет майда ариқ маъносини ифодалаган.

Шевалардаги омонимлар ўзбек адабий тилидан, шунингдек бири иккинчисидан семантик жиҳатдан фарқланади. Мас. : **эқлъқ** сўзи ўғуз шеваларида оқ матони англатса, қарлуқ, қипчоқ шеваларида қуйидаги маъноларни ифодалайди. 1) **кэфән**; 2) **оқ матони**; 3) **сут - қатик**; 4) **томизғи (ақлық)** ; 5) **эқлъқ** _ совчиларнинг олдига розилик сифатида қўйиладиган буюм.

Демак, омонимлар сўзларнинг талаффуз жиҳатдан бир хиллиги бўлиб, бу ҳодиса юқорида айтилганидек турли сабаблар асосида содир бўлади.

Ўзбек шевалари лексикасидаги лексик антонимлар

Ўзбек тилшунослигида антонимлар хусусида ҳам бир қатор илмий-тадқиқот ишлари қилинган.

Ўзбек адабий тилидаги сингари ўзбек шеваларида ҳам антонимлар кўплаб учрайди. Антонимлар маънолари жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши бўлган сўзлардир. Антонимия ҳодисаси юзага келиши учун маънолари зид бўлган икки сўзнинг бўлиши, албатта, зарур. Демак, антонимия сўзларнинг ўзаро зид (қарама-қарши) маъновий муносабатга киришуви асосида юзага келади. Антонимик хусусияти мавжуд бўлган сўзлар белги, ҳаракат-ҳолат, миқдор, ўрин, вақт каби турли хил маъно муносабатларни билдиради. Антонимни ташкил этаётган сўзларнинг маъносида семалардан ташқари фарқловчи семалар ҳам бўлиши керак. Масалан: Ўзбек тили ва ўзбек шеваларидаги **дунгльй - чуқурльй** // қипч. **дуңлық - чуқурлик** сўзларини маъно тузилишини олиб қарасак фикримиз ойдинлашади. **Дунгльй** // **дуңлик** - атрофдаги ерларга нисбатан бир оз дўмпайиб турадиган кўлами эса унчалик катта бўлмаган жой; **чуқурльй** // **чуқурлик** - атрофдаги ерларга нисбатан бир оз чўкиб турадиган, кўлами эса

унчалик катта бўлмаган жой. Ёки **анқэв - хушйэр** сўзларини олиб кўрайлик. **Анқэв** - вазиятни тезда сезиб, баҳолаб, бирор чора тадбир белгилашга нўноқ; хушёр - вазиятни тезда сезиб, баҳолаб бирор чора-тадбир белгилашга қодир каби маъноларни билдиради. Маънолари бир-бирига зид бўлган бундай сўзлар антонимик жуфтликни ҳосил қилади.

Ўзбек тили ва ўзбек шеваларида сўзларнинг кўчма маънода қўлланишидан ҳам антонимлар юзага келади. Жуфт ҳолда қўлланган зид маънони ифодаловчи бундай сўзлар ўзаро антоним бўлиб келади. Масалан: **иссық - сувъғидан** хабар ал - ҳол-аҳволидан хабар олмоқ маъносини ифодалайди. Ёки, бу менънг йэхшь йэмәнъм болэдь - қариндош уруғ маъносини билдиради. Антонимик жуфтликлар барча тилларда, жумладан, ўзбек тили ва унинг диалектларида тушунчани жозибадор, таъсирчан ва бўёқли бўлишини таъминлайди.

Антонимларнинг морфологик хусусиятлари

Антонимлар турли сўз туркумларидан бўлишига қараб турлича хусусиятга эга бўлади. Антонимлар сифат, от, равиш каби сўз туркумлари доирасида кўпроқ, қисман феълларда, сўз бирикмаларида учрайди. Антонимлар сифатни ифода этувчи сўзлар сирасига киради, бироқ улар инкор этувчи ёки ўзгарувчи характердаги ҳаракат-ҳолат номларининг зид маъносини ҳам ифода этиши мумкин.

Сифат антонимлар. Бундай антонимлар сифатлар ифодаладиган белги-хусусиятларни англатиб, мантиқан бири иккинчисини инкор этади. Сифат туркумига хос антонимлар характер-хусусият, ҳолат, ҳажм, ранг-тус, шакл, маза каби маъноларни билдиради.

1) Кишиларнинг характер-хусусиятини, хоссасини билдирувчи сифат антонимлар. Масалан: **сэхъй - сумсук; тупэқ - нэступэқ, кэллэль - кэллэсьз; дэрэз - пэкэнэ, тольм-қълтьрък.**

2) Предметлар, жониворлар, ҳолат-ҳодисалар хусусиятини ифодаловчи сифат антонимлар. Мас. : **қалън - йукэ; энсэн - қъйън, йэвэйъ - хонэкъ; ьссығ - сэвуғ // иссиқ-сувъқ.**

3) Ҳажм-ўлчов ва масофа тушунчаларини билдирувчи сифат антонимлар. Мас. : **кэттэ - къчъй, ьхчэм - бурсукдай, узэг-йэкън.**

4) Шакл билдирувчи сифат антонимлар. Мас. : **кипч. туврь - эгръ, сэлкъ - тэрэнг.**

5) Ранг-тус, маза-таъм билдирувчи сифат антонимлар. Мас. : **қара-ақ; эқ - қэрэ; нэмэкэп - шърън; шор - пэч.**

6) Ўрин-пайт муносабат билдирувчи антонимлар. От ва бошқа сўз туркумларидаги сўзларга **-ги, -ки, -даги** аффикслари кўшилиши билан ясалади. Мас. : **нарийағы – манжағи (кипчоқ), йэзгъ - қъшкъ.**

Равиш антонимлар. Бу каби антонимлар маънолар зиддиятидаги ҳаракатнинг ҳолатини ижро этилиш ўрни ва йўналишини, юзага келиш пайтини, ҳаракат ёки белгининг миқдорини, мақсадини ифодалайди. Мас. : **бэшъ-эхъръ; зор-бэзор, қътгъ-мөл** (кўп маъносида).

Феъл антонимлар. Ўзбек адабий тилидагидек шеваларда ҳам феъл антонимлар мавжуд. Бундай антонимлар иш-ҳаракатдаги бир-бирига зид тушунчаларни англатади. Феъл антонимлар, кўпинча, белги билдирувчи антоним сўзлардан (сифатлардан - равишлардан) ясалган феъллардан иборат бўлади. Мас. : **йэшэрмэк - қэртэймэк; копэймэк - эзэймэк; йэрьшмэг - қэрэнгълэшмэк.** Шевалардаги феъл антонимларни лексик маъно жиҳатдан қуйидагича изоҳлаш мумкин.

1) Қарама-қарши йўналишдаги маънони ифода этувчи иш-ҳаракатни билдирувчи феъл антонимлар: **туймэг - йъшмэг; эчъш - йэпъш // эчъш - йэпъш.**

2) Предметларнинг ҳолатини ифода этувчи феъл антонимлар: **ьсьмэг - сувъмэг; тәңләмэг - эрьмэг.**

3) Кишиларга хос бўлган рухий ва физиологик ҳолатни ифодаловчи феъл антонимлар: **суйунмэк - эчънмэк, мункэймэк - йэшэрмэг, бэйъмэк - нэчэрлэшмэг** каби.

Антонимларнинг синонимияга муносабати

Сўзларнинг антоним ва синонимларини таққослаб ўрганиш уларнинг турли маъноларини аниқлашда катта фойда келтиради. Тилимиздаги ҳар бир антоним компонентининг бир қанча синоними бўлиши мумкин. Бу ҳолат адабий тилдагига қараганда шеваларда кўпроқ учрайди. Масалан: **эйёр - сэддэ; эйёр** - тулкь, пьхънь йэргэн, шумтэкэ, жэдугэр, муғэмбър; **сэддэ** - эддъй, гол. Буни бошқа мисолларда ҳам кўриш мумкин. Масалан: **дэнкэсэ - ьшчэн: дэнкэсэ** - сулэмэсуқь, тепсэ тебрэнмэс, ьшйэқмэс; **ьшчэн** - гэйър, мехнэткэш; **лэпэшэнг - уддэбурэ (н)** ; **лэпэшэнг** - лэттэкесмэс, пэндэвэкь, нэуддэбэрэн, лэвэк, бөш, лэндэвър, нэукув; **уддэбурэ (н)** - ьшчэн, эпчъл, эбжъл; **сэхъй - хэсьс: сэхъй** - қоль эчъқ, ҳэтэмтэй; **хэсьс** - қызгэнч, курумсэк, нэкэс, мумсэк, коръмсыз.

Антонимларнинг юзага келишида икки асосий омил катта аҳамиятга эга. Булар ички ва ташқи имкониятлардир. Шевалар ўз ички имконияти заминида антонимларни юзага келтиради. Бунда айрим сўзлар антонимик жуфтлик ҳосил қилишида ўзига хос вазифалари жиҳатидан ўзаро бирлашади ва антонимик жуфтлик ҳосил қилади: **ьштэрэп (шитоб) - бэпуржа, дэммэл - чэкқэн, пэндэвэкь** (лапашанг) - **эпчъл** каби.

Ташқи имкониятда бошқа тиллардан ўтган сўзлар антонимик жуфтлик ҳосил қилади. Масалан: ўзбекча-форс-тожикча: **эчъқ-шърън, пэйдэ** - зэлэл; форс -тожикча: **кэм - бьсйэр**; арабча-арабча; **рэхэт** - **эзэп**; арабча-форс-тожикча: **хэрэп - эбэт**; арабча-ўзбекча: **кэсэл - сэг, элэ** - **йэмэн** **каби**. Антонимик жуфтликлар ўзбек тилидагидек, ўзбек шеваларида ҳам кўплаб учрайди. Бирор тушунчани аниқ, ифодали ёритиб беришда уларнинг аҳамияти каттадир.

Шевалараро лексик мослик. Ўзбек шеваларининг ҳар бири ўзига хос лексик хусусиятларга эга. Аммо, бу уларнинг луғат таркиби адабий тилдан фарқи дегани эмас, албатта. Ўзбек шевалари ва ўзбек адабий тили бир тилнинг, яъни ўзбек тилининг турли кўринишлари бўлиб, бир-бири билан чамбарчас боғланган. Шундай бўлса ҳам, уларнинг лексик таркибида фарқлар учрайди.

Тошк., Сам. тухум, **мэйэк**; Фарғ. **мэйэк**, тухум; Сурх. ~ **мэйэк**, тухум; Хор. **йъмьртэ**; Фарғ. **мэйэк**; **Нав. в. ш. мэйэк**, йумурткэ - ад. орф. тухум;

Шим. Хор. ача - ад. орф. пешона; **Нав. в. ш. пешэнэ**, **ьннэллэ** - ад. орф. пешона

Тошк. **эдэй** - **чечэй**; Турк. **эжэк-жэжэк**; **Нав. в. ш. тэй** - **тэй** - ад. орф. тета поя (энди оёққа кирган болаларнинг юриши)

Қашқ. **эдрэс**; **Нав. в. ш хьсэрь**, **бекэсэм**. - ад. орф. бекасам.

Фарғ., Анд. **эльш** // **эльш**; Хор. **бө гэт** // **бுவэт**; **Нав. в. ш. дэргэт** - ад. орф. тўғон.

Анд., Қашқ., Фарғ. **пэллэ** ; Сурх. **қағанақ** // **қэқачэғ**; Қашқ. **эғьзлог**; Жиз. **дэлэмэ**; **Нав. в. ш. гьлэгэй** // **дэлэмэ** // **жак**, **увуз**, **пэллэ**, **қэгэнэк** - ад. орф. оғиз сути.

Тошк. **йельй** // **йе: лу**// **йе: лув**; **Нав. в. ш. енсэ** // **енгчэ** // **эстьнча** // **женсэ** – ад. орф. энглик.

Хива давшан; **Нав. в. ш. қуйон** // **тэвушқэн** – ад. орф. қуён.

Бух. **дэлвэн**; Хор. **далан**; Сам. **дўлэн**; **Нав. в. ш. мэдэн** – ад. орф. йўлак, каридор.

Тошк. Жиз. **енгэй** (энггай) ; Қашқ. **ияк**, **эннэк** (энгнак) ; **Нав. в. ш ьйэй** // **мэнэй** – ад. орф ияк.

Бух., Сам., Қашқ. **зэмлэмэк**; Қашқ. **ьштэрэп**; **Нав. в. ш. қьчэлэнг** // **ьштэрэп** – ад. орф. шошилтирмақ, қистамоқ. .

Тошк. **тэнчэ**; Фарғ. **сэндэл**; **Нав. в. ш. сэндэл** – ад. орф. сандал.

Тошк. **бедэ**; Анд. **йонгғьчқа**; **Нав. в. ш. бедэ** // **йонгғьчқа**, **кэрэ көрпэ** – ад. орф. беда.

Фарғ. бுவәкчә, Сурх. бө бәк, чақаләғ; Нав. в. ш. чәқәләғ // бөбәк // қақалок - ад. орф. чақалок.

Юқорида келтирилган мисоллар бир-биридан фарқланса-да, улар шевалараро бир предметни билдиради. Маълумки, адабий тил шевалараро учрайдиган юқорида кўрсатилган синонимлардан кенг қўлланилганинигина танлаб олади.

Ўзбек шеваларига хос сўзларни **жаргонлардан** фарқлаш лозим.Диалектал сўзлар шу шева вақллари учун тушунарли бўлади.Жаргонлар эса фақат маълум бир ижтимоий гуруҳ эгаларигагина хос бўлган сўзлардир.Ижтимоий жаргонлар миллий тилнинг бузилган шаклидир.Чунки улар халққа эмас айрим гуруҳ кишиларигагина хизмат қилади.Масалан, доллар ўрнида кўки ,пул ўрнида якан сўзларининг қўлланиши ва б.ш.к.

Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг муҳим хусусиятлари

Бу лаҳжа шаҳар ва шаҳар типидаги шеваларни ўз ичига олади. Унинг бошқа лаҳжалардан фарқи ҳам шунда. Уларда сингармонизм қонуни амал қилмайди. Мазкур лаҳжа Ўзбекистондан ташқари қардош республикаларда ҳам кенг тарқалган. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Фонетик хусусиятлари. қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида унли фонемалар олти, еттитагача бўлади: ъ, у, е, ө, о, ә, э.

Ўзбек халқ шеваларида унли фонемаларнинг алмашилиб келиш ҳодисаси учрайди:

[э > ә] ҳодисаси: **бәлә** /ад. орф. **бола**; **әлмә**// ад. орф. **олма**; **учәв** //ад. орф. **учов**.

[о > э] ҳодисаси: **тэ:** **ққыз**// ад. орф. **бэ:** **лдь**// ад. орф. **бўлди**, **бэ:** **йьдә**// ад. орф. **бўйида**.

Қарлуқ лаҳжасида э унлисининг яна бир хусусияти Тошкент шевасида в ундошидан олдин келса а эмас э таллафуз этилади: **эвқат**, **зэвур**; товуш Самарқанд-Бухоро шеваларида в ундошидан олдин э эмас а унлиси ишлатилади. **тавуш**, **авқот**, **завур**.

[э] унлиси бухоро-самарқанд гуруҳ шеваларида сўзнинг охирида кела олади: **тъллэ**, **Шукруллэ**, **муллэ** каби. [э] ва [ә] унлиларининг сўз ичидаги ўрнашиш тартиби ҳозирги замон тожик тилининг талаффуз нормасига мос келади. Мас. : **эвқэт**, **эмэн**, **устэ**, **тъллэ** // тож. ад. тилида: **авқот**, **амон**, **усто**, **тилло** каби.

Икки тилли шевада маъно фарқламайдиган иккинчи даражали чўзиқлик учрайди: **тәғэ**, **ге:** **лэ:** **с**, **хэймь:**, **еннь:**, **керәкмь:** каби. Бу гуруҳга кирувчи Навоий вилоятининг бир тилли шеваларида орқа қатор [э] унлиси

ярим лабланган бўлиб чўзиқ талаффуз қилинмайди: **эшпэз, эптэп, кетэпть, элэпть.**

Ўзбек халқ шеваларида ундош фонемаларнинг баъзи бир ўзига хос характерли хусусиятлари бор. Айрим ундош товушларнинг алмашилиши, тушиши каби ҳодисалар учрайди. Масалан: **[б > п]** ҳодисаси: **сэ: эп, кьтэп, ухлэп, бэръп** каби. Бу ҳодиса бошқа туркий тиллар учун ҳам хос. Бу ўзгариш озарбайжон тилининг шарқий гуруҳ диалектида ва шеваларида борлиги қайд этилган.

х бўғиз ундоши **х** ундошига ўтади: **рэйхэн//** ад. орф. райхон; **мехнэт** //ад. орф. мехнат; **рэхмэт//**ад. орф. раҳмат.

ч > т ундошининг алмашилиши: **чуштъ //** ад. орф. тушди; **чъшладъ** //ад. орф. тишлади; **чъш** //ад. орф. тиш.

к > й ҳодисаси кенг қўлланилади: **керэй//**ад. орф. керак; **тълэй//** ад. орф. тилак; **орьй** //ад. орф. ўрик, Бухоро диалектида **[к]** сақланади: **йурак//** ад. орф. юрак; **курак//**ад. орф. курак, **болак//**ад. орф. бўлак.

л > н ундошларининг алмашилиши: **куйнак // куйнэй // ад. орф. куйлак**

Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда фонетик ҳодисалардан ундошлар ассимиляцияси кўпроқ учрайди. Ундош товушлар қатор келганда бири иккинчисига таъсир қилиб, уни ўзига мослаштиради ва товушларнинг сингиши (ассимиляция) ҳодисаси юзага келади: **кэммэгэл (камбағал), шуннэй (шундай), сәннук (сандук), куннуз (кундуз), эннэзэ (андоза), эллэс (атлас), мэккэм (махкам), мэссь (махси), хэллэмэ (хатлама), қэллэмэ (қатлама).**

Ўзбек шеваларида учровчи жуфт унлиларнинг конвергенцияси **[ыхи-ъ]** ва қадимий туркий **[а]** товушининг дивергенцияси **[э<а >э]** натижасида қарлуқ тип шеваларда сингармонизм (танглай гормонияси) бузилган. Қипчоқ шеваларида ҳар икки (лаб ва танглай) гармонияси сақланади.

Шеваларда [p] фонемасининг тушиб қолиши кенг тарқалган: **дэстъхэн** (дастурхон), **бънэсэ** (бир нарса), **чэх**, (чарх), **тор** (тўрт) каби. Бухоро диалектида эса тўлиқ талаффуз этилади: **чарх, чарм**.

Сўзнинг охирида к ундоши тушиб қолади: **сэрь// сэру:, эччъ//эччу: каби. Морфологик хусусиятлари.** Ўзбек халқ шеваларининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида морфологик формантларнинг қўлланилишида ҳам фарқлар учрайди. Улар кўпроқ кўплик, эгалик, келишик формаларининг ишлатилишида кўринади. Шеваларда кўплик формасининг [-э, -лэ, -нэр] вариантлари ҳам қўлланилади: **бъзэ келлък//бъза келдък; улэ кеттълэ** (хурмат маъносида) каби.

Икки тилли шеваларда эгалик кўшимчасининг [-ум, -ун] вариантлари учрайди: **бэғум, бэғун, чьрэғум, чьрэғун** каби. Бошқа ўзбек шеваларида мавҳум эгаликни ифодалаш учун от ва олмошларга [-нъкъ ~дъкъ ~ ъкъ] кўшимчалари кўшилади: **мэнькъ, укэмнъкъ, кэлхэздъкъ, беттъкъ** каби.

Ўзбек халқ шеваларининг кўпчилигида, жумладан, қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида олтига келишикнинг тўртта кўрсаткичи бор. Бунда қаратқич ва тушум келишиклари бир шаклда, яъни тушум келишиги шаклида келади. Шунингдек, жўналиш ва ўрин пайт келишиклари аралаш ҳолда қўлланилади.

Қаратқич келишигининг [-и] формаси ҳам учрайди: **укэъмь кътэбъ, озэъмь уйэъм** каби. Тушум келишигининг [-нъ, -дъ, -тъ] ҳамда ассимиляция ҳодисаси билан боғлиқ бир қанча вариантлари асосан қипчоқ тип шеваларда учрайди: **Кэръмдъ кордъ, бэргдъ уздъ, бьрэвдъ кордъ, бэлъқтъ пышьрдъ** каби.

Жўналиш келишигининг [-гэ] формасидан ташқари [э, -йэ] вариантлари ҳам бор: [-э]: **ше: р+э, бе: р+э, у: р+э, бетэъм+э** каби. [-йэ]: бу кўпроқ унли билан тугаган сўзларга кўшилади: **тепэйэ, кочэйэ**.

Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда ўрин-пайт келишиги ва жўналиш келишиги аралаш ҳолда қўлланилиши кузатилади: **уйгэ отьръптълэ** (уйда ўтирибдилар), **мэктэпгэ оқэймэн**.

Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда чиқиш келишигининг [-зэн] ассимилятив варианты Самарқанд-Бухоро шеваларида учрайди: **эллзэдэн кетэптъмь? пэллззэн хэндэлэй эп келэптъ** каби.

Мазкур лаҳжадада [у, бу, шу, ўшә] кўрсатиш олмошлари қиёсни ифодаловчи [-дек // -дәкә] кўшимчаларини олганда фонетик ўзгаришларга учрайди: **уннәғ, буннәғ, шуннәғ, мундәк** каби. Кўрсатиш олмошининг [унақанги, бундақа] формалари ўзбек шеваларида турли кўринишларда келади: [-чъкьн, қъчън, -чън] формалари билан ифодаланади: **бунәқәйчъкьн, бунәйқъчън, унәйчън** тарзидаги формалари шу шеванинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади

Тошкент шевасида ҳозирги замон давом феъли **-вәт бәрвәттъ, айтвәттъ**; шарт феълининг I ш кўплиги **-вуз, -мъз**, II шахс **-йъз**, ўтган замон феълининг I- ш кўплиги **-мъз, -вуза, -вуз**, II ш-ъз орқали ясалади. Наманган шеваларида **-ут: борути, келуттъ** шакллар қўлланилади.

Ҳозирги замон давом феълининг [-йәп] (-яп) аффикси ўрнида Самарқанд-Бухоро шеваларида **-әп // -йәп: бәрәпмән, келәпмән**; Наманган шеваларида **-ут: борутиман, келуттъ** шакллари қўлланилади.

Қарлуқ лаҳжасига оид шеваларда [у, бу, шу] олмошлари билан шаклланган **бу ер, шу ер, бу ёқ, у ёқ, шу ёқ** каби ўрин равишлари [бер, шер, бәғ, шәғ, эғ, ағ, әнәқ] тарзида қўлланилади. Ушбу равишлар келишик кўшимчаларини олганда [берә, шерә, урә, буйәққә, әққә, шуйәққә] каби ишлатилади.

Қарлуқ лаҳжасида пайт маъносини ифодалашда [бәт суғун, бәт кейън, әкунбәт] каби пайт равишлари қўлланилади.

Қипчоқ лаҳжасининг муҳим хусусиятлари

Қипчоқ лаҳжасининг вақллари Ўзбекистон Республикасининг жуда катта ҳудудларларида, шунингдек, Қозоғистон ва Туркманистон Республикаларида истиқомат қилишади. Қипчоқ лаҳжаси ўзига хос хусусиятлари билан бошқа лаҳжалардан фарқ қилади.

Фонетик хусусиятлари. Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда унли фонемалар ўн иккита: **а, э, э, ь, и, ы, у, у, е, э, о, ө.**

Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда танглай оҳангдошлигига риоя қилинади. Сўзнинг бошида ўрта-кенг [э (е), ө, о] унлилари қипчоқ шеваларида [й, (е), вө, во] шаклида дифтонглашади. **Йэчкь, йэлэк, вотьн** (ўтин), **волэв** (улов), **восмэ** (ўсмэ) каби. Бу дифтонглашиш ҳодисаси Жанубий Хоразм, Самарқанд вилояти ғарбий шевалари, Найман, Ғаллаорол, Юқори Қашқадарё қипчоқ тур шеваларида, ҳамда Жанубий Оролбўйи шеваларида ҳам учрайди. Шунингдек, қорақалпоқ, қозоқ тиллари учун ҳам хосдир. Н. А. Баскаковнинг таъкидлашича, сўз бошида [э (е), ө, о] унлиларининг дифтонглашуви қорақалпоқ тилини бошқа туркий тиллардан ажратиб турувчи ўзига хос хусусият ҳисобланади. Бу ҳодиса, қўмик, гагауз, қарачай-балқар тилларида ҳам кузатилади.

Ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда қўлланувчи [ы] фонемаси лабланмаган, тил орқа унли бўлиб, барча туркий тилларда учрайди. Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда [ы] фонемасининг қўлланиши кенгроқ. **Айтың, келың, бөлдыңызымы.** [ы] фонемаси ҳамма вақт ҳам ўзининг тил орқа ҳолатини сақлайвермайди. Бу фонема [й, ш, ч, дж] товушлари билан бирга келганда [ть] товушига мойил талаффуз қилинади: **букчайып; джъл, джъладъ; чърағым, шъпрынды** каби.

[э > ь] ҳодисаси қишлоқ шеваларида учрайди: **тэшльйдъ, ьшэнмьйдъ** каби.

Ундош фонемаларнинг алмашилиб ишлатилиш ҳодисаси қипчоқ лаҳжасида кенгроқ.

[п > в] ҳодисаси: **чэв** (чоп), **тэв** (топ), **йэвуп** (ёпиб), **тевэ** (тепа) каби. Сўз бошида [й] нинг [дж] га ўтиши (й > дж) : **джол** < **йол**, **джэнғэк** < **йэнғэк**, **джаман** < **йаман** // **ёмон** каби.

[з] ундош фонемасининг [й] га ўтиши ўзбек шеваларида ҳам учрайди: **сойлэдъм** (сўзладим).

[ш] фонемасининг баъзан [с] товуши билан алмашилиши қозоқ ва ўзбеклар яшайдиган жойлардаги ўзбек шеваларида учрайди: **бэсь** (боши), **бэсэк** (бошок), **тэскъл** (ташкил) каби.

Қипчоқ лаҳжасида [н (нг)] фонемаси сўзнинг охирида келганда чўзиб талаффуз этилади ва сўз қисқариб талаффуз қилинади: **оң** (олинг), **кең** (кенг < келинг) каби.

[ғ] фонемаси ҳам [г] ва [в] товушлари билан алмашилиб қўлланилади [ғ > г]: **бэйнағь**, **алған**; [ғ > в]: **бэвлэ**, **сэв**, **тэв**, **эвзь ачувь**, **сувэр**, **туврэ**, **эвур** каби.

Товушларнинг тушиш ҳодисаси (элизия) ҳам учрайди: [ғ] товушининг тушиши: **у: лъ** (ўғли), **ту: рь** (тўғри), **о: ур** (оғир) ; [қ] товушининг тушиши: **сарь** (сарик), **қаты** (қаттиқ), **аччь** (аччик) каби.

Морфологик хусусиятлари. Ўзбек шеваларининг қипчоқ лаҳжасида морфологик шаклларни қўлланишида ҳам маълум даражада ўзбек адабий тилидан ва бошқа шевалардан фарқланадиган жиҳатлари мавжуд.

Кўплик (сон) қўшимчасининг **-ар, -лар, -дар, -тар, -зар, сэр** вариантлари қўлланилади: **бизар, бизлар, биз+дар** (бизлар), **ат+тар** (отлар). **-зар** формаси кўпроқ биз, сиз олмошлари билан келади. **Биз+зар, сиз+зар.** Кўплик сон қўшимчасининг **[-сэр]** варианты кўпроқ феъл таркибида қўлланилади: **кеңис+сэр, алиңис+сар** каби.

Тушум келишигининг **[-и// -ын//ин]** тарзида қўлланиши қипчоқ шеваларида кўпроқ учрайди: **қол+ын йу-ды, белин бэвлэдь, коз+ын ашты** каби.

Жўналиш келишигининг [-ға, -а, -на, -н] формалари қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда қўлланилади: **ерттаға, балаларға, ишға, ашғанаға, атама, замаң+ңа, ма+ңа, ертан барамыз** каби.

Чиқиш келишиги [-дән] ўрнида [-ын, -ин] формалари ҳам қўлланилади: **бармайын, қойды, кормэйьн гәпърмә** (бормасдан, кўрмасдан) каби.

. Шунингдек **әнә, мәнә** кўрсатиш олмошларига [-кәй] қўшимчаси қўшиб ишлатилади: **әнәкәй, мәнәкәй**. Қипчоқ лаҳжасининг барча ўзбек шеваларида **мана бу, ана у** кўрсатиш олмошлари **минов** тарзида қўлланилади.

Сўроқ олмошларидан **нима** олмоши **не, нэв** тарзида қўлланилиши қипчоқ шеваларида учрайди. **У, бу, шу** олмошлари билан шаклланган **бу ер, шу ер, бу ёқ, у ёқ, шу ёқ** каби ўрин равишлари **мана, ана, ўша** сўзлари билан келса **манжақда, анажақда ошәжақда** каби қўлланилади.

Қипчоқ лаҳжасида ўтган замон феълининг [- (и) б эди] формасидаги [- (и) б] равишдош қўшимчаси [- (и) в] формасида қўлланилади. **кетъведъ, баръви:дъм** каби. Бу ҳолат Фориш, Хоразм (қипч.) шеваларида ҳам учрайди.

Ҳозирги замон давом феъли [-джатыр] формаси билан ясалади: **бэраджатыр, келаджатыр** каби.

Ўғуз лаҳжасининг муҳим хусусиятлари

Бу лаҳжа вақллари Хоразм вилояти, Олот, Қоракўл, Форш туманларида, Қозоғистоннинг Қарноқ, Қорабулоқ, Иқон, Қорамурт, Манкент, Туркменистоннинг Тошҳовуз ҳудудларида истиқомат қиладилар.

Фонетик хусусиятлари: Ўғуз шеваларида унлилар ўнта фонемадан иборат: **и-ы, Ү-у, э-а, ө -о, е, э.**

Сўз бошида жарангсиз [т, к] ундошлари ўрнида жарангли [д, г] ундошларини қўлланилиши билан фарқланиши ушбу шеваларнинг ўзига хос томонларидан бири: **дъл//тил, гозь//кўзи, гелди-гитти//келди-кетти** каби.

Чуқур тил орқа ундоши [қ] сўз охирида, баъзан сўз ўртасида туширилади: **соры//сарик, қаты//қаттик.**

[т] ундоши сўз бошида жаранглашади: **тун//дҮн //д Ү: н** каби.

е унлиси **э// а** унлисига ўтади. **кел//гел//гал, бер//бар//ба: р** каби.

э// а унлиси й ундоши олдида и билан алмашинади. **бар~ мийди~бармэ+й- бармий-бармийди.**

Ўғуз шеваларида қисқа ва чўзиқ унлилар фарқланади. Қадимги туркий чўзиқ унлилар мавжуд: ҳайвон маъносида **ат~ эт**, исм маъносида **а: д~ э: д** сўзлари қўлланилади.

[қ] ундоши [к] ундошига, [ғ] ундоши [г] ундошига мойил талаффуз этилади. **қандай~ кандай, ғафлат~гафлат** каби.

Ўғуз шеваларида о-лашиш ҳодисаси ҳудудий фарқланади. Ўғуз шеваларидаги бу ҳодисани профессор М. Мирзаев қуйидагича ифодалайди: Бухоро диалектида [э] унлиси сўзнинг бошида, ўртасида, охирида кела олади: **дэ: ш, дэ: рвэз, дэрвэза, тэсма, овқэт, сэвғэ** (ад. орф. тош, боғ, дорбоз, дарвоза, тасма, овқат, совға). Бухоронинг ўғуз шевалари ана шу хусусияти билан ҳам ўзбек тилининг бошқа ўғуз шеваларидан, чунончи Хоразмнинг ўғуз шеваларидан фарқланади, чоғ. Бухоро ўғуз шеваларида:

дэйи, эжы, йавэқ, хэва, дырнэқ, элмэқ; Хор. да: йъ, а: жъ, йа: ва, хава, дьннақ, алмақ (ад. тоға, аччик, паншаха, ҳа, тирноқ, олмоқ).

Морфологик хусусиятлари. Бу лаҳжада жўналиш келишиги кўшимчаси **-а, -э** тарзида қўлланилади: **дэ: ша, қыза//тошга, қызга.** Бухоро ўғуз шеваларида жўналиш келишиги кўшимчаси ўрин пайт келишиги кўшимчаси ўрнида ҳам қўлланилади. **уйа отъръпты.**

Қаратқич келишигининг **ын, ън** вариантлари қўлланилади: **бъзын пэлыз, гозин** (ад. орф. бизнинг полиз, кўзнинг) каби.

Бухоро ўғуз шеваларида ҳозирги замон феъл формаси **-вэт, вэл** кўшимчалари орқали шаклланади. **Ула гетивотыптыла, галвопман** каби.

Келаси замон аниқ феъли ясовчи аффикс **-жақ, -жак** тарзида қўлланилади: **бэржақсан, гетажэксэн** каби

Буйруқ-истак феълининг кўпликдаги I шахс шакли-**лъ-лъ** аффикси билан шаклланади. **борайлик ~ бараль, айтайлик~айтайль** каби.

Шеваларда сифат даража шаклларининг ўзига хос жиҳатлари учрайди. Сифатнинг орттирма даражасида бир предметнинг белги хусусияти бошқа предметдаги белги-хусусиятдан орттирилиб кўрсатилади. Ўзбек адабий тилида ҳам ўзбек шеваларида ҳам белгининг ортиқ даражасини кўрсатувчи махсус кўшимчаси (орттирма даражасининг морфологик кўрсаткичи) йўқ. Ўғуз шеваларида сифатнинг орттирма даражаси **дъм** сўзини кўшиш билан ясалади: **дъм ь: ссь, дъм йахшь** каби.

Тўлиқсиз феъл эди-**ти//-ты** шаклида талаффуз қилинади. **борғанты, гелганти** (борган эди, келган эди.).

Ўғуз лаҳжаси лексикасидан намуналар: **ажэқ-ўчоқ; тыкач-чакич; эвуч-ҳовуч; бэғир-жигар; ена-она; дары-тариқ, сужы** – ширин; **еким-быр** еким ер-бир экишли ер; **йа: ва// йавақ//йава//жаба**—паншаха; **хэппэзы урмоқ-чўмилмоқ; сувлоды-сув** қўйди; **суvloқ**-молларнинг сув ичадиган жойи; **дузлуқ**-туз идиши; **ет-гўшт; буламақ** –бир хил суюқ овқат; **дузлэды-тузлади; эй э**-кафт; **йумруқ**-мушт; **дувэқ// дувэқ**- қопқоқ; **тэнқа**-яйловда чой қайнатадиган қумғон; **ангара**-ҳосили йиғиб олинган экин майдони;

этыз-экин экиладиган дала ҳосил етиштириладиган унумдор экин майдони; **қондақ**-йўргак; **прижэн**-гўшт қиймаси; **дасмал**- қозон сочиғи; **кейвәнә**- дастурхончи; **дарымақ** – йўлиқмоқ; **айаз**- совуқ; **дәрәчә**-кичик эшик; **нишхот**- қолдиқ, ем, хашак; **ғо: лагир** – том тепасига ёйиладиган лумбоз лой; **тартәнәк**-ўргимчак.

Ўғуз лаҳжасидаги матндан намуна

Қарынжа көлиң бөйиндә гәзип йүрейкәни. Сүв тәмәна қарап өсән бир - отың устына чықыптыр, кейин сүв ычжәқ бөлиптир. Бирдән от қайрылып қарынжа сүвә йықылып гидән. Кәптәр дарахтың ужында қарынжа тамаша едип өтирәнкәни, үни гөрип дорров үчип гелиптир. Бечәрә қарынжа чөкмәсликчин рәссә үриниптир. Кәптәр кәттә чөпи әлип сүвә тәшләптир. Қарынжа бир әмәлләп, қыйналип зордән чеккәйә чықыптыр.

Арадан коп вах өтыптыр. Бир гүни авчы кәптәри әтжәқ вөлиптир. Бөлийәтән вақийаны қарынжа гөрип қалып, билдирман авчының айағыннан дишлап әлыптыр. Шү вах авчының мылтығи елиннан душип гидән. Болән вақийадан хәвәрдәр бөлән кәптәр гидипти.

и етарли даражада тадқиқ қилинган эмас. Бу ўринда ўзбек диалектларини илк бор хариталаштириш ишини бошлаб берган В.В.Решетов, Қашқадарё вилояти ўзбек шеваларини хариталаштирган А.Шерматовнинг илмий ишларини қайд этиш ўринлидир. Бу соҳада Ш.Шоабдурахмонов

АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКА

Ареал лингвистиканинг тил ва шеваларни ўрганиш усуллари

Ўзбек диалектологияси соҳасида ўтган асрнинг 60-70-йилларида авж олган диалектологик тадқиқотларнинг 80- 90-йилларда бирмунча сўниши фанимизда тараққиётнинг бир диалектик босқичи – эмперик-тавсифий ишларнинг маълум даражада ўзининг юқори тараққиёт чўққисига етганлиги, янги таҳлил усулларига ўтиши тараққиётни таъминлаш билан узвий боғлиқдир. Диалектологик тадқиқнинг эмперик-тавсифий босқичидан навбатдаги поғонаси қиёсий-тарихий, диалектологик талқин, ареалогик-картографик ёки лингвогеографик тавсифига, яъни ареал лингвистика соҳасига ўтиш давридир.

Ареал лингвистика соҳаси тил ҳодисаларининг тарқалиш ҳудудларини, бу ҳодисаларнинг ўзаро муносабати ва адабий тилга таъсирини лингвистик ўрганиш билан шуғулланади. Ареал лингвистика муайян ҳудудларда тарқалган тил хусусиятларини умумлаштириб, ареал умумийлик – тиллар иттифоқи, шевалар изоглоссаларини аниқлаш ва уларни хариталаштириш ишларини амалга оширади. Шунини айтиш лозимки, ареал лингвистиканинг таҳлилий усули маълум ҳудудда тарқалган тил ҳодисаларини аниқлайди, ҳудудий тил хусусиятларини халқ тарихи, тил тарихи билан алоқадор ҳолда қиёслаб, уларнинг ўрни, тарқалиш чегарасини хариталар орқали кўрсатади.

Маълумки, “Ареал” атамаси латинча “ареа” сўзидан олинган бўлиб, “майдон, ҳудуд” деган маъноларни билдиради. Бу атама тилшуносликка илк марта 1943 йилда италян олимлари М. Бартоли ва Дж. Видосси томонидан киритилган. Лекин аслида тилшуносликка ареал таҳлил элементларини Г. Шухардт, И. Шмидт, Г. Венкер каби олимлар олиб кирган. Кейинчалик

ареал лингвистик тадқиқотларнинг доираси кенгайди. Бу соҳа бўйича XX асрда жуда катта илмий тадқиқот ишлари қилинди. Ареал лингвистика соҳасидаги тадқиқотлар ҳинд-европа тиллари (Е.А.Макайев), славян тиллари (Р.И.Аванесов, Н.И.Толстой), герман тиллари (В.М.Жирмунский), роман тиллари (М.А.Бородина), туркий тиллар (Н.З.Гаджиева), болқон тиллари (А.В.Десницкая) материаллари асосида давом эттирилиб, салмоқли ютуқлар қўлга киритилди.

Ареал лингвистика тушунчаси ва атамаси XX асрнинг 40 йилларида киритилган бўлсада, аммо ареалогик тадқиқотлар ўзининг узоқ тарихига эгадир. Фақат XX аср бошларида тиллар билан боғлиқ ҳудудий масалаларни ўрганувчи йўналиш ареал лингвистика эмас, лингвистик география йўналишида машҳур эди. Бу масала диалектолог олим А. Шерматовнинг

“Лингвистик география нима” рисоласида кенг ёритиб берилган.

Туркий тилларнинг таснифлари ҳам ҳудудий ва географик тарқалиш тушунчалари билан узвий боғлиқ бўлади. Жумладан, туркий тилларнинг илк таснифини берган Маҳмуд Кошғарий туркий халқлар ва шеваларининг тарқалиш ҳудудларини “Румдан Чингача” шаклда географик чегараларини кўрсатади.

Лингвистик география, диалектология, ареал лингвистика тилшунослик фанининг айна бир соҳасининг турлича номланиши эмас, балки тилнинг турли томонларини турли хил усуллар билан ўрганувчи соҳадир. Ареал лингвистиканинг асосий тушунчалари А.Б.Жўраевнинг “ЭЎзбекзабон минтақани ареал ўрганишнинг назарий асослари” номли монографиясида кенг таҳлил қилинган. Монографиянинг “Туркий тиллар ареал лингвистикасининг айрим методологик масалалари”, “Рефлексия”, “Ўзбек тилшунослигида лингвоареал тадқиқотларнинг шаклланиши ва ривожланишининг асосий омили сифатида” деб номланган I ва II бобларида лингвоареал тадқиқ мақсади ва усуллари батафсил баён этилган. Маълумки, рефлексия деганда ўзбек шеваларининг ва ёзма ёдгорликларини эмперик (фаҳмий, тавсифий) ўрганиш натижасида қўлга киритилган ютуқлар билан

бир қаторда маълумотларни янги мақсадларга эришиш учун қайта гуруҳлаш ҳамда таҳлил этиб баҳолаш тушунилади. Шунинг учун А.Жўраевнинг тадқиқоти XX асрнинг 30-80-йилларида ўзбек шеваларининг маҳаллий-худудий тавсифи натижасида қўлга киритилган маълумотларни, ареал тадқиқ методи нуқтаи назардан қайта баҳолаш ва таҳлил этишга қаратилган.

Ареал лингвистиканинг тадқиқ усули турли минтақалардаги шеваларда учрайдиган ўхшаш ҳодисаларни аниқлаш ва уларнинг қўлланиш майдонини аниқ белгилашдан иборатдир. Ареал лингвистикада ҳодисаларнинг тарқалиши харитада кўрсатилади. Шунинг учун хариталаштириш ареал тадқиқотларнинг ҳам усули, ҳам натижасидир.

Изоглосса-ареалогик тадқиқотнинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, ўзаро ўхшаш ҳодисаларнинг тарқалиш нуқталарини ва бу нуқталарни туташтирувчи чизиқни ҳамда ҳодисанинг тарқалиш чегараларини харитада белгиловчи белгидир. Изоглоссани нима асосида ўтказиш (изоглосса мазмуни, тарқалиши, ўрганилаётган ҳодиса ёки қонуният) ареал тилшуносликда жуда катта аҳамиятга эга. Маълумки, диалектолог маълум бир ҳудуддаги шеванинг ўзига хос хусусиятларидан 200-300 турдаги ўзига хосликни қайд этса, ареалог шу ҳодисалардан энг аҳамиятли маълум бир шеванинг ўзига хос антологик хусусиятда акс эттирувчи 2-3 белгини (ҳодиса, қонуниятни) изоглосса мазмуни сифатида танлайди ва шу ҳодисанинг тарқалиш маконини (ареалини) аниқ белгилашга ҳаракат қилади.

Лисоний ҳодисанинг табиатига кўра изоглосса ҳар хил: фонетик, фонологик, морфемик, морфологик, лексик, синтактик бўлиши мумкин.

Шевалар орасидаги чегараларни юқотиб маълум бир ҳодисанинг тарқалиш нуқталарини акс эттирувчи **изоглосса мазмуни** (белгиси) тил тизимида аҳамиятли ҳодиса бўлиши, маълум бир гуруҳ (уруғ, элат, лаҳжа, тил) ёки бир неча хусусиятларни белгиловчи ҳодиса (қонуният) бўлмоғи лозим. Ҳозирги ўзбек тилшунослиги олдидаги энг муҳим вазифалардан бири ҳам мана шу билан белгиланади. Ўзбек шевалари, туркий тиллар

орасидаги ўхшашлик ва фарқлар жуда кўп. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам изоглосса мазмуни (асоси, белгиси) вазифасини ўтай олмайди. Ўзбек шеваларидаги қипчоқ, ўғуз, қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаларини ўзига хос хусусияти-сўз бошида **й~ж**, **к~г** алмашинуви билан ажрата олиш ҳам бу шевалар орасидаги муҳим белги саналиши мумкин. Чунки бу хусусиятлар лексик фарқлар билан ҳам узвий боғлиқдир. Шунинг учун ареалогик тадқиқот ўтказишдан олдин тадқиқотчи ҳар бир изоглосса мазмунини (асос, белгиси) нинг тил тизимидаги таксонамик (тасниф этиш учун аҳамиятли бўлган) аҳамиятини асослаб бермоғи лозим. Изоглоссани хариталар орқали куйидагича изоҳлаш мумкин. Хариталар Н. Муродованинг “Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини” мавзусидаги тадқиқотидан олинди. 1-3 хариталар тадқиқотчининг тадқиқ этган ареали ҳақида этнографик маълумот беради. Жумладан, 3-харитада тадқиқ манбаи бўлган 200 дан ортиқ ойконимнинг аниқ жойлашуви ва номланиши берилади. 5-харитада еттита изоглоссанинг шу минтақада тарқалиши кўрсатилган. Барча лексик изоглоссалар битта тушунча оғиз сути қўшма сўзининг ушбу минтақада қандай берилишига асосланади. Харитада ўз аксини топган изоглоссалар (гилагай, далама, увуз, далама//палла, палла, қоғоноқ//гилагай, жак, палла) ичида гилагай изоглоссасининг етакчилигини кўриш мумкин. 5-харитада кўрсатилганидек, изоглосса чизиқ шаклида бўлиши шарт эмас. У нуқта кўринишида ҳам, алоҳида бир минтақа шаклида ҳам берилиши мумкин. 5-харитадаги 50 дан ортиқ ойконимларни бир умумий зонага-гилагай изоглоссаси зонасига бирлаштириш мумкин. Бу усулдан Г. Благова илмий асарларида фойдаланган. Изоглоссаларни санаб ўтиш, рўйхатда бериш усули билан ҳам ифодалаш мумкин. Аммо хариталаштирилган изоглосса ва ареал ҳақиқий лисоний манзарани **лингвистик ландшафт**ни беради. Моҳиятдан атама бўлган ландшафт (немис. манзара, кўриниш) атамаси ареологияда жуда кенг қўлланилади. Ҳақиқатдан ҳам 5-харитага диққат билан қарасак, харита изоглоссалари

материаллар тўплади ва уларни қиёсий таҳлил қилиб, харитада уларнинг яшаш худудини кўрсатиб берди. Маҳмуд Қошғарий бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилганлигини таъкидлайди. Бу асарда айрим шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг этник таркиби, ижтимоий тузумига оид қисқача таърифлар, этнотопонимикаси ва айрим қабила ҳамда уруғларнинг жойлашиши тўғрисида ноёб маълумотлар келтирилган

Диалектолог олим А. Шерматов таъкидлаганларидек, лингвистик атлас натижасида айтилган хулосалар ундаги алоҳида карталар даражасидан ва уларнинг ўзаро боғланишидан келиб чиқади. Лингвистик атлас ўзида маълум тилнинг ҳамма аспекти бўйича материал мавжуд бўлиши билан шу тилнинг назарий ва амалий фонетикаси, грамматикаси ва лексикологияси тараққиётини чуқур ўрганиш учун имконият яратади.

Жаҳон тилшунослигида энг яхши диалектологик атлас XX асрнинг бошларида тузилган Жан Жильерон, Эдмонларнинг 12 жилдли “Француз тили атласи” (1902–1912). Шунингдек, Венккер, Вреде томонидан тузилган немис тили атласи (1876–1926), Марбургдаги немис диалектологияси Марказий институти нашр этган “Немис лексикологик атласи”ни ҳам келтириш мумкин. Рус тили диалектологик атласи Москва ФА рус тили институтида Р.И.Аванесов, Б.А.Ларин бошчилигида 1951 йилда “Москва шарқидаги Марказий областлар рус халқи шевалари атласи”, 1952 йилда “Шимоли-ғарбий областлар рус халқ шевалари атласи” тузиб чиқилди.

Лисоний хариталарда белгиланган лисоний бирликларнинг тарқалиш худудини тадқиқ этиш, тилларнинг ўзаро алоқасини очиб беришга, тил ходисаларининг тарихини, уларнинг тараққиёт босқичларини белгилашга ёрдам беради. Лисоний жуғрофик вазифаларни ҳал этиш танланган лисоний материалнинг қадимийлигига боғлиқ. Масалан, шева лексикасининг мавзуи гуруҳлари объектни текшириш учун муҳим манба ҳисобланади, чунки унинг кўпчилик таркибий қисмлари қадимийдир. Шу боис ҳам улар қадимий худудий лексик оппозицияларнинг пайдо бўлишига имкон яратиши табиий.

Шевалар ўзига хос лисоний хусусиятларга эга. Шеваларнинг тараққиёт даражасини очиб бериш учун, биринчидан, шу шева вакилларининг тарихи орасидаги мавжуд алоқани ҳисобга олиш зарур. Иккинчидан, шевалар воқелигининг ҳозирги чегараларини тўғри талқин этиш учун бу чегаралар тараққиётнинг барча босиб ўтган йўли, натижаси, фақат қадимда эмас, балки кейинги даврларда ҳам юз берган лисоний жараёнларнинг натижаси эканлигини унутмаслик муҳимдир. Учинчидан, шевадаги лексик-семантик фарқлар, макон ва замондаги лисоний ўзгаришлар лисоний омилларнинг мураккаб ўзаро алоқаси натижасидир. Шунга кўра, шевалардаги фарқлар катор омиллар билан талқин этилади.

Ўзбекистон Республикасида ареал лингвистиканинг вужудга келиши, ривожлантирилиши

Ўзбек халқ шеваларини ҳам лисоний-жуғрофий йўналишда таҳлил қилиш ўзбек шевашунослиги ва ўзбек тили тарихи учун қимматли илмий-назарий хулосалар беришига шубҳа йўқ. Умуман, ҳар қандай диалектологик иш ҳам айни замонда лисоний-жуғрофийдир, зероки, шева ҳамиша ҳудудийдир. Шу боис 1950-1980-йиллардаги барча диалектологик тавсифлар жуғрофийликдан холи эмас. Дарҳақиқат, ўзбек диалектологияси соҳасида 50-60 йилларда минтақавий, ҳудудий шева хусусиятларининг тавсифи – ҳодисалар табиати ва вокализацияси масалаларига асосий эътибор қаратилиб, академиклар Виктор Васильевич Решетов, Шоназар Шоабдурахмонов, профессорлар Улуғ Турсунов, Фаттоҳ Абдуллаев, Собиржон Иброҳимов, Мустақим Мирзаев, Аъзам Шерматов, Қ. Муҳаммаджонов, Худойберди Дониёров каби мумтозларимизнинг, уларнинг кўп сонли шогирдлари, издошлари шижоати, машаққатли меҳнати самараси ўлароқ, ўзбек ҳудудий шеваларининг мукамал тавсифи ва ўзбек диалектологиясининг лингвогеографик ва ареал тадқиқоти учун жуда катта манба яратилди. Аммо ареал лингвистиканинг лингвоареал тадқиқ усули билан ўзбек тили лаҳжа ва шеваларининг барча ҳудудий кўринишлар

атласини яратишнинг назарий қоидаларини ишлаб чиқди. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, тилшунос олим А. Жўраев томонидан макон ва замон, ареал лингвистиканинг назарий асослари, уни ўзбек тил майдонини минтақалаштириш, диалектал минтақа (диалектная зона) ва номинтақавий (азонал) қисмлар ривожда тадқиқ этиш усуллари кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, Қ. Муҳаммаджонов томонидан шимолий ўзбек шевалари, Ў. Иброҳимов Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларини, Н.Муродова Навоий вилояти шеваларини хариталаштирдилар. Ҳозиргача диалектлогия соҳасида яратилган хариталар, жуда катта илмий тадқиқотлар “Ўзбек тилининг диалектологик атласи”ни яратилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Лингво-жуғрофий харита материаллари ўзбек шеваларининг мавжуд таснифларини тўлдириш, мукаммаллаштиришга, уларга аниқлик киритишга ёрдам беради. Шунингдек, ўзбек шеваларининг пайдо бўлишида қатнашган туркий ва туркий бўлмаган этник гуруҳларнинг ўзаро алоқалари натижасида рўй берган жуда мураккаб этнолингвистик тараққиёт жараёнини ҳам белгилаб беради. Шунингдек, хаританинг лисоний материаллари тадқиқ этилаётган ҳудуддаги ўзбек шевалари тизимининг ташқи диалектал чегараси ва ўзбек тилининг бошқа диалектал зонаси билан алоқасини аниқлаш имконини беради.

Шунини алоҳида айтиш лозимки, ўзбек тилшунослигининг ажралмас қисми ҳисобланган ўзбек диалектологияси соҳасида ҳозирги кунга қадар катта илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Кўпгина ўзбек шевалари яхлит ҳолда ўрганилиб, луғатлар тузилган. Шунингдек, йирик монографик асарларнинг яратилганлиги эндиликда шеваларни қиёсий-тарихий ва типологик тадқиқотнинг ҳозирги замон аниқ ва изчил методи билан, тил ҳодисаларининг тарқалиш чегараларини аниқлаб берувчи ареал йўналишда илмий ўрганишни тақоза қилади ҳамда ўзбек халқ шевалари атласини яратиш масаласини галдаги вазифа қилиб қўйди.

Ўзбек адабий тили ва диалектлар

Ўзбек адабий тилининг шевалар билан, шеваларнинг адабий тил билан ўзаро муносабати, уларнинг бир-бирига бўлган таъсирида кўринади. Адабий тил ўқув-ўқитиш ишлари, вақтли матбуот, радио-телевидение ва етакчи шаҳар шевалари таъсири орқали шеваларга таъсир ўтказиб, уларни адабий тилга яқинлаштириб бораётган бўлса, шеваларнинг адабий тилга бўлаётган таъсири эса, адабий тилнинг луғат таркибини янги сўзлар билан таъминлашда кўринади. Ўзбек шевалари бўйича тўпланган лексик материаллар кўрсатдики, унда кўплаб адабий тилда муқобили бўлмаган ва умуман адабий тилда йўқ сўзлар учрайди. Бундай сўзларни эҳтиёж туғилганда адабий тилга қабул қилиб олиш, адабий тилда муқобили бўлган сўзларнинг синоними сифатида, муқобили бўлмаган ҳолда алоҳида адабий тил лексик бирлиги сифатида фойдаланиш имконияти мавжуд. Мана шундай қилинганда ўзбек адабий тилининг луғат фонди ва луғат таркиби янада бойиши аниқ.

Ўзбек адабий тили пайдо бўлганидан ҳозирги давргача такомиллашиб келишида туркий тилда яратилган асарларнинг муҳим ўрни бор. Юқорида қайд этилган XI-XII асрлардаги қадимги ёзма ёдгорликлар ўша давр тилини бойитишда алоҳида аҳамиятга эга. Бу асарлар ўзбек халқ тили ва адабий тили тараққиётига муносиб ҳисса қўшган асарлардандир.

XIV-XV асрларда буюк Навоий асос солган эски ўзбек адабий тили тўла шаклланиб етди. Албатта, бу узоқ даврнинг маҳсулидир. Бу давр адабий тилининг ривожланишида Лутфий, Навоий, Атоий, Саккокий, Бобур каби ижодкорлар яратган асарларнинг алоҳида ўрни бор. Айниқса, Алишер Навоийнинг сермаҳсул ижоди ўша давр адабий тилини тараққий этишида улкан ҳисса бўлиб қўшилган бадий дурдоналардандир. Навоий «Хазойин ул-маоний», «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Мажолис ун-нафоис», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби асарларини ўзбек тилида яратиб, бу тилда ҳам бадий ва илмий асарлар ёзиш мумкинлигини кўрсата олди.

XVIII-XIX асрларда ҳам ўзбек адабий тили бойиди ва тараққий этди. Ўзбек адабий тили билан халқ тили ўртасидаги муносабатлар бу даврдаги

феодал тарқоқлиги туфайли бироз бир-биридан узоқлашса-да, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яна ривожланди. Бу даврга келиб тилимизнинг грамматик қурилиши, луғат бойлиги бир қанча қийинчиликларга дуч келса-да, анча тараққий этди. Бунда Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар ўғли, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Абдулла Авлоний, Чўлпон каби шоир, ёзувчиларнинг хизмати каттадир. Маълумки, ўзбек адабий тилининг тараққиёти халқ тилининг тараққиёти билан бевосита боғлиқ. Чунки адабий тил ўз эҳтиёжи учун зарур воситаларни халқ тилидан, яъни шевалардан олди, улар ҳисобидан бойиб борди.

Адабий тил ва бадий адабиёт тили тушунчаси айнан бир нарса эмас. Бадий адабиёт тили миллий адабий тилининг бир соҳаси, услубий соҳасидир. Унда адабий тил, жаргонлар, лаҳжалардан турли мақсадларда фойдаланилади. Адабий тилнинг қўлланиш доираси миллий тилга нисбатан чекланган бўлади. У лаҳжа, шевалар билан алоқада бўлса ҳам, уларни ўз ичига қамраб ололмайди. Миллий тил эса ўзбек адабий тили ва халқ шеваларини ўз доирасига қамраб олади.

Ўзбек адабий тили XX асрда миллий тил сифатида шаклланиш жараёнида анчагина сўзларни шевалардан олди. Шу билан адабий тил у шеваларга ўз таъсирини кўрсатди. Натижада шевалар фонетик, грамматик, лексик хусусиятлари билан адабий тилга мослашиб борди. Шунини айтиш мумкинки, шеваларнинг адабий тил билан муносабати ҳақида гап борганда улар ўртасидаги ўхшаш, фарқли томонлар ҳамда адабий тилда сўз ва грамматик шаклларни меъёрлаштиришда шеваларнинг ўрни, умуман адабий тилга нисбатан тутган мавқеи назарда тутилади. Маълумки, ҳар бир шевада бирор тушунча биргина сўз билан ифодаланмайди. Айрим шеваларда бирор тушунчани ифода этаётган сўз, бошқа шеваларда бошқа бир тушунчани ифода этиши ёки этмаслиги мумкин. Шу сабабли ҳам адабий тил барча шевалар учун тушунарли бўлган сўзларнигина қабул қилади.

Ҳар бир тилнинг ўрганилиш даражаси, унинг ички қонуниятларини билиш, бу тилнинг шеваларини тавсифлаш, уларда сақланиб келаётган бойликларни аниқлаш шевалар билан адабий тил орасидаги алоқаларни ўрганиш билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли ҳам шевалар лексикасини чуқурроқ ўрганиш, эҳтиёж туғилганда шева сўзларни адабий тилга олиш лозим.

Ўзбек шевалари лексикасидаги деярли барча сўзлар оғзаки, жонли нутқ жараёнида адабий тилдаги сўзлардан бирор жиҳатидан оз бўлса ҳам фарқларга эга. Шевага хос сўзларни ўзбек адабий тили лексикасига қиёслаб қуйидагича ҳолатлар белгиланди:

- 1) Адабий тилда муқобили бор сўзлар;
- 2) Адабий тилда муқобили йўқ сўзлар;
- 3) Адабий тил ва шевада шаклан ўхшаш, аммо маъноси ўзга сўзлар;
- 4) Адабий тил билан шевада маъноси ўхшаш, аммо шакли бошқа сўзлар.

Адабий тилда муқобили бор сўзлар. Ўзбек шеваларида бирор предмет, иш-ҳаракат, белги-муносабатни билдирадиган сўзлар адабий тилидагидан яна бошқача ном билан ҳам учрайди. Улар қандай ном билан қўлланса ҳам маънолари битта бўлиб, фақат шевалараро турли хил номлар билан юритилади. Шевада мавжуд бўлган баъзи диалектал сўзларнинг ўзбек адабий тилида эквиваленти бор. Ўзбек шеваларида ишлатилиб келинаётган жуда кўплаб диалектал сўзлар қадимги шакл ва маъноларини йўқотмаган. Масалан: **ънэй, ънэк ~ inak** (ДЛТ., 1, 135) - ад. орф. сигир; **йумуртгэ ~** (ДЛТ., III, 439) ~ ад. орф. тухум; Шеваларда уй маъносини **тэм** сўзи ифодалайди. Бу сўз қадимги ёзма ёдгорликлардан «Тафсир»да ҳам учрайди. **тэм ~ там** – ад. орф. уй («Тафсир», 283 б). Ёки ёлғон сўзини **ўтрик** (ДЛТ., 1, 127), чақимчи сўзини **ушэк** сўзлари ифодалайди.

Бу фактлар қадимги сўзларнинг халқ шеваларида ҳозиргача ҳеч ўзгаришсиз сақланиб келаётганини кўрсатади. Бундай сўзларни аниқлаш

учун эса халқ шеваларининг лексикасини янада чуқурроқ ўрганишни талаб этади.

Шеваларда кундалик ҳаёт учун доимо зарур бўлган, фикрни равон ифодалашга ёрдам берадиган, адабий тилни бойитиш учун керакли бўлган сўзлар кўплаб учрайди. Бундай сўзларнинг ўзбек адабий тилида муқобили борлиги учун ҳам улар ҳақида мисоллар келтириш билан чегараланамиз.

а) ном маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар:

Шевада	Адабий тилдаги муқобили
энгуштәръ	узук.
элвэнч	беланчак. эрғъмчәк маъносида ҳам учрайди.
бәнт	тўғон. Фарғ., Анд. эльш // эльш ~ Хор. бө гәт // бувәт; Нав. в. ш. дарғат, бант каби.
вәрәжә	титроқ. Қатгъ шәмәлләгәнъ учун вәрәжә қъләйәптъ.
жәз, чәғрчә	ўғир
жузгән // жувшан	ўтин, ёвшан
жәк	оғиз сути

Қонуқ – меҳмон. Ёзма ёдгорликларда ҳам қонуқ сўзи қўлланилган. М. : бир қаріб ман манқа бу кун кеча қонуқі барінлар, бу елда јатајін. Мен бир йўловчиман, менга бу кеча меҳмонликка жой беринглар, шу ерда қолайин (“Тафсир”, 1963, 212, 46).

б) ҳаракат маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар

Шевада	Адабий тилдаги муқобили
дәрғмәк	Сиқилмоқ
жъйнәмәк -	Йиғиштирмоқ
хәпзъ тушмәк	суда сузмоқ
ьдрәмәғ	меванинг суда қолиб бузилиши
күндәқләмәк	йўргакләмәк

в) белги маъносини ифодаловчи диалектал сўзлар

Шевада	Адабий тилдаги муқобили
элдэркосэ	алдоқчи, у элдэркосэ бэлэ
дэммэл	бесўнақай кишиларга нисбатан ишлатилади
сулэмэсө қъ	ишёқмас, дангаса, ландавур
хътмър // хътмур	бахил, ичи қора
хөкмэн	айнан, ҳақиқатдан

Юқорида келтирилган диалектал сўзларнинг мавжудлиги умумхалқ ўзбек адабий тили лексик системасида шевалар лексикасининг тутган ўрни-ни белгилашда алоҳида аҳамият касб этади. Юқоридаги келтирилган диалектал сўзлар эҳтиёж туғилган ҳолларда адабий тилдаги муқобил сўзнинг синоними сифатида келиб, синонимик қатор ташкил қилиши мумкин: **ялпиз – хулвуй // хулбуй, пьдэнэ; тўғон - бэнт, дэрғэт; лўмбоз - ғулэнгър; лунж – урт; бахил –хътмър** каби. Бундай ҳолда адабий тил луғавий таркиби яна янги сўзлар билан бойийди.

Адабий тилда муқобили йўқ сўзлар. Ўзбек шеваларида ўзининг фонетик ва морфологик таркиби жиҳатидан, шакл ва маънода фарқланадиган бир қатор диалектал сўзлар борки, уларнинг ўзбек адабий тилида муқобили учрамайди. Шевалардаги адабий тилда учрамайдиган бундай сўзларни икки гуруҳга ажратамиз:

- 1) Адабий тилда муқобили йўқ диалектал туб сўзлар;
- 2) Адабий тилда муқобили йўқ диалектал ясама сўзлар.

Адабий тилда муқобили йўқ диалектал туб сўзлар. Диалектал сўзларни луғавий таркибига кўра тадқиқ қилиш, шеваларда узоқ даврлар мобайнида қўлланилиб келган лаҳжавий сўзларнинг моҳиятини очиб беради. Шеваларда шундай сўзлар борки, улар тузилиши, ҳам маъноси билан, ўзининг фонетик ва морфологик таркиби жиҳатдан адабий тил

лексикасидан фарқланади ва адабий тилда учрамайди. Шеваларда ўрикнинг куритилганини **ғольн** сўзи ифодалайди. Ўзбек адабий тилидаги топилмайдиган нодир нарса сўзини ифодалаш учун шевада **әнзърэт** сўзи ишлатилади. Бу сўз билан биргаликда **эвлъйэ** сўзи ҳам ишлатилади. Шевада қўлланиладиган, адабий тилда учрамайдиган диалектал сўзларга яна қуйидагиларни келтириш мумкин. Масалан: тишнинг милки ~ **вэрэ** ; майда тош ~ **шэгэл - чэгър**; эски пахта ~ **чэвгут**; қора рангга ивитилган ип чизғич ~ **рэжжэ** сўзлари орқали ифодаланади. Устэ сынчнь узунасьгэ рэжжэ тэртъп улчэдъ. чоғ. : Бух. ражжа (тож. рачча) - қора рангга бўялган ип чизғич. Шеваларда ёстикнинг узунроқ шаклдагиси **лолэ** деб юритилади. Ёки шевада деҳқончилик маҳсулотлари сақланадиган жойни **хэмме** сўзи ифодалайди.

Ўзбек шевалари лексикасининг адабий тилда учрамайдиган бундай лаҳжавий сўзлари ўзининг қадимги шакл ва маъносини йўқотмаган ҳолда қўлланилиб келинмоқда.

Адабий тилда муқобили йўқ диалектал ясама сўзлар. Адабий тилда учрамайдиган шевалардаги бир қатор сўзлар тузилиши жиҳатидан ясама ёки қўшма бўлади. Бу сўзларнинг таркибидаги морфема ёки компонентлардан бири адабий тилга маълум ёки маълум бўлмаслиги мумкин. Улар қандай тузилишидан қатъий назар лексик бирлик сифатида адабий тилда учрамайди. Улар қуйидаги кўринишга эга:

а) диалектал сўз ўзбек адабий тилидаги компонентлардан тузилиши мумкин. Бундай ҳолат қўшма сўзлар таркибида учрайди. Мас. : Қадим-қадимдан ёш қиз болалар ўртасида **бештэш** ўйини мавжуд бўлган, ҳозир ҳам бу ўйин ўйналади, бу ўйин унинг аввалги номи билан сақланган. Беш ва тош сўзларидан тузилган **бештэш** қўшма сўзи таркибидаги беш ва тош сўзлари ҳозирги адабий тилимизнинг луғат таркибида бўлса ҳам, лекин уларнинг қўшиливидан ҳосил бўлган сўз адабий тилда йўқ. Яна қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: **кельнбэрмэг** - узум навининг бир тури

б) Қўшма сўзнинг I-компоненти ўзбек адабий тилида маълум, 2-компоненти фақат шевалардагина учрайди. **дэйрэвэт** - даёнинг қирғоғи, лаби, ёқаси маъноларида қўлланилади. **чэйгэрдэн** - тўйларда суюқ овқатларни сузишда, сув ичишда ишлатиладиган узун дастали рўзгор асбоби.

Шеваларда ҳозирги ўзбек адабий тилида бутунлай учрамайдиган диалектал сўзлардан ташқари, адабий тилда ишлатилмайдиган морфемалар, лексик birlikлар мавжудки, бу мазкур шеваларнинг лексик имкониятлари кенглигидандир. Ўзбек адабий тилининг луғат таркибида учрамайдиган шевага хос бўлган яна қуйидаги лексик birlikларни келтиришимиз мумкин. Масалан:

мэйльк - сочиқ (қипчоқ) Нав. в. ш; Ж. Қозоғистон майчачық;
култәпешәк - ўрта ва кекса ёшдаги аёлларнинг киядиган бош кийими

озбърчълък, этәтоп, энәтоп - яқин қариндош уруғлар; **шувурғәнъ** - узум навининг бир тури; **бештъ** - узум навининг бир тури; **хәжъхәнъ** - эртапишар олма. Бәғъмъздә хәжъхәнъ элмәлә коп; **търәмәйъ** - кузда пишадиган, қиши билан сақланадиган олма; **пәрдевәр** - уй деворлари пахса ёки ғиштан қилиниб, болор қўйилганда атрофи ярим пахса, пәрдевәр қилинади; **чәнғәләк** - пахтаси олинган ғўза пўчоғи; **пәйъч** - оёқ кийимсиз, пойабзалсиз; **лъкчоп** - бир учига пахта ўралган чўп.

Юқорида келтирилган жуда кўплаб диалектал сўзлар узоқ вақтлардан бери қўлланилиб келинган қадимий сўзлардир. Бундай диалектал сўзлар ўзбек адабий тилининг луғат таркибига эҳтиёж туғилганда қабул қилинса, адабий тилнинг луғат таркиби бойиб боради.

Адабий тил ва шевада шаклан ўхшаш, аммо маъноси ўзга сўзлар. Ўзбек шеваларининг лексик таркибидан жой олган бир қатор лексик birlikлар адабий тилдаги сўзларга шаклан ўхшасада, уларнинг маъноларида фарқлар мавжуд. Халқ шеваларига хос лексик birlikларнинг адабий тилдагидан маънода фарқланиши сўз маъноларининг тараққиёти билан боғлиқ ҳодиса. Бундай диалектал сўзлар қуйидаги кўринишларга эга:

а) ўзбек адабий тилидаги айрим сўзлар шеваларда ҳам кўп маъноли бўлиб, шевадаги сўзлар янги қўшимча маъно англатади. Масалан: Ўзбек адабий тилида **бўз** сўзининг бир неча маъноси қайд этилган. Шеваларда **бўз** сўзининг юқорида қайд этилган маъноларидан ташқари яна бошқа маънолари қўлланилади. **Боз йьгът-бақувват йигит; бөзоқ эчки** каби.

Шевада **гəшт** сўзи - охири, тугаш пайти маъноларида ишлатилади. Адабий тилда **гашт** [ф-т] - бирор иш, табиат манзараси, сайр-томоша, давр-даврон ва ш. к. олинадиган эстетик завқ маъносида қўлланилади. **Гўйянда** лексемаси адабий тилда ҳофиз, ашулачи маъносини ифодалайди. Шеваларда **гойəндə** - ўлим маросимларида ўлган кишини йўқлаб айтиб турувчи аёл. Бу кўпроқ икки тилли шеваларда учрайди; ўзбек адабий тилида **горə** -сўзининг бир нечта маънолари қайд этилган. Шеваларда бу сўз- кўйлар турадиган жой маъносини билдиради: **қойлəрнъ горəгə кəмə**. Шевада **ьркътдəй** сўзи бақувват маъносида қўлланилади. Адабий тилда иркит - кир, ифлос маъноларини ифодалайди. Бу сўз шеваларда яна бошқа маънода қўлланилади. чоғ. : Жўш. иркит ~ айрон халта. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ланг сўзининг икки маъноси берилган: 1) ланг [ф-т] эск. чўлок, оқсоқ; 2) ланг: ланг очик, кенг очик, катта очик. Шеваларда ланг сўзининг бу маъноларидан ташқари, яна бошқа бир маъноси ҳам мавжуд. Умумий равишда тарқалган касаллик - **лəнг** дейилади. **Сонсиз** лексемаси адабий тилда бəхисоб кўп, сон-саноғи йўқ, беадад маъноларида қўлланилади. Шевада уқуви йўқ, қўлидан бирор иш келмайдиган кишиларга нисбатан ҳам **сəнсъз** сўзи ишлатилади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да хор сўзининг бир нечта маънолари қайд этилган:

Шевада **хор** сўзининг ўзбек адабий тилидаги маънолари ҳам мавжуд бўлиб, унинг яна бошқа маъноси ҳам учрайди. Шеваларда **янтоқ** сўзи билан бирга **хəр** лексемаси ҳам қўлланилади. Қайиш сўзи адабий тилда тасма ва унинг турларини билдирса, шевада **кəйъш** тасма маъносидан ташқари, ун ошининг бир тури - шилпилдоқ маъносида қўлланилади. Қəйъшнинг бир неча хил турлари бўлиб, улар ҳар хил шаклларда пиширилади. **Катта**

кэйъш кафтдек катталиқда кесилган юпқа хамирдан иборат бўлса, майда кэйъш кичикроқ шаклда кесилади.

б) адабий тилдаги сўз билан шаклан ўхшаш бўлган баъзи шева сўзларининг маънолари адабий тилдагидан тамоман бошқа: Ўзбек шеваларида **пәқър** - челақ маъносидан ташқари яна бошқа маънода ҳам қўлланилади. **пәқър** - - камтарин маъносида қўлланилади. Ўзбек адабий тилида итнинг увиллаши **улиди** тарзида ҳам ишлатилади. Шеваларнинг барчасида оғизнинг яллиғланишини **ульдъ** сўзи ифодалайди. Бу сўз Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида ҳам учрайди. **улы** - оғиз ва тилнинг касалланиши.

Халқ шевалари лексикасини ўрганиш жонли сўзлашув тилининг чексиз сўз бойликларини очиб беради. Халқ шеваларининг битмас-туганмас сўз бойликлари эса адабий тилнинг луғат таркибини бойитишга қўшимча имкониятлар мавжудлигини кўрсатади.

Адабий тил ва шевада маъноси ўхшаш, шакли бошқа сўзлар. Ўзбек адабий тилидаги айрим сўзлар шеваларда бошқа шаклда ёки фонетик ўзгаришлар билан учрасада, аслида уларнинг маъноси ўхшашдир. Бундай сўзлар лексик характерга эга бўлган турли фонетик вариантларда учрайди. Буни лингвистик адабиётларда сўзнинг лексикалашган фонетик-морфологик варианты деб атайдилар.

Бундай сўзларни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

1) шевалар лексикасидаги диалектал сўзлар турли хил фонетик вариантларда қўлланилади:

ғыйқърдәк // ғьқърдәк // ғьқърдәй – кекирдақ; **қәқәләғ** - (Қизилча) - чақалоқ. қәқәләғнъ коръшгә кетгъләр.

Ун ошининг бир тури адабий тилда угра оши номи билан қўлланилади. Шевада бу сўзни **узмә эш, узмән эш, эшъәрд, эшъбурдә** сўзлари ифодалайди; **тыпчәк** - бурчак; **кунжәк** - бурчак; **йузувчи** - сузувчи, сувда сузувчи; **тушбурә // чушбурә // чушберә** - чучвара. Чучвәрәнъ сузәптълә; **сьнәчә, ьчкьчә, бьйьнгчә, гуппьчә** - нимча; **тэй-тэй** - тета поя. чоғ. :

Тошк. эдэй - чечэй ~ Турк. эжэк-эжэк каби; **шъбъртки, шуутки** - супурги; **бэйэгъ** // қипч. байнағы - халиги (Байнағы адам) ; **бэбэй** // қипч. бэвэй - бобо. Чайханага бэвэйлә кельщдъ; **вънғълә** - визилла, виз-виз овоз чиқармоқ; **гопшь** - куви. Гопшьнъ тчъдән йэгнъ эльш керәк; **елпълләп** — милтиллаб; **жугәръ** - — жўхори; **кокмәк** - кўм-кўк. (кокмәк куйләй) ; **чолпъ** - човли

2) кўшма сўзлар таркибидаги ўзаро фарқли сўзлар:

Ўзбек халқ шеваларида синтактик йўл билан **у, бу, шу, ўша** кўрсатиш олмошларига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари формасидаги ер, ёк сўзларининг кўшилиши орқали равиш ясашиши характерлидир. Улар шеваларда қуйидаги кўринишга эга: **әккә** - (– ад. орф. у ёкқа; **йәккә** – ад. орф. у ёкқа; **бәккә, шәккә** - ад. орф. бу ёкқа, шу ёкқа; қипч. **анжакқа, манжакқа** – ад. орф. у ёкқа. бу ёкқа, шу ёкқа.

Ўзбек халқ шеваларида кўшма феълларнинг қўлланишида фарқлар учрайди. От-феъл типидagi кўшма феъллар содда феъл тарзида қўлланилади. Масалан: Қипчоқ лаҳжасига оид шеваларда бундай қилма, шундай қилма, қандай қиламан феъллари **буйтмә, шуйтмә, қәйтәмән** деб юритилади. Диалектал сўз билан адабий тилдаги ўхшаш сўз ўртасида Навоий, Тошк. **әгәнәмәғ** – думаламоқ ~ Қашқ. Жиз. **ағанамәк** – англамоқ, **тушунмоқ** каби маъноларни билдиради. Навоий, Бух., Сам., Қашқ. **әбжош** – **қайнаган сув** ~ Урганч, Хива ва Шовот - **әбжө ш (абжўш)** – қайнаган сувга ботириб олиб қуритилган майиз маъносида қўлланилади. Навоий вилояти шеваларида **әвсәр // авсар** – **бўшанг, лаванг** маъноларида ишлатилса, **Жанубий Хоразм** шеваларида **авсар** – **тўя нўхтасига боғланадиган темир халқа** маъносида қўлланилади.

Ўзбек шеваларида шундай сўзлар ҳам борки, айрим фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, улар адабий тилга хос сўз билан бирга ишлатилиб, шевалараро бир хил маънони билдириб келади. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Бух. **әлвәнж** ~ Қашқ. **әлвәнч**; Нав. в. ш. **әлвәнч** – ад. орф. беланчак;

Хор. **эрқайын** // **арқайин** ~ Қашқ. арқайин ~ Бух. арқайин; Нав. в. ш. **эрқэйьн** – ад. орф. бемалол, хотиржам;

Қашқ. **эдрэсман** ; Гурлан адрасман; Нав. в. ш. **эдрэсман** // **хэзэрсубэн** // **хэзэръсбэн** – ад. орф. исирик;

Бух. **офтэба** ~ Жиз. **эптэвэ** ~ Қашқ. **эптовэ** ~ Сурх. **офтобэ**; Нав. в. ш. **эптэвэ** - ад. орф. обдаста;

Қашқ. **эйрът қълмоқ** ~ Бух. ; Нав. в. ш. **эйрът қълмоқ** ~ Сам. **эйрът қилмоқ** - ад. орф. ажратмоқ, фарқламоқ;

Бух., Нав. в. ш. ; Қашқ. **элис//элус** ~ Сам. **элис** – ад. орф. ғилай, «косой»;

Тошк. **энзърэт** ~ Қашқ. **энз (и) рэт** – Сам. Нав. в. ш. **энзърэт** – ад. орф. топилмайдиган, нодир (нарса), анқонинг уруғи;

Бух. Сам. **эбажош** ~ Қашқ. Нав. в. ш. **эбжўш**; ~ Жиз. **эбдьш** ~ ад. орф. қайнаган сув;

Бух. **бэхэвор** ~ Жиз. Қашқ. Нав. в. ш. **бэхэвэр** // **бэхэвэр** – **бахавэр** // **бахавар** ~ Сам. **бэхэвэр** ~ ад. орф. эҳтиёт;

Тошк. **бэйьқъш** ~ Сам. Бух. Нав. в. ш. **бэйьқъш** // **бояқиш** ~ Тошк. **бэйьқъш** – шўрлик, бечора;

Жиз. **гьттэк** ~ Қашқ. **гиттэк** ~ Сам. **гьттэй**; Нав. в. ш. **гьттэк**, **гьттэй** – ад. орф. жиндай;

Бух. Нав. в. ш. **ғелак** ~ Қашқ. **ғелэк** ~ Сам. **ғелак**. – Сирд. **ғылак** – ад. орф. қийма (думалок, ёнғоқдай қилиб овқатга солинадиган қийма гўшт) ;

Бух. Нав. в. ш. **ғулба** // **ғулва**, Қашқ. **ғолва** ~ Сам. **ғулвэ** - ад. орф. қувур;

Сам. **ғулангир**, Хор. **ғо: лагир**; Нав. в. ш. **ғолангир** // **ғуллагир** // **ғолэгър** – ад. орф. лўмбоз. **тэмгэ ғолангир бэстък**;

Бух. **ғўлунг** // **ғульнг** ~ Сам. Нав. в. ш. **ғульн** ~ Хор. Боғот **ғулун** ~ Қашқ. **ғолун** – ад. орф. қуритилган ўрик;

Қашқ., Жиз., Нав. в. ш. ~ **дэсмол** ~ Урганч, Хива, Ҳазорасп. **дасмал** ~ Сам. **дасмал** – ад. орф. қозон сочик;

Қашқ. **эмин-эркин** ~ Бух., Сам., Нав. в. ш. **эмин-эркин** – ад. орф. бемалол, тортинмай;

Бух. **жэйшап** (тож. жой, «ўрин», шаб «кеча» – жойлашиб) ~ Қашқ. **жэйпө ш // жойпъш** – Сам. **жэйпө ш**; Нав. в. ш. **жэйшэб**; – ад. орф. чойшаб;

Бух. **жувона//жувгэна** ~ Қашқ. **жувэна** ~ Сам. ; Нав. в. ш. **жувэна** – ад. орф. новвос;

Бух. **зомуча//зэмъча** ~ Хор. **замча** ~ Наманган **зэмбиччэ**; Нав. в. ш. **зэмчэ//зэмъча** - ад. орф. ҳандалак;

Бух. **зардэлу//залдэръ** – Қашқ. **зардали** – Сам. **зардали** ~ Сурх. **зардали**; Нав. в. ш. **зэлдэръ//зардали** – ад. орф. хўл ўрик;

Бух. Нав. в. ш. **ъзъ – чув**, Қашқ. **иззи – чув** ~ Сам. **ъзъ – чув** – ад. орф. шовкин-сурон;

Сам. ; Нав. в. ш. **ичкуйэр** ~ Қашқ., Анд. **ичкуйэр** - ад. орф. жонкуяр;

Қашқ. **йэшъммэчэғ** ~ Сам. ; Нав. в. ш. **йэшъммэчэғ**, Жиз. **йэшъммэчэғ** – ад. орф. бекинмачоқ;

Жиз., Қашқ., Нав. в. ш. **йуғурмоқ** ~ Сам., Бух. **йоғърмоқ** – ад. орф. қормоқ (хамир) ;

Сам., Бух., Жиз., Нав. в. ш. ~ **каду//кадь** ~ Қашқ. **кэдь** ~ Сурх. **кады//каду** ~ Хоразм кэди – ад. орф. қовоқ;

Бух., Нав. в. ш. **кърчъмэл** ~ Сам., Жиз. **кърчъмол** – ад. орф. кир кўтарадиган, тез кир бўлмайдиган материал;

Қашқ, Бух., Нав. в. ш. **култэпошэк** ~ Сам. **култэпошэк** – ўрта ва кекса ёшдаги хотинлар киядиган бош кийим;

Қашқ. **қароле** ~ Жиз. **қароль** ~ Хор. **қаролы//қарэль** – Сам.. Нав. в. ш. **қароль** – ад. орф. олхўри;

Қашқ. **нэсэк** ~ Сам. **нэсэк**; Нав. в. ш. **нэсэк//нэсэк** – ад. орф. айб топмоқ;

Бух., Нав. в. ш. **-нэнпар** ~ Қашқ. **нэмпэр** ~ Сам. **нэнпэр** – ад. орф. чакич;

Юқори Қашқ., Бух. Нав. в. ш. тэвун ~ анд. тэвун ~ Тошк. тэвэн ~ Сам. тэвун – ад. орф. тааллукли;

Қашқ., Бух., Сам. хэшшэкэллэ // хэшшэ ~ Жиз.. хэшшэкэллэ ~ Нав. в. ш. хэшшэкэллэ - ад. орф. барибир, ҳар қандай ҳолатда шароитда.

Ўзбек адабий тили эҳтиёж туғилганда мана шу каби ўзбек халқининг кўпчилиги учун тушунарли бўлган сўзларни лексик меъёр сифатида қабул қилиши мумкин. Бугунги кунда юқорида келтирилган жуда кўпгина сўзлар ўзбек адабий тилига хос сўз билан параллел ишлатилмоқда. Фонетик жиҳатдан фарқларнинг мавжудлиги, табиий.

Ўзбек адабий тилидаги сўзлардан фонетик жиҳатдан фарқланадиган диалектал сўзларни ўрганиш айрим сўзларнинг қадимдан бизгача қандай товуш ўзгаришлар билан етиб келганини билишимиз учун кўмак бўлади. Тилимизда мавжуд бўлган барча сўзлар ҳам тилимизнинг луғат бойлигини ташкил этади. Ўзбек шеваларида жуда кўплаб сўзлар мавжуд бўлиб, бу сўзларнинг кўпчилиги ҳали адабий тилга қабул қилинмаган. Улар кўпроқ бадий адабиёт тилида шева вакиллариининг нутқидагина ишлатилади.

Адабий тилнинг шеваларга таъсирини оширишда, унинг адабий тилга тўла сингиб кетишини таъминлашда ўрта ва олий таълим муассасаларида ўқиш-ўқитиш ишининг яхши йўлга қўйилиши жуда муҳимдир. Чунки саводхонлик, адабий тил меъёрларини эгаллаш турли хил фан соҳаларини ўзлаштиришнинг ўзи фақат тил орқали амалга оширилади ва адабий тилнинг кенг миқёсда тарқалишига сабабчи бўлади. Шунингдек, адабий тилнинг тараққий этиб бориши ва шевалар билан бойишида, шеваларнинг адабий тилга сингиб кетишида шоир ва ёзувчиларнинг ҳам муносиб ҳиссалари бор. Улар ўз асарларини халқ тилига яқин бўлган ҳолда яратадилар. Бадий асар китобхонни ҳаёт воқелиги билан таништиради. Бадий асарда диалектизмлар ёзувчи ғоясини амалга оширишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Диалектизмлар бадий асарда эмоционалликни ошириш, образлилик учун хизмат қилади. Шу тариқа

диалектизмлар адабий тилга сингиб боради ва маълум бир вақтлар ўтиши билан адабий тил мулкига айланади.

Ҳозирги кунда ҳам ўзбек адабий тили жуда кўп сўз ва терминларни ҳамда грамматик шаклларни шевалардан олади ва улар ҳисобидан бойиб боради. Бу адабий тил ва шеваларнинг ўзаро бир-бирига бўлган таъсири ва муносабати ҳисобланади.

Ўзбек адабий тили ва диалектлари автономияси ва гетерономияси.

Ҳозирги ўзбек адабий тили меъёрларининг шаклланиб, такомиллашиб бориши узоқ тарихнинг маҳсулидир. Ўзбек адабий тили тараққиётига шеваларга хос нутқий воситаларининг таъсири ҳар бир даврларда турлича бўлган. Ўзбекларнинг элат, халқ ва миллат бўлиб ташкил топиш жараёнида маҳаллий шевалар умумхалқ тилининг асоси ва муҳим манбаи бўлиб хизмат қилди. Шунини алоҳида айтиш мумкинки, XI асрдан бошлаб шакллана бошлаган ўзбек адабий тили даврлар оша ўзининг ривожланиши жараёнида жуда мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Ўзбек адабий тилининг шаклланиб боришида ҳар бир даврнинг тарихий шароити, ривожланиш хусусиятларини таъсири бўлди.

Маълумки, ҳар бир шева лексикасининг асосий луғат фонди ва луғат таркиби ўша халқ ҳаётининг барча жабҳаларидан маълумот берувчи ноёб хазинадир. Бугунги ўзбек тили шеваларининг лексикаси ўзбек халқининг тарихини, унинг ҳаёт йўлини, бошқа халқлар билан маданий-иқтисодий алоқаларини, ишлаб чиқариш усулларини, унинг дунёқараши, борлиққа муносабати, касб-кори, урф-одати, расм русмларини ўзида яхши акс эттиради. Шу маънода ҳам ҳар бир сўз тарихдир. Ҳар бир сўзда эса ўша шевада сўзлашувчи халқ тарихининг кичик бир мазмуни мужассам. Ўзбек шеваларининг тараққиёт тарихига назар ташласак, у ўзбек тилининг тарихига нисбатан жуда қадимий эканлигининг гувоҳи бўламиз. Ўзбек тили мана шу шевалар асосида ривожланиб, бойиб тараққий этиб келган. Тил ва шеваларнинг ўртасидаги муносабатларни асослаш жараёнида **автономия** терминини Ж.К.Чамберс, Петер Трудгиллар олиб кирдилар. Бу

термин тил ва шеваларнинг мустақил фаолият юритишига нисбатан қўлланади. Буни ўзбек тили ва унинг шевалари ўртасидаги мустақил фаолияти билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистондан бошқа худудлардаги ўзбек тили ва диалектлари ўртасида ўхшаш ва фарқли томонлар мавжуд. Ўзбек тили амалда бўлган Афғонистонда Ўзбекистондаги адабий тилнинг қонуниятларини сақлаб қолган, луғат фондида муштараклик бор. Аммо уларнинг диалектлари ўртасида фарқлар мавжуд. Бу жиҳатдан эса у ердаги адабий тил ва диалектлар **гетерономик** муносабатда бўлади, яъни тўлиқ мустақил эмас.

Ҳар бир тилнинг ўрганилиш даражаси, унинг ички қонуниятларини билиш, шу тилнинг шеваларини тавсифлаш, уларда сақланиб келаётган бойликларни аниқлаш билан узвийдир, албатта.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН МАТЕРИАЛЛАР

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДАН ЁЗИБ ОЛИНГАН МАТНЛАР

Қипчоқ лаҳжаси

Хатирчи шеваси

Оқтовоқ қишлоғи ҳақида

(Раҳмонов Наврӯз томонидан ёзиб олинган)

Бўннән бър қанча вахлар бўрүн көпкәрһөйһнләрһ көп өткәзһлгән экән. Бър күнһ көпчһлһй чәвәндәзлә: көпкәрһөйһнһдән қайтайәткан экән, йөлдә уләр тәзә чәрчәшһптһ, нә: йәт, бър джәйдә кәттәбър тәл көрһнһптһ ва уләр әрттә қаган шерһкләрһнһ күтһш вә дәм әлһш учун өшә тәлнинг тәйһгә тохташһптһ. Шу чәвәндәзлә: дән бърһ көпкәрһдәәқ тавуқ әгән экән. Хуржинидан нәмәдър әлһш ьчһн әчкәнһдә тавуқти қачирип қойипти. Ше: дә тохтаган әдәмлә: тавуқти рәсә қувипти, лекһн ушләйәлмәптһ. У вахларда бу жәйләрдәхәли ҳеч ким йәшәмәгән, хуллас, берләр қорик йер бөган. Шүннәй экән, тавуқти қаннай үшләсин әдәмлә: Шү-шү бөльптһйү, хәр гәл үләр көпкәрһдән қайтайатиб бър-бърһгә дәм әмәймъзмъ дһйһшсә, шерһкләрһ күльп йүрәвер, ақ тавуқ йоқалган джәйдә дәм әгәни тохтаймиз, дейһшәр экән. ШетипАқтавуқ джәй нәмигәәйләнгән экән.

Ҳозирда бу қишлоқ Хатирчи тумани ҳудудида жойлашган.

Авоқли қишлоғи ва Қахрамон ариғи

Бурунғы зәмәлләрдә хәлһйерләр өзләштърһлмәгән вахларда хәммәйақ чәнгәлзәр экән. Күнләдән бър күн әдәмләр өшә чәнгәлзәр йерләрдән сув чықарып дейқанчилий қилишга қарар қилишипти. Бу жәйләргә сув Зәрәпшән дәрйәсдән келәдһ. Шүннәй қыпәдәмләр қахраманлийминән кәттәарықни қазышга кърһшһптһ. Көп әдәмләр мһйнат қыпти. Бър қабиладан әсәарық қазишда ҳеч кһм ьштърәк әтмәптһ. Қаған қабила

кышьларьүләрнъ хэм йәрдәмгә чақирипти. Үләр эсә: “Бъз дъхқанчълъй кимиймиз, бьздънг а: лъмъз эвчълъймънән кеган, бьз ав а: лъмъз” дьп жәвәб кыпти. Шүннән соғын үләрдъэдәмләр әв ә: ль дьпәтәй бәшләптъ. “әв ахль” секънлък мънән ағыздан ағызга көчьп “Авақли” бөп кеткән экән. Шуннән соғын Авақли қышлақ нәмьгәәйнәльп қаған. Кәттәқахраманлъйлар мънән изақ йълләр дәвәмьдәэдәмләр қоли мънән қазылған арық “Қараман арық” дьп нәм алып, халқ үнъ “Қараман” дьп хэм әтәйдъ.

Хатирчи туманининг “Қарғатәпа” маҳалласи худудида жойлашған бу кишлоқ ичидан катталиги каналча бұлған йирик “Қахрамон” ариғи оқиб ўтади.

ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

(Аллабердиев Алижон томонидан ёзиб олинган)

Гүрүн

олот деподә ишләйтән быр Хемрә орус әдлы әшнәм бәрты. Орус дылыны зор биләтты. Көп хитир әдәмты. әпрыслигыннән йеврий дийип хем әд әлыпты. Лекин өзы йәмәнәм пәсон болып йуритты. Бечелери болсә хеммесы пийәнискә, хулигән чықты. Быр оғлы зәвуттә тоқырды, нәхәлный бечекән. Оны нәрқәмән дийип өзүниң гәләвәрләры әлып гидыпдыр. Хемрә орусың қарран вәхты көп қыйын болды. Йетты йыллар дөшәкдә йәттты. Шү әрдә мәмәсыйам олды. Қызларыйам хәвәр әлмәды. Хемсәйя-қара дирисиннән хәвәрдәр вәлип өтирди. Йәмәнәм қыйналып олды. Сәң оғләнлары мирәсиң үстиндә көп йилләр гелишмәди.

Умрзоқ бобо Худдиев. Олот тумани Бўрибек чандир қишлоғи

Қарынжа билән кәптәр

Қарынжа көлиң бөйиндә гәзип йүрейкәни. Сүв тәмәна қарап өсән бир отың устына чықыптыр, кейин сүв ычжәқ бөлиптир. Бирдән от қайрылып қарынжа сүвә йықылып гидән.

Кәптәр дарахтың ужында қарынжа тамаша едип өтирәнкәни, үни гөрип дорров үчип гелиптир. Бечәрә қарынжа чөкмәсликчин рәссә үриниптир. Кәптәр кәттә чөпи әлип сүвә тәшләптир. Қарынжа бир әмәлләп, қыйналип зордән чеккәйә чықыптир.

Арадан коп вах өтыптыр. Бир гүни авчы кәптәри әтжәқ вәлиптир. Бөлийәтән вақийаны қарынжа гөрип қалып, билдирман авчының айағыннан дишлап әлыптыр. Шү вах авчының мылтығы елиннан душип гидан. Болән вақийадан хәвәрдәр бөлән кәптәр гидипти.

Хўжжиев Содик. Олот тумани, Мурғоқ қишлоғидан ёзиб олинган

әллә

әллә, әллә әдыңнан, әлвәнчларың бәдыңнан.

Оғләнжәғым ухласын, бәғың гүли сәлмәсин.

Шүңә гелен балалар чөп-чөрләрә орнасын.

Бүлбүл қушың бәласы қамышдандыр қаласы.

әллә жәнымың ужы, әллә, әллә-ей,

Сениң дилләриң сүжи әллә, йә, әллә.

әллә, әллә әлвәнды, әрық сүви ләйләнды.

Бәлық дийип ел сәлсаң, ылән болып товланды.

әллә, әллә, әллә-йә,

Оғләнжәғым йәтыптыр, гүл йәстыға бәтыптыр.

Уйәтмәңлар дәстиләри өйнәп хәрып йәтыптыр.

әллә сени йәрәдан, йоқ йерләрдән бәр едән.

әллә қылсын, әллә, йә, әллә.

әллә әйтәди, мәмәм, әлләләры мүләйим.

әллә қылсын әллә-йә, ухлап йәтсын әллә-йә,

Йэр-йэрлар

Овал башлап худайымы йэд едели, йэр-йэр,
Пайғамбарлар рүҳини шэд едели, йэр-йэр,
Пайғамбарың қызыдей бахтың болсын, йэр-йэр,
Мәликәниң тахтидей, тахтың болсын, йэр-йэр.

Әтәм-енәм үйиндә оғланытым, йэр-йэр,
Тахты рэвэн үстиндә өйнэр әдым, йэр-йэр.
Тахты рэвэн үстиндән тәйып душдым, йэр-йэр,
Елимдә тыллә қайчы бахмал бичдим, йэр-йэр.
Сизә бичән дөнимдә күрәғы йок, йэр-йэр,
Сиңлимиза йетән йигидиң әрмәны йок, йэр-йэр.
Йығлама қыйз, йығлама, төй сеники, йэр-йэр,
Сулаймәндей ропекдәр йэр сеники, йэр-йэр.

Бугчасының бәғыны бәғлады қыйз, йэр-йэр,
Енәсиниң йүрәгини дәғлады қыйз, йэр-йэр,
Чымылдырық йүрәгини дәғлады қыйз, йэр-йэр,
Биздән бэрән гелини хорламаңлар, йэр-йэр.

Ешигиңә екәниң тәл бөлмәсин, йэр-йэр,
Гыйәв оғланы гөриңләр, хунук бөлмәсин, йэр-йэр.

Қалын гиләм үстиндә мөллә йигит, йэр-йэр,
Мәдрәсәдә оқыған мөллә йигит, йэр-йэр,
Мәдрәсәдә оқымәқ савәп болар, йэр-йэр,
Төкилип қыйз әлсәңыз мурәд болар, йэр-йэр.

Мансурова Шоира. Ұқитувчи. Шофиркон тумани, Чандир

қишлоғи

Авчы

Қады: м заманларда нишәни бехәтә үрәйәтән бир әвчи йәшийкән. Гүнләриң бириндә у әвә чықыптыр. Киптина өқ-йәйини элып өрмәнә бәрыптыр. Айланып йурап дерйәниң нә: ри тәмәниндә әйығы гөрән. У йәйини доғырләп, әйығың дәрйә көприсиннан өтишини пәйләптир. Шу вәхт көприйә бир гижижик әйықчаны гөриптир.

әвчы өзичә: “Көпри дәрәжық. Хәзир икиси көпридан сығышмән кәттәси кичисини йықей” дийип өйләптир.

Ики айық бир-биринә йузма-йуз гелип ғалыптыр. Улар өзиниң дилиндә намаларыдыр гәпләшиптир. Авчы уларың урышыны пейләптир. Шу вәхт кәттәси чөккәләп, кичисини үстинә миндириптир. Улар көпридән бирләшип өтиптир.

Авчи гөрәнинә гөзинә ишәнмәптир. Өз-өзигә: “Хатта хейвәнлар хам бир-биригә мүшкүл вақтда йәрдәм берейкән. Нәмәгә әдәмләр бир-биринә йәрдәм бермийдир” дийип авы тәшләп гидиптир.

Давлатова Садоқат. Ұқитувчи. Дарғали қишлоғидан

Ақ пишиқ минан қара пишиқ

Ақ пишиқ хәр дайым қара пишиқ минан жәнжәлләшиптир. Ақ пишиқ хәр дәйим қара пишига “сен йәмәнам йәрәмәс, хунуксен” – дийип йүзинә сәлейкән. Бү гәпи ешитән қара пишиқ йәмәнам хапа бөлейкани. У нәмәгә мени хапа едасин. Қаралығым айбыммы мениң дийейкән. Шүнней бөлсәйәм әқ пишиқ масқара едишдә довәм едивериптир. Бир гүни әқ пишиқ бир ойың өңиннән отийәтәнқан, пәсрәқда бир ешиқдән сес ешитилиптир. Муниң нәмәкәнлигинә қызығып үңә әстажық йақынлашыптыр. Бү йер көмирхәнакан. әқ йүңләри кәп-қара бөлип, өзи билмаптир. әрығың йәнына гелип сүв ичжәқ бөлип сүвдә рәсмини гөриптир. Өзиниң сүвдә рәсмини

гөрип иби қэрэ бэлонины гөрип хапа бөлән. Қэрэ пишиги көп мәртә хапа еданина пушәймән белиптир.

Раҳимова Олия. Пешку тумани, Каласанг қишлоғи
Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича билишга оид ўқув
мақсадига эришганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда
фойдаланадиган ностандарт тест топшириқлари

1. Шева лексикасининг семантик хусусиятларига мос лексемаларни аниқланг ва уларни ўзаро мос рақамларга жуфтланг.

Шева лексикасининг семантик хусусиятлари	Лексемалар	Рақамлар
Синоним – 1	Катта–кичик – 1	
Антоним – 2	Айтиш ман қилинган - 2	
Омоним – 3	Чиройли гапираман - 3	
Табу – 4	Ёз-ёз 4	
Эфимизм – 5	Чиройли, гўзал, латофатли – 5	
Сифат антонимлар – 6	Сувахчи – 6	
Рағиш антонимлар – 7	Новча – пакана - 7	
Аффиксал синонимлар - 8	Оз – кўп -8	

Кўп жавобли ностандарт тест жавоби қуйидагича бўлади

Шева лексикасининг семантик хусусиятлари	Лексемалар	Рақамлар
Синоним – 1	Чиройли, гўзал, латофатли – 5	1-5
Антоним – 2	Катта–кичик – 1	2-1
Омоним – 3	Ёз, -ёз – 4	3-4
Табу – 4	Айтиш ман қилинган – 2	4-2
Эфимизм - 5	Чиройли гапираман - 3	5-3
Сифат антонимлар – 6	Новча – пакана - 7	6-7
Равиш антонимлар – 7	Оз – кўп -8	7-8
Аффиксал синонимлар - 8	Сувахчи – 6	8-6

2. Берилган қайси фонетик ҳодисаларга ҳослилигини аниқланг ва уларга мос рақамларни тўғри жойлаштиринг.

Фонетик ҳодисалар	Турлариниш номи	Рақамлар
Маҳси – масси -1 Зарар – залар -2 Учта – ушта -3 Шундан – шуннан -4 Солдат – соллат -5		

Тугма – туйма -6 Индамай–иннамай -7 Игна – инна -8		
---	--	--

Кўп жавобли ностандарт тест жавоби қуйидагича бўлади:

Фонетик ҳодисалар	Турлариниш номи	Рақамлар
Махси – масси -1 Зарар – залар -2 Учта – ушта -3 Шундан – шуннан -4 Солдат – соллат -5 Тугма – туйма -6 Индамай–иннамай -7 Игна – инна -8	Ассимиляция	1, 4, 5, 7
	Диссимиляция	2, 3, 6, 8

3. Фонетик ҳодисаларни аниқланг ва ҳар бир жадвалга ҳар бир ҳодиса остига мос рақамларни ёзинг.

- 1) ассимиляция 2) метатеза 3) диссимиляция 4) товуш тушиши
5) спирантизация 6) спонган 7) товуш орттирилиши

[п-р]	[В]	[н>д]	Афзал	[р>л]	[А]	[к>х]
Тупроқ	Су	Сандуқ	Авзал	девор	Банк	мақтов
Турпоқ		Саннуқ		девол	Банка	махтов

Жавоб:

2	4	1	6	3	7	5
---	---	---	---	---	---	---

4. Шеваларда антонимларнинг морфологик хусусиятларига мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) сахий-хасис 2) узоқ-яқин 3) эрта-кеч 4) тўла-бўш 5) кўпаймоқ-озаймоқ 6) аввал-кейин 7) исимоқ-совимоқ 8) қалин-юқа 9) иссиқ-совуқ 10) ёз-қиш 11) нари-бери

Антонимлар	Жавоб рақамлари
От антонимлар	3, 10, 11
Сифат антонимлар	1, 8, 9
Равиш антонимлар	2, 4, 6
Фуъл антонимлар	5, 7

5. Шевалардаги белги – сифат ва хусусият (А), предмет номларини билдирувчи (Б), мавҳум тушунчалари ифодаловчи (С) арабча сўзларни аниқланг ва жадвалнинг жавоб қисмига ёзинг.

1. ғарип-бечора	11. ғовға-ғавғо		
2. пақир-фақир	12. тухмат-тухмат		
3. сандуқ-сандиқ	13. сабун-совун		
4. шарап-шараф	14. қапас-қафас		
5. қаззоп-ёлғончи	15. ғопил-ғофил		
6. жалп-жалб	16. са: ун-совун		
7. муҳаббат- муҳаббат	17. аллас-атлас		
8. баҳил-хасис	18. куба-қубба		
9. жавҳар-гавҳар	19. жовҳар-гавҳар		
10. зайип-зайиф	20. пикир-фикр		
Жаво	А	Б	С
б:			

Жавоб:	А – 1, 2, 5, 8, 15	Б – 3, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19	С – 4, 6, 7, 20
--------	-----------------------	--	--------------------

6. Қуйида берилган фикрларнинг тўғрисига “ҳа”, нотўғрисига “йўқ” деб ёзинг ва жадвалга белгиланг.

1. Шеваларда араб тилидаан ўзлашган сўзлар адабий тилга караганда кўпроқ учрайди.
2. Омоним сўзлар шеваларда учрамайди.
3. Шеваларда бошқа тиллардан сўз олиш учрамайди.
4. Тилда мўғулча сўзлар қўлланилади.
5. Табу сўзлар шеваларда кенг қўлланилади.
6. Эфемизмлар оғзаки нутқда кўп учрайди.
7. Феъл антонимлар мавжуд эмас.
8. Равиш антонимлар шеваларда кўп учрайди.

Жавоб:

1	2	3	4	5	6	7	8

Жавоб:

1	2	3	4	5	6	7	8
Ҳа	йў қ	Йў қ	Ҳа	ҳа	ҳа	йў қ	ҳа

7. Берилганлар сўзнинг семантик маъносининг қайси бирига хослигини аниқланг ва уларга мос рақамларни туғри жойлаштиринг

Сўзнинг семантик маъноси	Маъно туғри	Рақамлар
1. Катта-кичик 2. Арриқ-семиз 3. Оқ-қора 4. Чиройли, гўзал 5. Катта, буюк 6. Етти, етти 7. Олма, олма 8. Оз-кўп 9. Юз, афт, бет 10. Калта-узун		

Жавоб:

Сўзнинг семантик маъноси	Маъно тури	Рақамлар
1. Катта-кичик 2. Арриқ-семиз 3. Оқ-қора 4. Чиройли, гўзал	Синоним	4, 5, 9
5. Катта, буюк 6. Етти, етти 7. Олма, олма 8. Оз-кўп 9. Юз, афт, бет	Антоним	1, 2, 3, 8, 10
	Омоним	6, 7

10. Калта-узун		
----------------	--	--

8. Берилган фонетик ўзгаришларга мос рақамларни ёзинг, аниқланг.
(шевага оид сўзлар)

1.	Турпо	Фонетик ўзгаришлар	Рақамлар
қ	2. Ра: он	Ассимиляция	
	3. Камма	Диссимиляция	
ғал		Спонтан	
	4. Махто	Спирантизация	
в		Метатоза	
	5. Девол	Товуш тушиши	
	6. Абзал	Товуш	
	7. Соғат	орттирилиши	

Кўп жавобла ностандарт тест жавоби

1.	Турпо	Фонетик ўзгаришлар	Рақамлар
қ	2. Ра: он	Ассимиляция	3
	3. Камма	Диссимиляция	5
ғал		Спонтан	6
	4. Махто	Спирантизация	4
в		Метатоза	1
	5. Девол	Товуш тушиши	2
	6. Абзал	Товуш	7
	7. Соғат	орттирилиши	

9. Фонетик ўзгаришларни аниқланг ва жадвалга ҳар бирига мос рақамларни ёзинг.

1) спонган 2) метатеза 3) ассимиляция 4) спирантазация 5) диссимиляция 6) элизият 7) товуш ортирилиши

на:	Йоғмир	хамчин	Девол	афғон	каммағал	соғат
от						

Кўп жавобли ностандарт тест жавоби

6	2	4	5	1	3	7
---	---	---	---	---	---	---

10. Ўзбекча (А), арабча (В), тожикча (С) сўзларни аниқланг ва жадвалнинг чап “жавоб” қисмига ёзинг.

1. Шараф	11. Эркин	
2. Беҳи	12. Бағир	
3. Ўғил	13. Атлас	
4. Соат	14. Посбон	
5. Барг	15. Соч	
6. Тухмат	16. Гавҳар	
7. Жувон	17. Бобо	
8. Йўл	18. Ғавғо	
9. Фақир	19. Оғиз	
10. Она	20. Тоғ	
А-	В-	С-

А- 3, 8, 10, 12, 15,	В- 1, 4, 6, 9, 13, 16,	С- 2, 5, 7, 11, 17
----------------------	------------------------	--------------------

19, 20	18	
--------	----	--

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича тушунишга оид ўқув мақсадига эришганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланадиган ностандарт тест топшириқлари.

1. Синоним, антоним, омоним сўзларни ажратинг ва мос рақамларни жадвалнинг жавоб рақамлар қисмига ёзинг.

1) чиройли; 2) оқ; 3) гўзал; 4) китобни олма; 5) кўхли; 6) қора; 7) катта; 8) қизил олма; 9) кичик; 10) латофатли; 11) яхши; 12) соҳибжамол;
13) ёмон; 14) етти.

Маъно тури	Жавоб рақамлар
Синоним	
Антоним	
Омоним	

Жавоби:

Маъно тури	Жавоб рақамлар
Синоним	1, 3, 5, 10, 12,
Антоним	2, 6, 7, 9, 11, 13
Омоним	4, 8, 14

2. Антонимларни уларнинг морфологик хусусиятлари билан жуфтланг.

.	От антоним	А	Белги – хусусиятларни англантиб, мантиқан бири иккинчисини инкор этади.
.	Феълантоним	В	Маънолар зиддиятидаги ҳаракатнинг ҳолатини ижро этилиши ўрнини юзага келиш пайтини ҳаракат ёки белгининг миқдорини билдиради.
.	Сифат антоним	С	Кишиларнинг ўзаро муносабатлари, иқтисодий ҳаёти, дунё қараши, урф-одати билан боғлиқ тушунчаларни ифодалайди.
.	Равиш антоним	Д	Иш – ҳаракатдаги бир-бирига зид тушунчаларни англатади.

Жавоб:	1-	2-	3-	4-
--------	----	----	----	----

Жавоб:	1-С	2-Д	3-А	4-В
--------	-----	-----	-----	-----

3. Фонетик ҳодисаларни хусусиятлари билан жуфтланг.

.	Элизия	А	Ундош товушларнинг ўрин алмашиши.
	Метатеза	В	Нутқда унли ва ундош

•			товушларнинг тушиб қолиши.
•	Эпентиза	С	Бир унли фонеманинг тушиб қолиши.
•	Синкона	Д	Товуш орттирилиши.

Жавоб:	1-	2-	3-	4-
--------	----	----	----	----

Жавоб:	1-В	2-А	3-Д	4-С
--------	------------	------------	------------	------------

4. Қарлуқ чигил уйғур (А), қипчоқ (В), ўғуз (С), адабий тил (Д)

Лаҳжаларига хос хусусиятларни аниқланг ва жадвалнинг

“жавоб” қисмига ёзинг.

1. Жер	11. Чуқурлик
2. Тур	12. Овоз
3. Сас	13. Кел
4. Гал	14. Ёилак
5. Афтоп	15. Олма
6. Укун	16. Энди
7. Ер	17. Бақир
8. Тўрт	18. Куби
9. Алма	19. Офтоб
10. Гум	20. Челак

Жавоб:	А-	В-	С-	Д-
--------	-----------	-----------	-----------	-----------

Жавоб:	А - 2, 5, 6, 9, 4	В -1, 17, 20	С -3, 4, 18	Д -7, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 20
--------	-----------------------------	------------------------	-----------------------	--

5. Бадий асар тилининг ўзига хос хусусиятларига мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) лаҳжа; 2) қипчоқ; 3) диалект; 4) изоглосса; 5) транскрипция; 6) трансляция; 7) меъёр; 8) орфографик.

Бадий асар тили	Жавоб рақамлар
Адабий тил	
Шевалар	

Жавоби:

Бадий асар тили	Жавоб рақамлар
Адабий тил	5, 6, 8, 9
Шевалар	1, 2, 3, 4, 7

6. Шеваларда синонимларнинг тузилишига кўра турларини хусусиятлари билан жуфтланг.

•	Содда синонимлар	А	Маъно жиҳатдан бир хил бўлган икки сўз бириктирилса, шу сўзнинг моҳиятини очади.
•	Жуфт синонимлар	В	Бир – бири билан ҳеч қандай грамматик кўрсаткичсиз муносабатда

			бўладиган туб сўзлар.
.	Бирикмали сўзлар	С	Икки сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлган сўз.
.	Қўшма сўз	Д	Маънолари бир – бирига яқин, ўхшаш сўзлардан иборат.

Жавоб:	1-	2-	3-	4-
--------	----	----	----	----

Жавоб:	1-В	2-А	3-Д	4-С
--------	-----	-----	-----	-----

7. Шеваларда синонимларнинг тузилишига кўра турига мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) тўғноғич - игнабанд 2) сузағон, сузонғич 3) сувахчи 4) тўфон – до : ул 5) бурчай 6) чақимчи 7) сувоқчи 8) тўрт – тор.

Синонимларнинг тури	Жавоб рақамлар
Туб синонимлар	
Аффиксал синонимлар	

Жавоб:

Синонимларнинг тури	Жавоблар рақами
Туб синонимлар	4, 5, 8
Аффиксал синонимлар	1, 2, 3, 6, 7

8. Шеваларнинг тушунчавий терминларини уларнинг таърифи билан жуфтланг.

	Уларнинг таърифи	№	Тушунчавий терминлар
.	Ўзаро бир – бирига яқин шевалар йиғиндиси	А	Диссимиляция
.	Ундош товушлардаги ноўхшашлик	В	Диалект
.	Ижтимоий гуруҳларнинг ўзига хос сўзлари	С	Изоглосса
.	Тил, шева фактларнинг тенг келиш ҳолатлари	Д	Жаргон

Жавоб:	1-	2-	3-	4-
--------	----	----	----	----

Жавоб:	1-В	2-А	3-Д	4-С
--------	------------	------------	------------	------------

9. Шеваларда лексик қатларнинг турига мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) арабча сўзлар 2) умумтуркий сўзлар 3) форс – тожикча сўзлар 4) Ғарбий – Европа тилларидан ўзлашган сўзлар 5) рус тилидан 6) ўзбек тилининг ўзига хос сўзлари 7) эроний тилла.

Лексик қатлам	Жавоб рақамлар
Ўз қатлам	
Ўзлашган қатлам	

Жавоб:

Лексик қатлам	
Ўз қатлам	2, 6

Ўзлашган қатлам	1, 3, 4, 5
-----------------	------------

10. Шеваларнинг ўрганиш методларига хос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) қиёсий 2) ҳудудий 3) тарихий 4) ареал 5) географик 6) хариталаштириш 7) ёзиб олиш 8) лингвогеографик 9) диктофонларда ёзиб олиш.

Методлар	Жавоб рақамлар
Тарихий - қиёсий	
Ареал	

Жавоб:

Методлар	Жавоб рақамлар:
Тарихий – қиёсий	1, 3, 7, 9
Ареал	2, 4, 5, 6, 8, 9

11. Шевашуносликнинг тушунчавий терминларини хусусиятлари билан жуфтланг.

•	Табу сўзлар	А	Шевага хос сўзлар
•	эфимизмлар	В	Шева, лаҳжалар йиғиндиси
•	Диалектлар	С	Тилда баъзи сўзларни маълум шароитларда ман этиш ҳодисаси
•	Диалектал лексемалар	Д	Этимологик маъноси чиройли гапираман, кишиларнинг дилига озор

			этмайдиган сўзлар билан муурожаат этаман деган маънога тўғри келади.
--	--	--	--

Жавоб	1-	2-	3-	4-
-------	----	----	----	----

Жавоб	1-С	2-Д	3-В	4-А
-------	-----	-----	-----	-----

12. Шеваларнинг тушунчавий терминларини хусусиятлари билан жуфтланг.

•	Унлилар уйғунлиги	А	Тавсифий метод
•	Шеванинг ҳозирги ҳолатини ёзиб олиш методи	В	Сингармонизм
•	Унлилар тизими	С	Транскрипция
•	Ёзувнинг махсус тури	Д	Лаҳжа
•	Шевалар йиғиндиси	Е	Вокализм

Жавоб	1-	2-	3-	4-	5-
:					

Жавоб	1-В	2-А	3-Е	4-С	5-Д
:					

13. Берилган сўз маъноларига мос рақамларни жадвалнинг рақамлар қисмига тўғри ёзинг.

	Мисол		Мисол	Сўз маънолари	Рақам лар
	Чиройли, гўзал		Етти, етти		
	Яхши-ёмон		Оз-кўп		
	Оқ-қора		Юз, афт		
	Катта-кичик		Олма, олма		
	Яхши, дуруст	0	Катта, улкан		

	Мисол		Мисол	Сўз маънолари	Рақам лар
	Чиройли, гўзал		Етти, етти	Синонимл ар	1, 5, 8, 10
	Яхши-ёмон		Оз-кўп	Антонимл ар	2, 3, 4, 7
	Оқ-қора		Юз, афт		
	Катта-кичик		Олма, олма		Омонимл ар
	Яхши, дуруст	0	Катта, улкан		

14. Шева сўзларининг тузилишини ташкил этадиган товушларга мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

б 2) а 3) с 4) д 5) о 6) ў 7) к 8) л 9) у 10) з 11) п 12) р 13) м 14) и 15) э

Товушлар	Рақамлар
Унгли товушлар	
Ундош товушлар	

Жавоби:

Товушлар	Рақамлар
Унгли товушлар	2, 5, 6, 9, 14, 15
Ундош товушлар	1, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14

15. Шева лексикасининг семантик хусусиятларига мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

- 1) Содда синонимлар 2) феъл антонимлар 3) сифат антонимлар 4) жуфт синонимлар 5) равиш антонимлар 6) қўшма сўз
7) бирикмали сўзлар 8) от антонимлар 9) феъл антонимлар

Маъно тури	Жавоб рақам
Синоним сўзлар	
Антоним сўзлар	

Маъно тури	Жавоб рақам
Синоним сўзлар	1, 4, 6, 7
Антоним сўзлар	2, 3, 5, 8, 9

16. Шеваларнинг тушунчавий терминларини хусусиятлари билан жуфтланг.

.	Диакретик белги	4	Диалектолог
.	Шевашунос	1	Ҳарфларга қушимча равишда қўйиладиган

			белгилар
.	Консонантизм		Олд қатор ва орқа қатор хусусиятларига кўра зидланган унлилар
.	Контраст унлилар		Ундош товушлар

Жавоб	1-	2-	3-	4-
Жавоб	1-В	2-А	3-Д	4-С

17. Қуйнда берилган фикрларнинг қайсилари тўғри.

- А. Шевалар адабий тил билан ўхшашликка эга.
- В. Лексик қатламлар: ўз қатлам ва ўзлашган қатламдан иборат.
- С. Метатеза – товуш орттирилиши.
- Д. Эпентиза – бир унли фонеманинг тушиб қолиши.
- Е. Синнопа – товуш орттирилиши.
- Ғ. Қипчоқ, қарлуқлаҳжалари мавжуд.
- Г. Қарлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжалари мавжуд.

Жавоб:

A	B	C	D	E	F	G

Жавоб:

A	B	C	D	E	F	G
Йўқ	Ҳа	йўқ	Ҳа	йўқ	йўқ	ха

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича таҳлилга оид ўқув мақсадига эришганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланадиган ностандарт тест топшириқлари

18. Тўғри жавобларни аниқланг, жавоблар жадвалига “ҳа” ёки “йўқ” сўзларини ёзинг. (Антонимларни белгиланг)

1. қора – сарик							8. юз, афт, бет				
2. оқ – қора							9. бахт, тахт				
3. чиройли, гўзал							10. иссиқ – совуқ				
4. паст – баланад							11. яхши – ёмон				
5. олма, олмоқ							12. бахтли – бахтсиз				
6. катта – кичик							13. мард, жасур				
7. ёш – қари							14. улкам, буюк				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Жавоб:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Йўқ	Ҳа	йўқ	Ҳа	йўқ	ҳа	ҳа	Йўқ	йўқ	ҳа
қ	а						қ		

19. Қўйида берилган фикрларнинг қайсилари тўғри.

А. Содда синонимлар маъно жиҳатдан бир хил бўлган икки сўз бириктирилса, шу сўзнинг моҳиятини очади.

В. Содда синонимлар - бир-бири билан ҳеч қандай грамматик кўрсаткичсиз муносабатда бўладиган туб сўзлар.

С. Бирикмали сўзлар - икки сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлган сўз

Д. Бирикмали сўз - маънолари бир-бирига яқин ўхшаш сўзлардан иборат.

Е. Жуфт синонимлар - маъно жихатдан бир хил бўлган икки сўз бириктирилса, шу сўзнинг маъносини очади.

Ғ. От антонимлар - белги хусусиятларни англантиб, мантиқан бири иккинчисини инкор этади.

Г. Фейл антонимлар - иш-ҳаракатдаги бир-бирига зид тушунчаларни англатади.

Жавоб: **В, D, E, C**

20. Тушириб қолдирилган сўзларни ёзинг.

1) Шақли ҳар хил, маъноси бир хил сўзлар..... дейилади.

2) Қарама қарши маъноли сўзлар..... дейилади.

Тушириб қолдирилган сўзларни ёзинг. (Жавоби)

1) Шақли ҳар хил, маъноси бир хил сўзлар синонимлар дейилади.

2) Қарама қарши маъноси сўзлар антонимлар дейилади.

21. Нуқталар ўрнига тушириб қолдирилган сўзни қўйинг.

1) маънолари бир-бирига яқин, ўхшаш сўзлардан иборат.

2) Қарама-қарши маъноли сўзлар..... дейилади.

Тушириб қолдирилган сўзларни қўйинг. (Жавоби)

1) Қўшма сўзлар маънолари бир-бирига яқин, ўхшаш сўзлардан иборат.

2) Қарама-қарши маъноли сўзлар
антонимлар дейилади.

22. Шеваларда синонимларнинг тузилишига кўра турларини
аниқлаб схемада ифодаланг.

1) содда синонимлар; 2) сифат синоним; 3) бирикмали синоним;
4) жуфт синонимлар; 5) от синоним; 6) лексималар; 7) қўшма сўзлар.

Жавоб:

--	--	--	--	--	--	--	--

Жавоб:

--	--	--	--	--	--	--	--

23. Фонетик ҳодисаларни аниқлаб схемада ифодаланг.

1) диссимиляция 2) метатеза 3) диалект 4) изоглосса 5) эпентеза 6)
синкопа 7) анакопа 8) ассимиляция

Жавоб:

--	--	--	--	--	--	--	--

Жавоб:

1	8	2	5	6	7		
---	---	---	---	---	---	--	--

24. Куйида берилганлар антоним ёки антоним эмаслигини
жадвалга рақамлариоркали ёзинг.

- 1) Новча-пакана, иссиқ-совуқ
- 2) Чиройли, гўзал, кўхли

- 3) Оз-кўп, узоқ-яқин
- 4) Дангаса-ишчан
- 5) Юз, бет, афт, башара
- 6) Суюнмоқ-ачинмоқ

Антоним	Жавоб рақамлари
От антонимлар	
сифат антоним	
равиш антоним	
феъл антоним	

Жавоби:

Антоним	Жавобрақамлари
От антоним	4
Сифат антоним	1
Равиш антоним	3
Феъл антоним	6

25. Тушириб қолдирилган сўзларни қўйинг.

- 1) Унлилар уйғунлиги..... дейилади.
- 2) Ёзувнинг махсус тури..... дейилади.
- 3) Шевалар йиғиндиси..... дейилади.

Тушириб қолдирилган сўзларни ёзинг (жавоб)

- 1) Унлилар уйғунлиги сингармонизм дейилади.

- 2) Ёзувнинг махсус тури транскрипция дейилади.
- 3) Шевалар йиғиндиси лаҳжалар дейилади.

26. Нукталар ўрнига тушириб қолдирилган сўзларни қўйинг.

1) Тилда баъзи сўзларни маълум шароитларда ман этиш ходисаси..... дейилади.

2) ни этимологик маъноси чиройли гапираман, кишиларнинг дилига озор етмайдиган сўзлар билан мурожаат этаман деган маънога тўғри келади.

Жавоб:

1) Тилда баъзи сўзларни маълум шароитларда ман этиш ходисаси табу сўзлар дейилади.

2) Эфимизмларни этимологик маъноси чиройли гапираман, кишиларнинг дилига озор етмайдиган сўзлар билан мурожаат этаман деган маънога тўғри келади.

27. Сўзларнинг семантик маъноларини аниқланг.

1. Маъноси қарама-қарши бўлган сўзлар антонимлар хисобланади.
2. Қарама-қарши маъноли сўзлар антонимлар дейилади.
3. Диалектал эфемизмлар
4. Шакли ҳар хил маъноси бир хил сўзлар.
5. Маъноси жихатдан бир хил бўлган икки сўз бириктирилса шу сўзнинг маъносини очади.
6. Шакли бир хил маъноси ҳар хил сўзлар омонимлардир.
7. Табу сўзлар.

Жавоб: 1, 2, 4, 5, 6

Талабаларнинг хулоса ясашга оид ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари.

28. Қуйида берилганларнинг қайсилари тўғри жавоблар жадвалига «**ха**» ёки «**йўқ**» сўзларини ёзинг.

- A.** Шевалвр тарихий – қиёсий усулда ўрганилган.
- B.** Шевалар лингвоареал усулда ўрганилмоқда.
- C.** Шевалар морфологик усулда ўрганилмаган.
- D.** Шеваларда бошқа тиллардан ўтган сўзлар кам учрайди.
- E.** Фонетик ҳодисалар шеваларда кўпроқ.
- F.** Эфемизмлар шеваларда кўп учрайди.
- G.** Шеваларда умумтур сўзлар кўп сақланган.

Жавоб:

A	B	C	D	E	F	G
Ҳа	ха	йўқ	йўқ	ха	ха	Ҳа

29. Тўғри фикрларни аниқланг. Жавоблар жадвалига “**ха**” ёки “**йўқ**” сўзларини ёзинг.

1. Лексикологияда сўз маънолари, луғат таркиби ўрганилади.
2. Синонимлар ўрганилади.
3. Табу, эфемизмлар ўрганилади.
4. Лексик қатламлар: ўз-ўзлашган қатламалар ўрганилади.
5. Морфологик қўшимчалар қиёсланади.
6. Синтактик муносабатлар аниқланади.
7. Антоним, омоним, сўзлар адабий тил билан қиёсланади.
8. Кўп маъноли сўзлар ўрганилади.

Жавоб:

1	2	3	4	5	6	7	8

1	2	3	4	5	6	7	8
Ҳ	Ҳ	ха	Ҳ	йў	йў	Ҳ	ха
а	а		а	қ	қ	а	

**Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича таҳлилга оид ўқув
мақсадига эришганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда
фойдаланадиган ностандарт тест топшириқлари**

30. Қуйидаги бериладиган фикрларнинг қайсилари тўғри бўлса “ҳа” нотўғри бўлса “йўқ” сўзларини қўйинг.

A. От антонимлар белги хусусиятларни англантиб, мантиқан бири иккинчисини инкор этади.

B. Сингармонизм ҳодисалари учрайди.

C. Шеваларда синонимларнинг содда, жуфт, бирикмали турлари учрайди.

D. Қарлуқ, кипқоч, ўғуз лаҳжалари ўзбек тилининг тил бирликларидир.

E. Шеваларда омонимлар кенг маъноларга эга.

F. Шеваларда умумтуркий лексик қатлам кўп миқдорни ташкил қилади.

G. Эфемизмлар ҳам учрайди.

Жавоб:

A	B	C	D	E	F	G

A	B	C	D	E	F	G
Ҳа	Йўқ	ҳа	ҳа	ҳа	ҳа	Йўқ

МУСТАҚИЛ ИШЛАР УЧУН АДАБИЁТЛАР

Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Т. : Фан, 1978. – 144 б.

Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т. : ўқитувчи, 1973. – 320 б.

Абдурахмонов Д. Қарлуқлар ва уларнинг тили // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1987. – 6-сон. – Б. 30-56..

Ареальные исследования в языкознании и этнографии: тезисы. – Уфа, 1985. – 202 с.

Асамутдинова М. Кийим-кечак номлари. – Т. : Фан, 1981. – 115 б.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т. : Фан, 1985. – 200 б.

Благова Г. Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный регион). – М. : Наука, 1982. – 304 с.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. : Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1997. – 187 б.

Боровков А. К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопросы о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков // Ученые записки Института Востоковедения. – М., 1952. – ТIV. – С. 165-200.

Бородина М. А. О понятиях «диалектология», «лингвистическая география», «ареалогия» и «ареальные исследования» // Типы языковых общностей и методы их изучения: тезисы. – М., 1984. – С. 20-22.

Гаджиева Н. З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М., 1979. – 263 с.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Т., 1991. – С. 218.

Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Т. : Фан, 1979. – 158 б.

Жирмунский В. М. Немецкая диалектология. – М. -Л., 1956. – 636 с.

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. Тошкент, 1969

Иброҳимов С. ўзбек тилининг касб-ҳунар лексикаси (Фарғона шеваларининг материаллари асосида) : Филол. фанлари д-ри... дис. – Т., 1960. – 471 б.

Иброҳимов Й., Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи. : Филол. фанлари д-ри... дис. – Т., 2000. - 366 б.

Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Тошкент, 1967

Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т., 1977. – 175 б.

Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. – Т., 1986. – 100 б.

Кошғарий М. Туркий сўзлар луғати (Девону луғотит турк). – Т., 1960. Т. 1. – 499 б., 1960. Т. II. – 427 б., 1963. Т. III. – 466 б.

Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Т., 1969. – 156 б.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Т., 1996. – 303 б.

Рахимов С. Ўзбек тилининг Сурхондарё шевалари. – Т., 1985. – 96 б.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. 1974. – М. : Наука, 1974. – 767 с.

Туркий тиллар тараққиёти (Республика илмий анжумани материаллари, 1994 йил, 25-26 октябрь). Т. Фан, 1995, 152 б.

Туробова М. Бўстонлик шевасининг баъзи лексик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1968. – 2-сон. – Б. 68-69.

Шерматов А. Лингвистик география нима? – Т., 1981. – 58 б.

Шерматов А., Шоабдурахмонов Ш. Атлас узбекских народных говоров // Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Т., 1985. – С. 75-77.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари луғати. –Т. : Фан, 1971. – 408 б.

Эгамов В. Самарқанд областининг ғаллаорол шеваси. – Самарқанд, 1970. – 135 с.

Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». – Т. : Фан, 1971. – 964 б.

Ўзбек шевалари лексикаси, – Т. : Фан, 1991. – 230 б.

Мундарижа

Сўз боши.....	6
Кириш.....	7
Транскрипция.....	16
Ўзбек шевалари таснифи.....	21
Ўзбек шевалари фонетикаси.....	30
Ўзбек шевалари морфологияси.....	45
Ўзбек шевалари синтаксиси.....	70
Ўзбек шевалари лексикаси.....	73
Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг муҳим хусусиятлари.....	114
Қипчоқ лаҳжасининг муҳим хусусиятлари.....	118
Ўғуз лаҳжасининг муҳим хусусиятлари.....	121
Ареал лингвистика.....	124
Ўзбек адабий тили ва диалектлар.....	132
Амалий машғулотлар учун.....	147
Ўзбек диалектологиясидан тест топшириқлари.....	152
Мустақил ишлар учун адабиётлар.....	179

Содержание

Предисловие.....	6
Введение.....	7
Транскрипция.....	16
Классификация диалектов узбекского языка.....	21
Фонетика диалектов узбекского языка.....	30
Морфология диалектов узбекского языка.....	45
Синтаксис диалектов узбекского языка.....	70
Лексика диалектов узбекского языка.....	73
Важные особенности диалектов картук-чигил-уйгур.....	114
Важные особенности диалектов кипчак.....	118
Важные особенности диалектов угуз.....	121
Ареальная лингвистика.....	124
Соотношение литературного языка и диалекта.....	132
Материал для практических упражнений.....	147
Тестовые задания по узбекской диалектологии	152
Литература для самостоятельной работы.....	179

Content

Foreword.....	6
Introduction.....	7
Transcription.....	16
Classification of dialects of the Uzbek language.....	21
Phonetics of dialects of the Uzbek language.....	30
Morphology of the dialects of the Uzbek language.....	45
Syntax of Uzbek dialects.....	70
Vocabulary dialects of the Uzbek language.....	73
Important features of the dialects of Karluk-Chigil-Uigur.....	114
Important features of Kipchak dialects.....	118
Important features of Uguz dialects.....	121
Areal linguistics.....	124
The ratio of literary language and dialect.....	132
Practical exercise material.....	147
Test tasks on Uzbek dialectology.....	152
Literature for independent work.	179